

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU

AYTƏN HACIYEVA

**AQLÜTİNATİV DİLLƏRDƏ
DAXİLİ FLEKSİYA VƏ
FUZİYA**

BAKİ - 2007

**Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 24 oktyabr 2007-ci il tarixli
iclasının (protokol №12) qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor: *AMEA-nin həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
AĞAMUSA AXUNDOV*

Rəyçilər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
NIZAMI CƏFƏROV*

*filologiya elmləri doktoru, professor
NADIR MƏMMƏDLİ*

*filologiya elmləri doktoru, professor
MƏHƏBBƏT MİRZƏLİYEVƏ*

Kompüter dizayneri: *Sevil İbrahimqızı*

**HACIYEVA AYTƏN YUNİS QIZI. AQLÜTİNATİV
DİLLƏRDƏ DAXİLİ FLEKSİYA VƏ FUZİYA.** Bakı, Nurlan,
2007, 327 səh.

Aytən Yunis qızı Hacıyevanın «Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya» adlı monoqrafiyası lingvistik tipologiyanın ən aktual və yetərinəcə problematik məsələlərindən birinə - dil sisteminde aparıcı tipoloji təməyül və sapma elementlərinin birləşmə mövcudluğunun səbəb və şəraitinin müxtəlif aspektlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

©Aytən Hacıyeva 2007

*Böyük alim və gözəl insan olan
Əziz müəllimim akademik*

AĞAMUSA AXUNDOVUN

75 illik yubileyinə

*sonsuz minnətdarlıq və
dərin ehtiramla ithaf edirəm*

GİRİŞ

Dünyada mövcud olan minlərlə dilin müxtəlif səviyyədə tədqiqinin olmasına baxmayaraq, yetərincə çox sayda dili əhatə edən linqvistik tədqiqatlarda həmin araşdırmacların obyektini təşkil edən dillərin bu və ya digər özünəməxsusluqlarının dəyərləndirilməsi işinə müəyyən nizamlılıq gətirə biləcək sistemləşdirmə modellərinə müraciət edilir. Həmin modellər dilçilik araşdırmalarına vəsiqə almış dillərin ən müxtəlif aspektlərdə (yəni onların qohumluq əlaqələri, struktur özəllikləri, funksional mahiyyəti və areal xarakteristikası baxımından) öyrənilməsinə yardımçı olmaqla yanaşı, bu istiqamətli təhlillərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsində müstəsna rol oynamışdır. Nəzəri altyapısının işlənmə səviyyəsindən dolayı, təklif edilən təsnifatların eyni səviyyədə qərar tutmaması da linqvistik araşdırmacların müasir vəziyyətinin formallaşmasında genealoji və tipoloji bölgülərin daha böyük önəm kəsb etdiyini söyləməyə imkan verir. Lakin qəbul edilmə səviyyəsinə görə, hətta bu təsnifatlar arasında da bərabərlik işarəsini qoymaq olmaz. Belə ki, bəzi dilçilər, açıq şəkildə genealoji təsnifatla müqayisədə tipoloji klassifikasiyanın ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyini¹ bildirmiş, bir qisim tədqiqatçılar isə bu skepsisi daha da inkişaf etdirərək, ümumiyyətlə tipoloji təsnifatın gərəkliyi məsələsini şübhə altına almışlar². Fridrix Şlegelin «Hindli-

¹ Caferoğlu A. Türk dili tarihi. I cild. İstanbul. 1970. s.49-50; Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980. с.9.

² Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соот-

lərin dili və müdrikliyi haqqında» (1808) əsərində təqdim edilən və yalnız iki dil tipinin fərqləndirilməsini əhatə edən ilkin təsnifatla əsası qoyulmuş klassifikasiyaya¹ heç də birmənalı olmayan belə münasibətin obyektivlikdən tamamilə uzaq və əsassız yanaşma kimi dəyərləndirilməsi düzgün olmazdı. Belə ki, təxminən iki əsrlik tarixi boyunca linqvistik tipologiya, mövcud problemlərin həlli yönündə araşdırılmaları ortaya qoymaqla yanaşı, digər tərəfdən, çözümü üçün yeni yollar aranmasını tələb edən bir sıra məsələlərin meydana gəlməsinə də rəvac vermişdir. İstər ənənəvi təsnifat çərçivəsində mövcud olan problemlərin, istərsə də onların həlli zamanı ortaya çıxan yeni problemlər məqamların əmələ gətirdiyi «domino effekti» və bu effektin labüb fəsadları kimi törəyən və sözügedən təsnifat meyarlarının konkret dillərə tətbiqi zamanı meydana çıxan məsələlərin A.Meyenin, o cümlədən, bir çox dilçilərin «tarixi (yəni genealoji) linqvistikanın yeganə əhəmiyyətli və faydalı təsnifat» olması fikrinə yol açması² təsadüfi sayıyla bilməz. Bu mənada «linqvistik tipologiyanın perspektivəri ilə onun nailiyyətlərinin kəskin təzad» yaratdığını qeyd edən G.A.Klimov tamamilə

ношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965; Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960; Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963; Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.179-183.

¹ Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М., 1954. ст.6.

² Клиmov Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, ст.9.

haqlıdır: «Tipoloji nəzəriyyənin inkişafında əyləc rolunu oynayan əsas amillərdən biri, dil tipi anlayışının kifayət qədər işlənilməməsidir¹».

Maraqlıdır ki, Şleyxerin Hegel triadasına əsaslanan təsnifatındakı *kök – iltisaqi – flektiv* quruluş mərhələli inkişaf sxemindən² fərqli olaraq, inkorporlaşan dil strukturuna müstəqil «yaşam» hüquq taniyan Humboldt təsnifatı³, bəzi müasir dilçilər tərəfindən bu və ya digər şəkildə şübhə altına alınır⁴. Digər tərəfdən, elə Humboldt tərəfindən irəli sürürlən «təmiz dil tipi yoxdur!» tezisinin⁵ ardınca, məlum ənənəvi bölgünün dil tiplərinin real dil strukturlarının fərqli təmayül-lərin birləşdirilməsi ilə bağlı fikirlərin kütləviləşməsi yeni tipoloji nəzəriyyələrin (məsələn: xarakterologik tipologiya) və onların məntiqi nəticəsi olan yeni təsnifatların yaranmasına təkan verdi. Əgər Boduen de Kurtenenin tipoloji görüşlərini dəyərləndirmiş T.İ.Şaradzenidzenin dahi alimin (Kurtenenin) morfoloji klassifikasiyaya münasibətdə xarakteroloq kimi çıxış

¹ Климов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкоznания, 1975, №6, ст.21.

² Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.26.

³ Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкоznанию М., 1984.

⁴ Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология/Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972, ст.15-30; Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л., 1965; Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкоznания, 1954, №6; Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962.

⁵ Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.512.

etməsi (hətta xarakterologik tipologiyanın formalaşmasından çox daha öncə – A.H.) ilə bağlı fikirlərini xatırlasaq¹ və həmin fikirləri Kurtenenin, ümumiyyətlə, sözügedən klassifikasiyanın lazımsızlığı ilə bağlı mülahizələri² kontekstində nəzərdən keçirsek, «Humboldtın sonrakı» tipologiyanın inkişaf istiqamətlərindən biri – yəni tipoloji bölgünün, demək olar ki, tam inkarı tendensiyası haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmiş olarıq.

XX əsrin «bütöv sistem tipologiyası»nı (**whole system typology**) əvəzləmiş «altsistemlər tipologiyası» (**subsystem typology**³), ideya etibarı ilə ayrı-ayrı yarusların tipoloji definisiyasına istiqamətləndiyindən, sistem olaraq dil strukturun dominant və resessiv keyfiyyətlərindən və bu əsasda meydana gələn «dil tipi» anlayışından danışmaq çətin idi. XX əsrin xarakterologik tipologiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan V.Skalıčka da «tiplərin sərbəst birləşməcəhdiliyi» ideyasının carxısı kimi, problemə həsr etdiyi silsilə araşdırılmalarında⁴ eləcə də T.Milevskinin tədqiqatlarına⁵ ənənəvi morfoloji klassifikasiyanın, ümumiyyətlə, öz aktuallığını itirdiyini iddia edirdi. Belə qəti inkar mövqeyindən yanaşma ilə razılışmasaq da, etiraf etməliyik

¹ Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкоznании XIX-XX веков. М., 1980, ст.98.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкоznанию. Том II, М., 1963, ст.179-183.

³ Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М., 1983, ст.32.

⁴ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкоznания, 1966, №4, ст.22-30; Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, ст.19-35.

⁵ Милевский Т. Предпосылки типологического языкоznания / Исследования по структурной типологии М., 1963; Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa PWN Polish Scientific Publishers, 1973.

ki, mövcud nəzəriyyələrdəki tipoloji bölgü kriterilərinin qeyri-dəqiqliyi; tiplərarası «həmhüdud zona»da cərəyan edən proseslərin definisiyası işinin öz həllini tapmaması; «ideal tip»in standartlarının real dil materialına tətbiqinin mümkün-süzülüyü şəraitində «tipoloji sapma» nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanması və s. bu kimi problemlərin, klassik «dördlü»ün (kök, iltisaqi, insirafi, inkorporlaşan dil tipləri bölgüsünün) obyektivliyinə aşkar skepsis sərgiləyən dilçilərin arqument arsenalını təşkil etməsi tamamilə anlaşılır. Məhz sonuncu məqama – tipoloji sapma elementlərinin təsbiti ilə bağlı problemə yetərli səviyyədə aydınlıq gətirilməməsi, (mövcud nəzəri yanaşmalardan bəzilərində səsləndirilən) dil strukturunun tipoloji səciyyələndirilməsi üçün dominant və resessiv özəlliklərdən çıxış edilməsi təklifinə baxmayaraq¹ real dil strukturlarının definisiyasında determinanta (yəni aparıcı tipoloji təmayül) və anomaliya hallarının nisbətinin nəzərə alınmaması ilə nəticələnmiş, bu isə öz növbəsində ənənəvi bölgüyü inamın sarsılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, məhz tiplərarası «münasibət»lərin aydınlaşdırılmamasından, daha dəqiq desək, anomaliya hallarının tipoloji nəzəriyyələr səviyyəsində etiraf edilməməsindən dolayı, tipoloji araşdırılmalara, metodoloji cəhətdən uğurlu hesab edilməsi çətin olan istilah – «qarışıq tip» termini daxil olmuşdur. Belə ki, flektiv quruluşlu sami dillərdə aqlütinativ mexanizmin yüksək iş əmsalı nümayiş etdirməsini nəzərdən qaçırmayan F.F.Fortunatov, hələ XIX əsrдə Humboldt təsnifatına «düzə-

¹ Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973, с.224-230.

lış» edərək ənənəvi «dördlüyə» beşinci dil tipini (iltisaqi – insirafi quruluşu) əlavə etmişdir¹. Daha sonralar meydana çıxan klassifikasiyalar daha da «irəli gedərək» səkkiz, on bir, hətta iyirmi dörd dil tipinin fərqləndirilməsini təklif etmişdir². Lakin zamanla «qarışıq tip» anlayışının tipoloji sapma probleminin obyektiv çözüm yolu olmadığı aşkarlandığından, sözügedən qəbildən «proqressiv» təsnifatlar klassik bölgünün konkretliyi qarşısında duruş gətirməyərək aradan qalxmış; bununla belə, definisiya qazanmamasına rəğmən, real dil strukturunda gözardı edilə bilməyəcək səviyyədə təzahür tapan tipoloji sapma elementlərinin problemi öz aktuallığını itirməmişdir.

Tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğu faktı bu və ya digər şəkildə bir çox tədqiqatlarda etiraf edilsə də, determinantaya nəzərən anomaliya səciyyəsi daşıyan dil ünsürlərinin sistemli araşdırılmasının mövcud olmaması həmin elementlərin yaranma səbəbləri, aparıcı tipoloji təmayülə münasibətdə sərgilədikləri özəlliklər, dil strukturunun formalasmasındaki iştirak payının tənzimlənməsində determinantanın rolu və s. bu kimi problemlərin həllini mümkünüsüz edirdi. Bu məsələlərin dil tipinin təsbiti problemi ilə müştərək çözüm tələb etdiyindən çıxış etsək, söhbətin bütöv bir nəzəriyyənin işlənib hazırlanması zərurətindən getdiyi yəqinləşər. Belə ki, nəzəri altyapıdan məhrum olan və sərf statistik təhlilə əsaslanan səthi yanış nəticələr

¹ Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М., 1956, ст.153-154.

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, 1989, s.430; Beresin F.M., Golovin B.N. Общее языкознание. М., 1979, ст.347.

ortaya qoyması labüddür. Linqvistik tipologiyaya dair ədəbiyyatda, bir qrup alim tərəfindən səsləndirilən mülahizələrdə zaman-zaman özünü göstərən skeptik münasibət (daha konkret olaraq desək, ümumiyyətlə, morfoloji təsnifatın əhəmiyyətinə şübhəli yanaşma) halları, zənnimizcə, həmin təsnifatın gərəkliliyi problemindən daha çox, onun real dil materialına tətbiqi şəraitində ortaya çıxan uyğunsuzluqlardan qaynaqlanır. Belə ki, Maks Müllerin «ari (hind-Avropa) sözlərinin sanki bir «parça»dan düzəldilməsi təəssürati yaranırsa, turan sözlərində isə... «tikiş» və «çat»lar aydın seziklir» fikrinin davamı olaraq, mahiyyət etibarilə, «aqlütinativlik və flektivlik terminlərinin qarşı-qarşıya durmalı» olduğunu bildirən C.Qrinberq, sonuncu istilahın, ismin hal sonluqları və felin şəxs və kəmiyyət fleksiyalarında olduğu kimi, konkret mənadan məhrum və cümlədə sözlərarası münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən affikslərə işarə etdiyini önə sürərək bu əsasda **«Türk dillərinin eyni zamanda həm aqlütinativ** (əgər üsul (yəni şəkilçilərin mexaniki birləşmə üsulu – A.H.) nəzərə alınsa), **həm də flektiv** (əgər hal sistemi və felin təsrif sistemi nəzərə alınsa) **dil» olduğunu** (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir¹. Daha dəqiq desək, dilçi, Sepirəqədərki linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin qüsurlarını qabartmaq üçün, həmin dövrün bölgü meyarlarının qeyri-dəqiqliyini sözügedən dilin tipoloji xarakteristikası timsalında sübut etməyə çalışmışdır. Halbuki ənənəvi kriterilərin yetərsizliyi fikrində israrlı olan tədqiqatçı, gəldiyi nəticənin qeyri-adekvatlığında ilk növbədə, klassik bölgü

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, ст.68-69.

meyarlarını deyil, özünün qeyri-kompleksli yanaşmasını «günahlandırmalı» idi. Belə ki, Sepirin çoxrakurslu tipoloji dəyərləndirmə mexanizminə (cüzi istisnalarla¹ tərəfdar çıxan C.Qrinberqin özü, konkret dil faktlarına nəzərən, ənənəvi kriterilərin bütöv arsenalını tətbiq etmədən, qeyri-kompleksli yanaşma sərgiləmişdir. Biz həmin (ənənəvi) kriterilərin qüsursuzluğunu iddia etmək fikrindən uzaq olsaq da (irəlidə şahid olacağımız kimi, bir çox halda tipoloqlar sapma faktlarına qarşı «ikili standart» tətbiq edərək, həmin ünsürləri süni şəkildə aqlütinativlik və ya flektivlik «qəlib»inə salmağa can atmışlar), türk dilinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı təqdim olunan nəticənin klassik bölgü meyarlarına istinadən əldə edilməsi fikri ilə razılaşa bilmərik. İstər aqlütinativ və flektiv quruluşlu konkret dillərin qrammatikalarının, istərsə də dil nəzəriyyəsinə aid ədəbiyyatın təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tədqiqatçıların çoxu ya 1) tədqiqat obyektini təşkil edən dil materiallarında həmin dilin struktur özəllikləri ilə bir araya sığmayan tipoloji sapma elementlərinin üzərindən sükutla keçir, ya da 2) həmin elementlərin mənsub olduğu dil tipi ilə araştırma obyekti olan dilin struktur quruluşu arasında, ümumiyyətlə, əsaslı fərqli mövcud olmamasını göstərirdilər.

Tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğunu etiraf edən məhdud sayda araşdırmalarının əksəriyyətində problemin nəzəri müstəvidəki çözümünün yer almaması; müəlliflərin ayrı-ayrı dil faktlarının konstatasiyası və təsviri ilə kifayətlənməsi məsələnin çözümü üçün xüsusi nəzəri yanaş-

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков..., с.74.

manın işlənib hazırlanmasını labüd etməklə yanaşı, nəticələrin aqlütinativ-flektiv tiplərərəsi «həssas bölgə»nin xüsusiyyətləri prizmasından təkrar təhlili zərurətini doğurur. Bu zaman təkcə flektiv təmayüllü elementlərin araşdırılması işində, demək olar ki, bir addım öndə olan monqolşunaslıq, tunqus-mancurşunaslıq və fin-uqorşunaslığın hasil etdiyi elmi nəticələr deyil, eləcə də əks istiqamətli prosesin yekununda meydana çıxan ünsürlərin – flektiv dil zəminindəki aqlütinativ təmayüllü elementlərin təhlilinə həsr olmuş araşdırırmaların¹ ortaya qoyduğu elmi müddəalar dominant və resessiv xüsusiyyətlərin dəqiq fərqləndirilməsi işinə yardımçı ola bilər. Problemin geniş rakurslu və sistemli həll qazanmamasına baxmayaraq, türkoloji araşdırırmaların bir qismində məsələyə bu və ya digər problem kontekstində münasibət bildirildiyini² məhdud sayda kiçik həcmli tədqiqat

¹ Липин Л.А. Академский язык. М., 1964; Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, ст.362-365; Юшманов Н.В. Амхарский язык. М., 1959; Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1947; Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960; Мамедэлиев V.M. Эрəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, 1992; Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий. М., 1975; Растрогуева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М., 1975; Александров А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2; Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981; Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000.

² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik,fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.41-43; Bəsəkənov N.A. İstoriiko-tipologiyaçeskaya fonologiya türkesciñ dilər. M., 1988, st.19-21; Təlipov T. Fonetika yútgurskogo jazyka. Alma-Ata, 1987; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988; Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985, s.34, 40; Mamedov A. Tiurkscie soglasnye: anlayut i kombinatorika. Bakı,

işlərinin iltisaqi və insirafi təmayüllərin həmhüdud zonasında baş verən proseslərin təhlilinə həsr edildiyini¹ də diq-qətdən qaçırməq olmaz.

İstər linqvistik tipologiyada sapma probleminin həll qazanmaması; istər sözügedən anomaliya hallarının tipoloji determinantaya münasibəti məsələlərinin çözümlənməmiş, aqlütinativ və flektiv təmayüllərinin delimitasiyası ilə bağlı sualların isə cavablandırılmamış qalması, digər tərəfdən isə türk dillərindəki flektiv təbiətli (və ya təmayülli) faktların sistemli nəzəri dəyərləndirmədən kənardə qalması təqdim olunan aşadırmanın aktuallığını şərtləndirir.

Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayülli sapma elementləri bütövlükdə linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin tə-

1985; Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sel. Bakı, 1986, s.48-56; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazılıaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s.25-34; Alekperov A.K. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2, ст.35-42; Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı, 1984; Kahraman T. Çağdaş Türkiye türkçesindeki fiillerin durum ekli tamamlayııcıları. Ankara, 1996.

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.3-17; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М. 1971, ст.108-120; Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст. 362-365; Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3, s.165-172; Qaribova J. Türk dillərində aqlütinasiya, fleksiya və fuziyanın qarşılıqlı əlaqəsi (Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri işiğında) // Türkologiya, 1995, № 1, s.21-27; Морфологическая типология и проблема классификации языков.. М.-Л., 1965, ст. 105-111; Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, №1, ст.362-365.

kib hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi dil sistemində tipoloji sapmaların yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin tipoloji delimitasiyasının problematik məqamlarını aydınlaşdırmaq və konkret dillərdəki bu qəbildən elementlərin – türk dillərində yer alan ayrı-ayrı anomaliya ünsürlərinin yaranma səbəb və şəraitini izləyərək tipoloji determinanta ilə münasibətlərini aşkarlamaqdır.

Onu da qeyd edək ki, hər hansı bir monoqrafiyanın bəlli həcm imkanları hətta bu konkret dillərdəki bütün flektiv təmayüllü ünsürlərin təsbiti və təhlilinə şərait yaratmadığından təqdim olunan araşdırında yalnız (bu və ya digər səviyyədə) daxili fleksiya xarakteri kəsb edən və fuziyon mahiyyətə malik olan elementlərin dəyərləndirilməsi ilə ki-fayətlənməli olacağıq.

Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələri isə: mövcud tipoloji nəzəriyyələr kontekstində aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşunu müəyyənləşdirmək; aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin, mahiyyəti və aid olduğu dövr baxımdan təsnifatlaşmasını aparmaq; aqlütinativ dillərdəki bir çox sapma elementlərinin alt yapısını təşkil edən sinharmonizmin tipoloji təbiətini müəyyənləşdirmək; polisintetizmdən iltisaqılıyə keçid mərhələsində, habelə aqlütinasiyanın affiksal inventarının formalasmasında sinharmonizmin rolunu aydınlaşdırmaq; «obyektlı təsrif»in aqlütinasiya elementi, yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma ünsürü olduğunu müəyyənləşdirmək; «Türk ablautu» və «uyğur umlautu» hadisələri arasında tipoloji fərqləndirmə (delimitasiya) aparmaq; «uyğur umlautu»nun

yaranmasını şərtləndirən intralinquistik və ekstralinquistik amilləri; habelə bu elementlərin meydana gəldiyi dövrü müəyyənləşdirmək; «uyğur umlautu» ilə onun əsl (german) analoqunun tipoloji müqayisəsi zəminində birincinin flektiv mexanizmə aidlik səviyyəsini dəqiqləşdirmək; türk dillərinin şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında yer alan və bəzi tədqiqatçılara görə «ablaut» xarakteristikası qazanmış sapma elementlərinin tipoloji səciyyələndirməsini aparmaq; törəmə sait uzunluqlarını tipoloji sapma nəzəriyyəsi müstəvisində təhlil etmək və nəhayət aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin təhlili işində morfonologiyanın yerini müəyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqatımızın qarşısında duran vəzifələrin digər qrupunu isə fuziyon mahiyyət kəsb edən elementlərin konkret olaraq, «söz-şəkilçi» sərhəddində yer alan birikmə hallarının və «söz>şəkilçi» keçidində müşahidə edilələn labüb xəlitələşmə faktlarının tədqiqi; habelə, plenonastik şəkilçi laylaşmalarının və iki müstəqil söz qovşağında baş verən bəzi morfonoloji proseslərin tipoloji mahiyətinin təsbiti işi təşkil edir.

Təkcə konkret Azərbaycan dilçiliyi üzrə fərqləndirmə aparmadan qeyd edə bilərik ki, ümmülikdə türkologiyada ilk dəfə olaraq, dil sistemində tipoloji sapma elementlərinin yeri və qrammatik determinantaya münasibətdə mövqeyi məsələsi monoqrafik tədqiqat çərçivəsində sistemli şəkildə öyrənilmiş, tipoloji anomaliyaların yaranma səbəbləri, habelə aqlütinativ və flektiv təmayüllərin delimitasiyası problemi kontekstində, mövcud faktların adekvat definisiyasına mane olan hallar izlənilmişdir. Monoqrafiyada türkoloji araşdırımlar üçün ilk dəfə olaraq, bu dillərdəki daxili fleksiya

elementlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin sistemili analizi təqdim edilmişdir. «Uyğur umlautu»nun tipoloji səciyyələndirməsi, sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətinin konkret faktlara istinadən təsbiti, eləcə də şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasındaki elementlərin həm sinxronik, həm də diaxronik planda tipoloji dəyərləndirmələrinin aparılması, törəmə sait uzunluqlarının aparıcı təmayülə uyğunsuzluğu məsələsinin müəyyənləşdirilməsi, «söz-şəkilçi»; iki müstəqil söz sərhəddində baş verən bir çox morfonoloji prosesslərin tipoloji təbiətinin təsbiti təqdim olunan araşdırmanın elmi yenilikləri hesab edilə bilər.

Türk dillərindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin təhlilinə həsr olunmuş ilk monoqrafik araştırma olmasından dolayı, bu tədqiqat işi təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, bütövlükdə türkologiya üçün ilk təşəbbüs sayla bilər. Bu mənada monoqrafiyanın türk dillərindəki flektiv təmayüllü elementlərin sistemli təhlili işinin əsasını qoymağını ehtimal etmək olar. Nəzəri bazanın bəzi istiqamətlərinin işlənib hazırlanması və onun konkret dil faktlarının tipoloji definisiyasına tətbiqi bu monoqrafiyanı gələcəkdə türkologiyadakı analogi istiqamətli araşdırmaların tədqiqat üsullarının müəyyənləşməsində, elmi yanaşmanın təsbitində və definisiya kriterilərinin seçimində gərəkli edə bilər. Əldə edilmiş nəticələr digər iltisaqi quruluşlu dillərdəki tipoloji sapma elementlərinin sistemli tədqiqi işində də istifadə edilə bilər.

I FƏSİL

AQLÜTİNATİVLİK ZƏMİNİN DƏ YER ALAN BƏZİ SAPMA ELEMENTLƏRİ – AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLLƏRİN HƏMHÜDUD ZONASINDA CƏRƏYAN EDƏN PROSESLƏRİN MƏNTİQİ DAVAMI KİMİ

(*tipoloji anomaliyaların altyapısını şərtləndirən amillərə aqlütinativ və flektiv dillərin aparıcı özəlliklərinin fərqli və oxşar cəhətlərinin müqayisəli təhlili aspektindən baxış*)

1.1. Tipoloji araşdırılarda aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşu haqqında: hind-Avropa «təkəbbür»ündən – «sərhəd»siz liberallılığadək

1.1.1. Aqlütinativ dil zəminində baş verən flektiv təmayülli proseslərin mahiyyətini dərk etmək üçün hər iki tipin əsas özəlliklərini, onların birgə mövcudluğu üçün münbit zəmin yaranan amilləri və s. bu kimi məsələləri dəqiqləşdirmək labüdüyü ortaya çıxır.

İltisaqi təmayülli dillərin öz struktur quruluşlarını minilliklərin «sınağ»ından çıxararaq günümüzədək gətirib çıxması linqvistik tipologiya ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında ikili mövqeyin yaranmasına təkan vermişdir. Belə ki, bir qrup dilçilər bu təbiətli dillərin öz qrammatik determinantasına «sadiqliy»inin nəzəri bazadan məhrum olmadığını və iltisaqi mexanizmin özünün spesifikasiyasını ilə şərtləndirdiyini önə sürdürkləri halda, digər qisim araşdırıcılar (xüsusilə, Marrın «dinamik tipologiya»sının ifşası ilə məşğul olan dil-

çilər) bu qəbildən olan faktların dil təkamülü ideyasının, da-ha konkret desək, dil tiplərinin yeni mərhələyə keçidi ilə şərtlənən təkamül ehtimalının yanlışlığını ortaya qoymuşunu iddia edirdilər. Belə ki, görkəmli gürcü alimi A.Çikobavanın dil təkamülü ideyası ilə bağlı ortaya qoymuş skeptik yanaşma üçün əsas arqumentlərdən biri, məhz onun ana dilinin təxminən iki minillik ərzində öz struktur quruluşunda dəyişməzlik nümayiş etdirməsi ilə əlaqədar idi¹.

«Fleksiya əvəzinə affiksasiyadan yararlanan» dillərin «vəhşi və ya mədəni olmasından asılı olmayaraq **ağır, dolاشıq** olduğunu və **çox vaxt özünün ərköyü sərbəstliyi; subyekтив qəribəliyi və naqis xarakteri**» ilə seçildiyini bildirən F.Şlegel² və həmfikirlərinin, aqlütinativ dillərin «qüsür»ları kimi səciyyələndirdiyi cəhətlər – şəkilçi təkmənalılığı və bu monosemiyadan qaynaqlanan affiksal şəbəkələşmə; kök – şəkilçi (eləcə də, şəkilçi-şəkilçi) sərhəddinin şəffaflığı və bu mexaniki birləşmənin mümkün etdiyi sərbəst morfem üzvlənməsi, əslində bu struktur quruluşun mühafizəkarlığını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Burada bir qədər haşıyəyə çıxaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, (avrosentrik yanaşmadan qaynaqlanan) təkəbbürlü münasibəti, nəinki dillərin tipoloji quruluşunun dəyərləndirilməsi zamanı «ali irq» daşıyıcılarının və qeyri-millətlərin danışdıqları dillərin qarşılaşdırılmasında izləmək mümkün idi, hətta bu snobizm, «inkişafın ən yüksək pilləsinə çatmış» flektiv dillərdəki qeyri-insirafi elementlərin təsbiti işinə də əsaslı şəkildə maneçilik

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, ст.188-191.

² Реформатский А.А. Аглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.84-85.

törədirdi. Belə ki, flektiv dillərdəki kökü «canlı tumurcuğa» bənzətməklə, bu dillərin «zənginliyi, ... möhkəmliyi (sabitliyi) və uzunömürlülüyü» ilə öyünən F.Şlegel, «dillərin ideal tipi» statusuna yüksəltməyə çalışdığı insirafı strukturda (onun təkəbbürünün «qurbanı» olmuş – A.H.) affikslərin mövcudluğunu çox çətinliklə etiraf edirdi¹. Başqa sözlə, iltisaqi təbiətli affikslər insirafılıın «ideal» mahiyyətinə xələl gətirə bilərlər. Halbuki, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantiklərin və daha sonralar bir çox avropalı tədqiqatçının «ideal dil» zirvəsinə qaldırıqları hind-Avropa dilləri, heç də linqvistik tipologyanın banisinin israr etdiyi qədər möhkəm, dayanıqlı və uzunömürlü struktur quruluşuna malik deyillər. Belə ki, hind-Avropa dillərinin erkən dönəmlərdə iltisaqi quruluşu olması ilə bağlı ehtimallar², ən azından bu dillərin əsas - və formayaracılığında aqlütinativ mexanizmin yetərincə yüksək iş əmsalına malik olması faktının təsbiti³ və eləcə də müasir ingilis dilinin flektivliyinin anatikləşməsi tendensiyasının isə onu (ingilis dilini) getdikcə daha çox təcridi quruluşlu dilə yaxınlaşdırması haqqında mülahizələr⁴ sözügedən dillərin heç də romantik-tipoloqun düşündüyü qədər dayanıqlı struktura malik olmadığını ortaya qoyur.

¹ Реформатский А.А. Введение в языкоковедение. М., 1967, ст.451-452.

² Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2, ст.101.

³ Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков, Л., 1961, ст.24-28.

⁴ Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960, ст. 3; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, ст.191; Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: 1937, ст. 314.

F.Şlegelin «hind-Avropa ulu dili» qismində nəzərdən keçirdiyi latin, yunan və xüsusilə də sanskrit dillərinin strukturunun, demək olar ki, «bütlüklə fleksiya və kökdaxili səs dəyişmələrindən təşkil olunması» ilə bağlı iddialarına baxmayaraq, onun «fəlsəfi-linqvistik görüşlərindən təsirlənən F.Bopp məsələnin keyfiyyətcə tamamilə yeni həllini önə sürmiş və təkamülün mexaniki birləşmələrə doğru istiqamətləndiyini (Şlegel, inkişafı «ilkin harmoniya»nın dağılmışında görürdü¹) bildirmişdir. Bununla da, F.Bopp hind-Avropa dillərinin «fel quruluşunda şəxs şəkilçilərinin genetik cəhətdən ümumi ünsürlər olduğunu» sübuta yetirərkən, Ə.Rəcəbovun bildirdiyinə görə, «indiyədək həqiqətəbənzər fərziyyə xarakterini saxlayan» (fleksiyanın mənşəyi haqqındaki) «aqlütinasiya nəzəriyyəsi»ni ortaya qoymuşdur². Yeri gəlmışkən onu da qeyd etməliyik ki, bu nəzəriyyənin – şəxs kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi çıxış edən flektiv sonluqların müstəqil sözlərdən, yəni şəxs əvəzliklərindən törəməsini əsaslandırdığı nəzərə alınsa, bir qisim dilçilərin flektiv və aqlütinativ dillərdəki şəkilçilərin təxminən eyni üsulla yaradılması haqqında mülahizələrinin nəyə əsaslandığı aydınlaşar (bu məsələyə bir qədər sonra daha ətraflı şəkildə qayıdağıq).

F.Boppun adı çəkilən nəzəriyyəsindəki aqlütinativlik anlayışı onun ayrı-ayrı dillərə istinadən verdiyi şərhlərdən*

¹ Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с.274.

² Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.92.

* Doğrudur, Boppun «aqlütinasiya nəzəriyyəsi» müəyyən mənada flektiv sonluqların mənşəyinin izahına yönəlmış olsa da, onun sami dillərinin, iltisəqilik baxımından (hətta bu istihalın sözügedən interpretasiyasına görə), xüsusilə seçilməsi haqqında fikirləri (Bax: Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянско-

də aydın şəkildə məlum olduğu kimi, bu istilahın müasir qavramından köklü şəkildə fərqlənir. Hal-hazırkı iltisaqılık anlayışının Şleyxer dövründən etibarən formalasdırıldıığı bildirilsə də¹, sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlar, «Bopp aqlütinasiyası»nın və ya «F.de.Sössür iltisaqılıyi»nin, eləcə də L.Tenyer, O.P.Sunik və başqalarının bu istilahla bağlı də-yərləndirmələrinin yanlış yönlərini aşkarlayaraq arzuedilən qarşılaşdırmanın aparılmasına tam mənası ilə təkan verməmişdir. Aqlütinativ dillərin aparıcı tipoloji təmayül və mövcud sapma elementləri ilə birlikdə adekvat təhlil həllini tapmasına mane olan səbəblərin dəyərləndirilməsinə qayıdaraq əlavə edək ki, «flektiv morfologiyanın, daha çox tədqiq olunmasından dolayı uduşlu mövqe»yə malik olduğunu bildirən S.D.Katsnelsonun qeyd etdiyi kimi, gənc qrammatiklərə qədər «flektiv formaların əlçatmaz şəkildə fetişləşdirilməsi» yalnız insirafi təmayülli dillərin «əsl qrammatiklik kəsb etməsi» haqqında yanlış mülahizələrə yol açmışdır və (nə qədər qəribə olsa da, gənc qrammatiklərdən sonra bu və ya digər şəkildə davam etdirilən – A.H.) bu yanaşmanın aradan qalxması üçün «morphologiyanın yalnız flektiv morfologiya kimi dar çərçivədə qavranılmasından imtina edərək (hər hansı bir) dildə yer alan bütün digər xüsusi morfoloji sistemlərin sistematik araşdırılması² » olduqca vacibdir.

го, готского и немецкого / Звегинцев В.А. История языкоznания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1964, ст.34) növbəti nəsil tədqiqatçıların əsərlərində (bah: Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, ст.13-25; Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, 1992 , s.110-112 və s.) öz tam təsdiqini tapmış oldu.

¹ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.69.

² Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкоznание. Л., 1986, ст.110, 112.

Zamanla digər təməyüllərin (o cümlədən, iltisaqılıyin) dil nəzəriyyəçilərinin artan diqqətinə «layiq görülməsi», daha öncələr bu tendensiyaların yetərli araşdırılmamasından dolayı yıgilıb qalmış sualların bir qisminin cavablandırılmasına imkan yaratса da, yeni-yeni problemlərin, daha dəqiq desək, fikir müxtəlifliklərinin ortaya çıxmasına da rəvac vermiş oldu. Konkret olaraq, iltisaqi dillərin məhiyyəti ilə bağlı hələ də özünün birmənalı həllini tapmamış suallar sırasında, bu dillərin sintetikləşmə əmsalı ilə bağlı polemikanın yol açdığı qarşıqlığı qeyd etmək olar. Belə ki, bəzi dilçilər iltisaqi dillərin sintetik¹ (məs: C.Layonz və b.), digərləri analitik² (məs: Y.D.Polivanov və b.), başqa qrup alimlər isə həm analitik, həm sintetik, həm də polisintetik ola biləcəyini (məs: E.Sepir³; V.I.Koduxov⁴ və b.) qeyd edirlər. Tədqiqatımız baxımından, bu fikir rəngarəngliyi ilə bağlı diqqətimizi cəlb edən cəhət, aqlütinativ dillərin analitikliyinin lehinə olan əsas arqument qismində nəzərdən keçirilən və məhz aqlütinativ affiksasiyanın sərhəd «şəffaflığı» ilə təmin olunan morfem muxtarıyyəti prinsipi ilə əlaqədardır. Belə ki, rus və özbək dillərinin kontrastiv qrammatikasını işləmiş Y.D.Polivanov, iltisaqi affiksasiyanın elə bu özəlliyindən çıxış edərək onu «analitik» elan etməklə (bir çox dilçilərdən fərqli olaraq – A.H.), sintetik – fuziyon affiksasiyaya qarşı qoymuşdur⁵. Burada bir qədər haşıyəyə çıxaraq, Y.D.Polivanovun fikirlərinin dolayı təs-

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.201.

² Пощелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.322.

³ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л.. 1934, ст.111.

⁴ Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979, ст.295.

⁵ Пощелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.322; Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, ст.313.

diki sayıla biləcək bir məqama diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, «iltisaqi dillərdə sözün morfoloji və fonoloji strukturunu» araşdırmış Y.İ.Tsarenko, keçua dilində «morfemlərarası sərhəddin maksimal şəffaflıq və dəqiqliyinin, fuziyanın meydana gəlməsi ilə nəticələnən morfem bütövlüyünün («toxunulmazlığının») pozulması hallarını istisna etməklə» yanaşı, hətta «dilin sintetik xarakterinə mənfi təsir göstərə bildiyini (dilçi, bunun sözün morfoloji strukturunu tərtibləyən komponentlərin «müstəqilliyinin bəzən «icazə verilən» həddi aşması ilə» əlaqələndirir) qeyd etmişdir¹. Göründüyü kimi, iltisaqi dil çərçivəsində analitiklik və sintetikliyin qarşılıqlı əlaqədə olaraq birləşmə mövcudluq sürdürdüyü ortaya çıxır. Lakin müəllifin qeydindən bəlli olur ki, keçua dilindəki morfemlərarası şəffaflıq bu dilə (şərti anlamda) müəyyən analitiklik qazandırır. Xatırladaq ki, kök dil quruluşundan iltisaqiliyə keçidi təmin etmiş sin-harmonizm də, Boduen de Kurtenenin bildirdiyi kimi, «müstəqil sözcüklerin» birləşməsinə yardımçı olan «segment» funksiyasında çıxış edərək² dil sisteminin təkamülü prosesində, demək olar ki, əbədi olan **analitizm – sintetizm** əvəzlənməsini reallaşdırılmışdır. Bununla belə, həmin «sözcüklerin» söz-forma çərçivəsində birləşməsi zamanı öz avtonomluğunu qoruya bilməsi, onların, flektiv dillərdə daha monolit birikmə təşkil edən fuziyan affiksasiya ilə müqayisədə daha asan şəkildə morfem üzvlənməsi prinsipinə tabe olduqlarına şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, nə qədər paradoksal görünən də, birincilər, sintetikliyin törəməsi olan

¹ Царенко Е.И. К вопросу о морфологической и фонологической структуре слова в аглютинативных языках // Филологические науки. 1975, № 6, ст.72.

² Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

analitik affiksasiyası ilə (sintetizm əmsalına görə) fuziyon şəkilçiləşmədən geri qalırlar. Lakin maraqlıdır ki, bir çox alimə görə, iltisaqılıyin sarsılmaz «sütunlar»ından hesab edilən morfem muxtariyyəti prinsipinin özünün də flektiv dillərlə qarşılaşdırıla biləcək durumda olması ilə bağlı şübhələr meydana çıxırı. Belə ki, iltisaqi dillərdəki (konkret olaraq, türk və fin-uqor dillərində) sözün morfoloji strukturunun təbiəti, xarakteri və dəyişikliklər prosesinin mahiyəti ilə bağlı araşdırma aparmış B.A.Serebrennikov, aqlütinativ təmayül üçün (xüsusilə də, bu tendensiyanın determinanta təşkil etdiyi Altay dilləri üçün) sərbəst morfem birləşmələrinin səciyyəviliyi haqqında mülahizələrin heç də həqiqətən olmadığını önə sürmüdüdür¹. Bu isə dolayısı ilə aqlütinativ affiksasiyanın analitikliyi ilə bağlı mülahizələrin qeyri-adekvatlığı anlamına gəlir. Bu skepsis (və ümumiyyətlə, bu qəbildən olan ehtimallar) real əsasa söykənirsə, bu halda, aqütinativ affiksasiyanın fuziyon affiksasiyaya qarşı qoyulmasının qeyri-mümkünlüyü ortaya çıxır. Problemin mahiyyətinə varmağa çalışıb məsələyə münasibət bildirməyə cəhd edək.

1.1.2. İlk baxışdan nə qədər paradoksal görünən də, məsələnin təhlilinə əks məcradan yaxınlaşaraq, yəni tipoloji sapma faktlarının identifikasiyasından çıxış etməklə onların determinanta statusu qazandıqları dildəki analoqlarının də-yərləndirilməsinə keçək.

Flektiv dillərdə özünün aqlütinativ təbiətə malik olması ilə bağlı birmənalı təsbitini tapan və ya ən azından anom-

¹ Себреников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.222.

liya olması ilə əlaqədar geniş polemikaya yol açan çoxsaylı linqvistik faktların təhlili, bu səpkili sapma elementləri üçün analitik flektivliyin daha münbət zəmin formalaşdırlığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, analitik-flektivlik, affiksasiyanın kök, əsas və ya söz-forma sərhədlərini aşaraq birikmə əmələ gətirməsinə təhrik etməsə də, analoji durum sintetik-flektiv dillər üçün norma səciyyəsini daşıyır. Sözsüz ki, burada müqayisənin şərtiliyi nəzərə alınmalıdır: «təmiz» dil tipi olmadığı kimi, yalnız müəyyən tipə və ya alttipə (yarım tipə) xas elementlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən də, analitik-flektiv dillərdə fuziyon birikmə faktları yox deyil. Məs: **height** «hündürlük», **depth** «dərinlik» sözlərindəki **-t** və **-th** sonluqlarının «tipik affiksal forma olmadığını» və həmin şəkilçilərin əsasla birləşməsi zamanı sonuncuda müəyyən fonetik metamorfozların müşahidə edildiyini bildirən E.Sepir (dilçi **deep** «dərin» sözü ilə **dep** -th sözünün əsasının fərqliliyinə diqqət çəkmişdir), onları əsasla «mexaniki birləşmə təşkil edən» **-er**, **-ness** kimi şəkilçilərlə müqayisə edərək xəlitə yarada bilən birinci qrup şəkilçiləri **fuziyon**, ikinciləri ilə **aqlütinativ affiksasiya** olaraq səciyyələndirmişdir. Göründüyü kimi, fuziyon affiksasiyanın (əsasla birikməyə meylliliyindən dolayı) sintetikləşmə əməsalı daha yüksəkdir. Bu baxımdan, analitik-flektiv dillərin sözyaradıcılığında aqlütinativ elementlərin (sintetik-flektivlikə müqayisədə) üstünlük təşkil etməsi təsadüfi sayıla bilməz. Maraqlıdır ki, daha az sərbəstliyə malik morfem üzvlənməsi ilə seçilən sintetik-flektiv dillərdə iltisaqi ünsürərin nisbətən aktiv iştirakı üçün münbət zəmin postfleksiv

pozisiya, yəni dəyişən fleksiyadan sonrakı sabit mövqe hesab edilir.

Qeyd olunanlar (dolayısı ilə, olsa da belə) analitikliyin iltisaqi affiksasiya ilə uyarlılığı haqqında səsləndirilən mülahizələrin həqiqətdən uzaq olmadığına əminlik yaradır. Lakin dil nəzəriyyəçilərinin heç də hamisinin bu əminliyi paylaşmadığı məlumdur. Belə ki, aqlütinativ və flektiv affiksasiya arasında prinsipial fərqli mövcudluğu məsələsi V.A. Avrorin¹ və O.P. Suniki², demək olar ki, diametral əks mövqelər-dən çıxış etməyə sövq etmişdir. O.P. Sunikin «aqlütinativ dillərdə... morfem birləşməsi flektiv dillərdəki qədər fuziyon, ...insirafi dillərdə isə iltisaqi dillərdəkindən az olmayan səviyyədə aqlütinativ ola bilər» - kimi mülahizələrini konkret dil faktlarına istinadən təkzib etməyə çalışan V.A. Avrorinin təhlillərinin sonunda qoyduğu bir qədər ritorik səciyyə daşıyan sual: «...Əgər dillərin morfolojiyası arasında prinsipial fərqliliklər aşkarlana bilmirsə, bu zaman hansı morfoloji təsnifatdan söhbət gedə bilər³?» – sualı tamamilə məntiqəməvafiq səslənir. Bu mükəlimədə O.P. Sunikin mövqeyinin haqlı olduğunu bildirən^{*} B.A. Serebrennikovun gəldiyi

¹ В.А. Аврорин. Об основных различиях между аглютинативной и флексивной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.208-216.

² Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.34-52.

³ В.А. Аврорин. Об основных различиях между аглютинативной и флексивной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.216.

* Aqlütinativ və flektiv affiksasiya arasında prinsipial fərqli mövcudluğu ilə bağlı polemika Qərb dilciliyində də geniş yer almışdır. Məs: Praqa dilçilik məktəbi nümayəndələrinin təqdimatına görə, «aqlütinasianın iki semin (özü də ikisin-

nəticə xüsusilə maraq doğurur. Belə ki, dilçiyə görə, «hind-Avropa, Altay və fin-uqor dillərindəki sözün strukturu arasında prinsipial fərqi olmaması öz əksini ...hind-Avropa sözlərində müşahidə edilən bütün fonetik və morfoloji halların Altay və fin-uqor dillərinə (bu dillərin «Dilçiliyə giriş» kursuna aid dərsliklərdə, müəlliflər tərəfindən verilmiş morfoloji xarakteristikasından kənarlaşaraq onları ümumi məcmuda nəzərdən keçirsək) xas olmasında göstərir¹». Göründüyü kimi, həm türk, həm də fin-uqor dillərinin biliçisi olan görkəmli alim, bu dillərdə təsbit etdiyi və umlaut, ablaut və fuziya səciyyəsi daşıyan faktların mövcudluğuna istinadən, iltisaqi və insirafi dillər arasında sərhəd anlayışının qeyri-reallığını iddia edir. Işər B.A.Serebrennikovun, istərsə də, təkcə sözügedən tiplərarası sərhədlə bağlı deyil, ümumilikdə, morfoloji klassifikasiya ilə əlaqədar şübhələrini dilə gətirən O.P.Sunikin və eləcə də problemlə bağlı bu mövqedən çıxış edən bir çox dilçilərin əsas arqumentinin tipoloji sapmaların, yəni iltisaqılık zəminində insirafi elementlərə, flektivlik müstəvisində isə aqlütinativ proseslərə

dən heç olmasa biri formal element olan semlərin) bir söz tərkibində birləşməsi» olduğu önə sürüldü ki, bu da həmin təfsiri şərh edən A.A.Reformatskinin, zənnimizcə, tam haqlı iradında bildirildiyi kimi, iltisaqi affiksasiya ilə fuziya arasındakı fərqi ortaya qoymurdu (Baxek Й. Лингвистический словарь Пражской школы, M., 1964, ст.29). Tərəsimizdən onu da qeyd etmək istərdik ki, sözügedən məktəbin «aqlütinasiya» qavramı, iltisaqılıklı fuziya arasında fərqi gözardı edən digər yanaşmalardan da (məs: F.de Sössür, L.Tenyer və b.) fərqlənirdi. Belə ki, iltisaqılık yalnız «şəkilçiləşmə» növü kimi nəzərdən keçirilirdi.

¹ Себреников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

təsadüf edilməsinin olduğunu nəzərə alaraq məsələyə münasibətimizi açıqlamaq istərdik.

İlk baxışdan, yəni müasir linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin ortaya qoymuş olduğu müddəalardan deyil, «təmiz», «ideal» tip anlayışının carçısı olan romantiklərin təsnifat məyarlarından yanaşılıqdırda problemlə əlaqədar ifadə olunan skepsisin əsaslı olduğunu düşünmək olar. Lakin hələ Humboldt dönməmindən, yalnız bir tipoloji təmayül əsasında nəşət tapmış strukturu olan dilin mövcudluğunun absurdluğu aşkarlandıqdan sonra, bu və ya digər tipə məxsus özəlliklərin fərqli quruluş zəminində yer alması halları, dilin tipoloji xarakteristika qazanmasına əngəl sayıyla biləcək durum kimi səciyyələndirilmir. Hətta qrammatik determinanta və sapma hallarının qarşılaşdırılması məsələsində daha loyal mövqeyi ilə seçilən xarakteroloqların özlərinin də aparıcı tipoloji təmayül ideyasını (müəyyən şərtliliklə) qəbul etməsi faktını xatırlasaq (konkret olaraq, V.P.Danilenkonun bildirdiyinə görə, analoji mövqedən çıxış edən V.Skalıçkanın pozisiyası digər xarakteroloqun – V.Mateziusun yanaşmasından fərqlənirdi¹), bu zaman, rus-sovet tədqiqatçılarının mövqeyinin, müasir tədqiqatlarda sərgilənən yanaşmadan yetərincə fərqləndiyi ortaya çıxar. Müasir linqvistik tipologiya kriteriərinin heç bir halda (aparıcı tipoloji təmayüldən kənaraçıxmalarla bağlı) tipoloji delimitasiyanı mümkünzsızlaşdırıcək tələblər ortaya qoymadığını da nəzərə alsaq, tədqiqatçıların yanaşmasının əsaslı olması ilə bağlı şübhələrimiz bir qədər də artar (Doğrudur, bir daha xatırladaq ki, tipoloji sapma

¹ Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, с.124.

faktlarının təsbiti və eləcə də, morfoloji klassifikasiyanın bütün dünya dillərini əhatə edə bilməməsi cəhətlərinin dilçilər tərəfindən demək olar ki, yekdilliliklə etirafı¹, bu problemlərin hələ də öz həllini gözlədiyini ortaya qoyur). Belə olan təqdirdə, B.A.Serebrennikovun (və analoji mövqe nümayiş etdirən dilçilərin) gəldiyi qənaətdə «kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi» qanununun nəzərrə alınmadığını söyləmək olar. Bu məqamda diqqətimizi türk dillərindəki və eləcə də digər aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin əsl insirafiliyə (flektivliyə) müvafiqlik səviyyəsinin təhlilinə yayındırmadan (sözügedən məsələ ayrı-ayrı dil faktlarının tipoloji xarakteristikasının təhlili zamanı qaldırılacağından təkrarlılığı yol vermək istəməzdik), sadəcə olaraq onu qeyd etməyi vacib sayırıq ki, hətta sözügedən elementlərin öz tipoloji «prototiplər»inə tam uyğunluğu şəraitində belə, iltisəqi və insirafi affiksasiya arasında prinsipial fərqli mövcud olmadığını iddia etmək yersizdir. Belə ki, yalnız tipoloji sapma faktlarının həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından qrammatik determinantaya güclü pressinqi şəraitində, bu fərqli (hipotetik olaraq) aradan qalxacağını düşünmək olar. Lakin bu şəraitdə də dəyişikliklər, **köhnə tipoloji determinanta+(çoxsaylı) tipoloji sapma-lar>yeni tipoloji determinanta** (ehtimalı) sxeminə müvafiq inkişafa yol aça bilər ki, bu da artıq tiplərarası (prinsipial) fərqli qeyri-mövcudluğunu anlamına gəlmir. Belə ki, sözügedən sxemə uyğun gerçəkləşən təkamül, bir tipoloji təma-yülün digəri ilə əvəzlənməsini labüb edir və bu zaman

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975, ст.297; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, ст.190-191.

söhbət daha çox eyni bir dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin diaxronik-tipoloji tədqiqata cəlb edilməsindən gedə bilər (Məlum olduğu kimi, qədim türk dili periodu kök (təcridi) quruluşu ilə səciyyələndiyi halda, növbəti mərhələlərdə baş verən proseslər, iltisaqi təbiətli elementlərin kütləviləşməsinə və son nəticədə aqlütinativ mexanizmin qrammatik determinanta funksiyasını üstlənməsinə gətirib çıxarmışdır). Burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, iltisaqi dillərdə (bu və ya digər səviyyəli təzahür özəllikləri olan) inkorporlaşan elementlərə də təsadüf edilir ki, bu da eyni məntiqlə inkorporasiya və aqlütinasiya arasında fərqli mövcud olmaması fikrinə yol açı bilər. Belə ki, məhz aqlütinativ və flektiv affiksasiyaların, və ümumilikdə, bu tipoloji təmayülərin əsaslı müxtəlifliyini inkar edən B.A.Serebrennikovun özünün təsbit etdiyi kimi¹ bir qisim fin-uqor dillərində holofrastik elementlər yer alır. Maraqlıdır ki, oxşar «obyektlı təsrif»in flektiv dillərdə müşahidə edilməsi, tədqiqatçıların insirafilik və holofrastiklik arasında paralelliklərin aparmaşına təkan vermişdir. Digər tərəfdən, aqlütinasiya və polisintetizmin və ya təcridi quruluşla polisinetizmin eyniləşdirilməsi cəhdlərini də xatırlasaq^{*}, onda V.A.Avroninin (bir qədər öncə iqtibas gətirilən) ritorik sualının məntiqəuyğunluğu bir daha aşkarlanmış olar: əgər ənənəvi linqvistik tipologiyadan bəlli olan dörd dil tipinin hər biri ilə bağlı şübhələr, yəni onların digərlərindən prinsipial fərqnin olması

¹ Себреников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М.: 1964, ст. 116-124.

* İstər «obyektlı təsrif» problemi, istərsə də polisintetikliyin tipoloji delimitasiyası ilə bağlı məsələ irəlidəki bölmələrdə daha ətraflı şəkildə təhlil ediləcək.

ilə əlaqədar skepsis hələ də öz aktuallığını itirməyibsə, bu zaman morfoloji təsnifatın yararlılığının nədən ibarət olduğu qaranlıq qalır.

1.2. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlər – morfonologiya problemi kimi

1.2.1. Aqlütinativ şəkilçilərin analitikliyi ilə bağlı məsələdə qeyd etmədiyimiz bir məqama xüsusi olaraq toxunmaq istərdik. Belə ki, aqlütinativ affıksların özlüyündə analitik səciyyə daşımalarına baxmayaraq, iltisaqi dillərin şəkilçi invertarının, ümumilikdə, sintetikləşmə prosesi sayesində meydana çıxmazı danılmazdır. Belə ki, analitik səciyyə daşıyan kök dil quruluşu mərhələsində təməli qoyulan bəzi morfonoloji proseslər, bir qisim morfemlərin semantik «boşalması»nın məntiqi davamı olaraq onların fonetik cildini (A.A.Axundovun terminologiyasından istifadə etsək¹ «fönetik imtiyaz»dan məhrum etməklə şəkilçi inventarının yaranmasına rəvac vermişdir (Iltisaqi dillərdə postpozisiyadakı morfemlərin şəkilçiləşməsi prosesi və bu prosesdə sinharmonizmin rolü ilə bağlı məsələ, tədqiqatımızın irəlidəki bölmələrində – «uyğur umlautu» hadisəsinin təhlili çərçivəsində daha ətraflı dəyərləndiriləcək). Əgər F.Boppun bir qədər öncə haqqında bəhs etdiyimiz «aqlütinasiya nəzəriyyəsi»ndə flektiv şəxs sonluqlarının müstəqil sözlər olan şəxs əvəzliklərindən törəməsinin təsbit olunması faktını da xatırlasaq, bu zaman iltisaqi və insirafi təmayüllər arasında «sərhəd»

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.45.

çəkilməsinin mətiqsizliyini vurgulayan bəzi dilçilərin «prinsipial fərq» məsələsi ilə bağlı şübhələrinin mənbəyi ilə əlaqədar daha bir ehtimal üçün əsas yarana bilər. Belə ki, ümumilikdə dil təkamülü ideyasına skepsislə yanaşan və eləcə də, dil tiplərinin əsaslı fərqliliyi ideyasını qəbul etməyən dilçilər (məs: C.Vandriyes¹, affiksal inventarın söz>şəkilçi keçidindən törədiyini bildirirlər. Başqa sözlə, bir çox dilçilər, ümumiyyətlə, tipoloji «mənsubiyət»indən asılı olmayaraq (flektiv dillər, təbii ki, bu sıradə istisnalıq təşkil etmir. Məs: K.Y.Maytinskaya, hind-Avropa dillərindəki bir çox sözdüzəldici suffiksin flektivliyəqədərki (aqlütinativ) mərhələdə müşahidə edilən söz>şəkilçi keçidindən törədiyini qeyd edir², dillərin şəkilçi inventarının müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasından törədiyini bildirirlər. Görünür, elə bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar «(flektiv) hind-Avropa və (aqlütinativ) fin-uqor və türk dillərində ...paradiqmatik əlaqələrin realizasiyanın eyni vasitələrlə gerçəkləşdiyini³» və ya aqlütinativ dillərdəki (məs: gürcü d.) hallanma ilə insirafi dillərdəki (məs: sanskrit və ya hett) hallanma arasında, daha dəqiq desək, bu paradiqmatik münasibətləri reallaşdırın şəkilçilər arasında «kəskin fərqlənmə»nin müşahidə edilmədiyini⁴ önə

¹ Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, ст.315.

² Майтinskaya K.E. Образование и классификация суффиксов в аглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.157.

³ Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков / Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. М., 1972, ст.46.

⁴ Десницкая А.В. К вопросу о взаимоотношении агглютинации и флексии / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.105-106.

sürmüşlər. Lakin kök – aqlütinativlik – flektivlik (quruluş) mərhələlərini əhatə edən sxemə müvafiq təkamül prosesinin tərkib hissəsi olan bu proseslərə istinadən, son iki «halqa»ya (aqlütinativliyə və flektivliyə) xas affiksasiya hadisələrinin eyniləşdirilməsinin prinsipial yanlışlığı, onların kökündə (bir çox halda) ümumi proseslərin dayanmasına baxmayaraq, bu təməyllərə xas şəkilçilərin öz leksik «prototip»lərindən kənarlaşması səviyyəsində fərqlilik nümayiş etdirməsinin gözardı olunması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, fərqi, ümumilikdə dil sistemi üçün eyniyiyət kəsb edən təkamül prosesinin özündə deyil, onun reallaşma səviyyəsində axtarmaq lazımdır. Bu mənada «tarixi – fonetik təkamül prosesində kəmiyyətin keyfiyyətə keçidi qanunu»nu dəyərləndirmiş Y.D.Polivanovun gəldiyi qənaəti – «dil təkamülü nəzəriyyəsində fonetik dəyişikliklər (bu proseslərin həm fonetik, həm də morfoloji yarusu əhatə etməsindən dolayı, onların «morphonologiya proseslər» olaraq səciyyələndirilməsi daha məqsədəuyğundur – A.H.) ən çətin problemi əhatə edir» - fikrini¹ xatırlatmaq yerinə düşərdi. Doğrudan da, «dil paradigmatisində morfonologiya dəyişikliklərin səviyyəsinin radikal (köklü) dəyişməsinin eyni ilə **dil tipinin** radikal dəyişikliyinə yol açması²» faktının bəlli olmasından dolayı, bu prosesin (morphonologiya metamorfozlarının) meydana gəlməsi prosesinin araşdırılmasının xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq tələb etdiyi ortaya çıxır. Məhz fonomorfoloji dəyişikliklərin analizi ilə bağlı qeyri-hind-Avropa dilləri üçün də keçərli ola biləcək təhlil

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.114.

² Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М., 1983, ст.102.

yanaşmasının işlənin hazırlanmaması (bir çox dilçilər, qeyri-flektiv dillərə hind-Avropa morfonologiyası standartlarından yanaşıldığından şikayətlənməkdə (məs: zənnimizcə, tama-milə haqlıdırlar¹) bu obyektiv dəyərləndirmə işini yetərincə çətinləşdirir. Fikirlərimizin tam aydınlıq qazanması məqsədi ilə, onları konkret faktlarla əsaslandırmağa çalışaq. Belə ki, «bütün qeyri-fonetik səs əvəzləmələri hallarının **morfonologiya** tərəfindən tədqiq edildiyini» və bu səbəbdən də, iltisəqi dillərdəki «sinharmonizm hadisəsinin araşdırılmasının morfonologiyanın birbaşa vəzifəsi olduğunu» bildirən A.A.Reformatski², bu mövqeyini özünün bir sıra tədqiqatında³ israrla dilə gətirməsinə baxmayaraq, «əksinə sinharmonizm» kimi səciyyələndirilən «uyğur umlautu» hadisəsinin fonetik hadisə səviyyəsində qaldığını bildirmişdir⁴. Dilçinin əks məcraya istiqamətlənmış eyni təbiətli prosesin təhlili zamanı belə «ikili» yanaşma nümayiş etdirməsin də, ehtimal ki, «hind-Avropa standartı» heç də sonuncu rol oynamamışdır*.

¹ Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4, ст.363-364.

² Реформатский А.А. Введение в языкovedение. М., 1967, ст.286.

³ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106; Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

⁴ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.74; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106.

* Müqayisə üçün deyək ki, uyğur dilində yer alan bu faktların dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş bölmələrdə aydınlaşdıracağımız kimi, məsələ ilə bağlı tam əks mövqə ortaya qoyaraq «uyğur umlautu»nu əsl german umlautu ilə bərabərələşdirən dilçilər də yox deyil (Серебренников Б.А. О сущности процессов

Görünür, elə məhz qeyri-hind-Avropa morfonologiyası ilə bağlı mövcud qarşıqlıq, A.A.Reformatskinin, digər qrup anomaliya halları ilə əlaqədar, yetərincə fərqli mövqe nümayış etdirməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, bir çox türkoloqlar tərəfindən adi fonetik hadisə qismində dəyərləndirilən «qacan saitlər»in reduksiyası halları (məs: bu qəbildən faktları tədqiqata cəlb etmiş N.K.Dmitriev¹; F.Q.İsxakov və A.A.Palmbax² onları fonetik hadisə kimi səciyyələndirmişlər), A.A.Reformatskinin aqlütinasiya və fuziya tendensiyalarının müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş araşdırmasında morfoloji əvəzlənmə halları qismində (doğrudur, dilçi, aqlütinativ dillərdə flektiv dillər üçün xarakterik olan morfoloji əvəzlənmələrin də yer aldığı bildirərkən (məs: qazax d. **murın** «burun» - **murn-ı** «burn-u»), onların daxili fleksiya səviyyəsinə «qalxa» bilmədiklərini xüsusi olaraq vurgulamışdır) dəyərləndirilmişdir³. Göründüyü kimi, tədqiqatçı burada daha obyektiv mövqe orta qoyaraq qeyd olunan linquistik faktların, insirafı dillərdəki analoqları ilə tam eyniyətdən uzaq olmalarına baxmayaraq, iltisaqi təmayüllü dil

изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219).

¹ Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.282-283.

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Беглые гласные в татарском и некоторых других тюркских языках. /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.208-216.

³ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.73.

sistemi üçün anomaliya halını təcəssüm etdirdiyini önə sürmüdüür. Haqqında bəhs edilən təhlillərdə müşahidə etdiyimiz qeyri-ardıcılıq (daha öncə də bildirdiyimiz və irəlidə dəfələrlə şahidi olacağımız kimi) morfonoloji proseslərin bir çox halda sərf hind-Avropa fleksiyası (S.D.Katsnelsonun sözləri ilə desək, «fetişləşdirilən fleksiya¹») prizmasından təhlil edilməsindən qaynaqlanır.

Maraqlıdır ki, flektiv və aqlütinativ təmayüllərin principial fərqliliklərdən məhrum olması fikrində israrlı olan bir qrup dilçilər (yuxarıda təqdim olunan mövqedən çıxış edərək) fikirlərini hər iki tipoloji tendensiyanın affiksal inventarının müstəqil sözlər «şinel»indən çıxması ilə əsaslandırmağa çalışdıqları halda, digər qrup alımlar eyni yanaşmanı sərgiləyərkən tam əks səciyyəli arqumentasiya bazasına istinad edirdilər. Belə ki, vaxtilə O.Bötlinqk (dilçi, «aqlütinativ adlandırılan dillərdə fleksiya sonluqlarının müstəqil sözlərdən törəmədiyini» önə sürürdü²); V.V.Radlov (alim, «aqlütinativ türk dillərindəki affikslerin flektiv dillərdəki suffikslərlə tamamilə eyni üsulla yarandığını» qeyd etmişdir³) və bir çox başqaları iltisaqi dillərin şəkilçi inventarının söz>affiks keçidi sayəsində formallaşması fikrinə aşkar skepsislərini ifadə etmişlər.

1.2.2. Aqlütinativ dilləri flektiv dillərdən əsaslı şəkildə fərqləndirən özəlliklər sırasında kök morfemin dəyişməzliyi prinsipinin qeyd olunması da sözügedən təmayüllərin qarşı-

¹ Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986, ст.110-112.

² Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1989, ст.17.

³ Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.118.

laşdırılmasının qeyri-mümkünlüyünü israr edən tədqiqatçıların ciddi tənqidlərinə səbəb olurdu. Belə ki, istər erkən mərhələdə, istərsə də daha sonrakı dönəmlərdə (bir qədər sonra, aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin, meydana gəlmə periodları baxımından təxminini təsnifatlandırılmasını aparacaqıq) iltisaqi kökün kökdaxili səs əvəzlənmələrinə və ya fuziyon birikmələrə məruz qalması faktlarının (müvafiq istiqamətli tədqiqatlar sayəsində) ortaya çıxması bu şübhələri bölüşən tədqiqatçıların arqumentasiya bazasını daha da zənginləşdirmiş oldu.

İltisaqi quruluşun dayanıqlığının səbəblərini araşdırılmış bir çox dilçilər, bu təmayülün konservativizmində paradiqmanın aksial strukturunun kökü müdaxilələrdən mühafizə etməyə istiqamətlənməsinin çox önəmli rol oynadığını bildirsələr də¹ və hətta məhz paradiqmanın aksial strukturunun «**təmiz (xalis) iltisaqi dillərdə ümumiyyətlə təsadüf edilməyən ablaut kimi hadisələrin meydana gəlməsinə mane olduğunu**²» (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürsələr də, mövcud dil faktları bir qədər fərqli mətlətblərdən xəbər verir. Belə ki, həqiqətən də, iltisaqi təmayül, özünün ideal realizasiyasını qazandığı istənilən dildə ablaut səciyyəli hadisələrin yer al-

¹ Серебренников Б.А. Причины устойчивости аглутинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.12; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова: Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966, ст.13; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.109.

² Серебренников Б.А. Причины устойчивости аглутинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.14.

masına qəti şəkildə imkan tanımasa da, belə «təmiz aqlütinativliy»in prinsipcə qeyri-mümkünlüyü, flektiv dillərdəki bəzi vasitələrin (eyni keyfiyyət və ya kəmiyyətdə olmasa belə) aqlütinativ dil mühitinə yol tapması üçün müəyyən mənada «açıq qapı» qoymuş olur. Bu məqamda Boduen de Kurtenenin flektivliyin bütün dünya dillərində təsadüf edilməsi¹ haqqında mülahizəsini, morfemdaxili səs əvəzlənmələrinin yalnız «flektiv adlandırılan» dillərə xas olmadığını bildirən N.S.Trubetskoyun analoji halların fin-uqor dilləri üçün (sonuncular, yəni uqor dilləri üçün konkret olaraq, məhz ablautun) yetərincə xas olması² ilə bağlı fikirlərini xatırlasaq, eləcə də bu qəbildən hadisələrin digər iltisaqi dillərdə, konkret olaraq, Qafqaz-İber³, monqol⁴ və s.) yapon⁵ və eləcə də türk dillərində⁶ və s.) yer alması ilə əlaqədar mülahizələri də nəzərə alsaq, aqlütinativliyin real durumunun arzu edilən ideal «təmiz» dil tipi xarakteristikasına bir o qədər də uyğun gəlmədiyi yəqinləşər. Məhz bu kimi faktların bəzi

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.181.

² Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.118.

³ Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986, ст.145.

⁴ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87-89; Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.131-134; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

⁵ Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956, ст.8.

⁶ Каҗибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкетизма) Алма-Ата, 1986, ст.98-100; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.87-99.

hallarda kütləvilik nümayiş etdirməsi bir qisim tədqiqatçıların fin-uqor dillərinin flektivləşmə mərhələsində olması ilə bağlı ehtimallar səsləndirməsinə rəvac vermişdir¹.

Altay ailəsinə daxil olan dillərdə kökdaxili səs əvəzlənməsinə yol açan insirafi elementlər yuxarıda qeyd olunan fin-uqor dilləri ilə müqayisədə daha az kütləviliyə malik olsada, hətta flektiv mexanizmin bu istiqamətli proseslərdəki iş əmsali, bəzi tədqiqatçıların² Altay kökünün toxunulmazlığı prinsipinin artıq kifayət qədər şərti olması qənaətinə gəlməsinə təkan vermişdir.

1.3. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılması haqqında

1.3.1. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli sapma elementlərinin təhlilini konkret faktların analizi istiqamətinə yönəltmədən öncə, təqdim olunan mülahizələrin müəyyən ümumişdirməsini apararaq qeyd etmək istərdik ki, iltisaqi dil zəminində yer alan flektiv ünsürlər yarandığı dövr baxımından təxminən iki mərhələyə (1. aqlütinativliyəqədərki və aqlütinativliyin meydana gəldiyi dövr; 2. aqlütinativliyin tam bərqərar olduğu dövr) aidlik nümayiş etdirirlər.

İnsirafi elementlərin mahiyyət baxımından qruplaşdırılmasına gəlincə, bunlar (təxmini olaraq) 1) umlaut və ablatut hadisələrinə müəyyən uyğunluğuna görə, «daxili fleksi-

¹ Майтанская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, ст.217; Майтанская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, ст.97.

² Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, ст.33.

ya»ya yaxınlaşan və 2) söz-şəkilçi, söz-söz, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən birikləmərdən qaynaqlandığı üçün fuziyon mahiyyət kəsb edən ünsürlərdir. Onu da xüsusi olaraq vurgulamaq gərəkdir ki, istər «uyğur umlautu»nun, istər şəxs əvəzliliklərinin hal paradigməsində yer alan kökdaxili səs əvəzlənmələrinin, istərsə də fuziyon birikmələrin təhlil-lərində izləyəcəyimiz kimi, demək olar ki, əksər hallarda bu qəbildən elementlərlə əsl flektiv vasitələr arasında tam mənası ilə bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, iltisəqi sistemin konservativ mahiyyəti tipoloji sapmaların ümumi dil dəyişmələri fonunda kəskin təzad təşkil edə biləcək səpkidə anomallıq nümayiş etdirməsinə mane olur. Başqa sözlə, sistem öz daxili struktur elementlərinə nizamlayıcı təsir göstərir. Bununla belə, iltisəqi dil zəminindəki insirafiliklə əsl flektivliyin əksər hallarda eyniyyətdən yetərincə uzaq olması onların aqlütinativ mexanizm üçün müəyyən qədər yad sayılan iş reciminə malik olmasını təsbit etməyə mane ola bil-məz. Ən azından ona görə ki, flektiv dillərin tipoloji xarakteristikasında həllədici rol oynayan daxili fleksiya və fuziya hallarının özləri də (irəlidə, labüb müqayisələr zamanı şahid olacağımız kimi) bir çox halda fonetik proseslərdən nəşət tapmışdır. Bu isə dil sisteminin quruluş xüsusiyyətlərindən, daha dəqiq desək, iyerarxik strukturundan irəli gələn vəziyyətdir. Belə ki, N.Y.Marra istinadən, «fonetikanın morfolojiyanın texnikası, morfolojiyanın isə sintaksisin texnikası olduğunu» bildirən S.D.Katsnelsonun bildirdiyi kimi, bu iyerarxiklik «dildəki texnika və məzmun anımlarının dia-

lektikliyini ortaya qoyur¹. Bu səbəbdən də, dil sisteminin alt laylarındakı «silkelənmə»nin üst qatlara keçmə ehtimalını önəmsəmədən, hətta onun növbəti yarusa keçid cəhdlərinin mümkünüyünə şans tanımadan dəyərləndirmə aparmaq doğru deyil. Düzdür, onu da qeyd etməliyik ki, fin-uqorşunaslıqda məsələnin təhlili fonetika sərhədlərini aşmış və flektiv elementlərin artma tendensiyası obyektiv şərh edilmişdir².

Monqolsunaslıqda flektiv elementlər əksər hallarda bəsit fonetik hadisə qismində səciyyələndirilməyib öz adekvat təhlil həllini qazanmışdır³. İrəlidə şahid olacağımız kimi, türkologiyada isə, normativ qrammatikaların əksəriyyəti (məs: «uyğur umlautu»nu sadəcə regressiv assimilyasiya hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirən tədqiqatlarda olduğu kimi) türk dillərinin tipoloji xarakteristikasına aşkar uyğunluq nümayiş etdirən faktların bir çoxunu fonetik hadisələr qismində dəyərləndirməklə kifayətlənir. Bu məqamda onu da qeyd edək ki, əslində istər daxili fleksiya, istərsə də fuziya hadisələrinin özünün fonetik hadisərlə bağlılığı ilə əlaqədar fikirlər, bu qəbildən yanaşmanın bir çox halda öngörüş olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, E.Sepirin fuziya təlimində, əslində bu hadisənin sandxiyə bərabər tutulduğunu*

¹ Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алматы, 1969, с.108.

² Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, с.97.

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-134; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.20-35.

* Müqayisə üçün deyək ki, fin-uqorşunaslıqda yalnız məlum istiqamətli tədqiqatlarda deyil, normativ qrammatikalarda da bu dillərin iltisaqılıkdən kənaraya çıxır.

və bu istilahın müasir qavramının A.A.Reformatskinin araşdırılmaları əsasında formalasdığını bildirən T.V.Bulığina və S.A.Krılov, istər tam, istərsə də qismən gerçəkləşən fuziyanın «requlyar (mütəmadi) morfonoloji dəyişiklikləri (akkomodasiya, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya, epenteza və eləcə də, fonoloji kompressiyani, yəni **çətin tələffüz edilən konsonant birləşmələrin ixtisarını**) əhatə etdiyini» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişlər¹. Maraqlıdır ki, «fuziya» istilahının müəllifinin özünün bu terminə qazandırdığı məna da məhz bu istiqamətli fonetik hadisələrlə, yəni əlavə enerji sərfiyatının qarşısını alan qənaət prinsipinin iş mexanizmi yüksək olan proseslərlə bağlıdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, «sözlərin ... və morfemlərin... qovşağında meydana gələn və səslərin mövqeli dəyişməsi ilə şərtlənən sandxi» hadisəsi² (məs: qədim ingilis d. æe nædre>æn adre>adder) «ən adi insan tənbəlliyyindən» qaynaqlanan qənaət prinsipinin³ çətin tələffüz edilən səs birləşməsinin «sadələşdirməsi»nin nəticəsindən başqa bir şey deyil. Digər tərəfdən, analoji fikirlərin daxili fleksiya elementləri ilə bağlı söylənildiyini də qeyd etmək olar. Belə ki, hələ vaxtilə müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri olan Y.Qrimm, german dillə-

çıxmalarla zəngin olması faktı vurğulanır. Məsələn, konkret olaraq, K.Y.Maytinskayanın «Macar dili» əsərində bu dilin «təmiz aqlütinativ olmadığını və onu (macar dilini – A.H.) flektiv dillərə yaxınlaşdırın xüsusiyyətlərə malik olduğunu» bildirmiş; daha sonra sözlərini təsdiqləyəcək faktlara müraciət etmişdir (Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, ст.97).

¹ Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.564.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.394.

³ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.88.

rinin sözügedən metoda əsaslanan fundamental tədqiqi əs-nasında, «umlaut və sınma kateqoriyasının xalis fonetik ha-disə» olduğunu qeyd etmiş və bu faktı «onların german dil-lərində nisbətən gec baş verməsini də sübut etdiyini» bildir-mışdır¹. Bir qədər sonra oxşar yanaşma görkəmli rus dilçisi N.V.Kruşevskinin araşdırılmalarında da sərgilənmişdir. Belə ki, alim «fleksiya sahəsində, yəni hallanma və təsrifdə assimilyasiyanın geniş tətbiq qazandığını» bildirərkən ya-zır: «...böyük səhv etmək riskinə qatlaşmadan söyləmək olar ki, **fleksiyaların tarixi assimilyasiyanın getdikcə da-ha da çox yayılması tarixindən başqa bir şey deyil**²». Göründüyü kimi, burada dolayısı ilə (daha öncə flektiv dil-lərdəki aqlütinativ elementlərin insirafi analoqları ilə müqa-yışəsi əsasında B.A.Serebrennikovun da bildirdiyi kimi) kə-miyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə nəticə-lənməsi faktı diqqətə alınır.

1.3.2. Tədqiqatımızın axarı iltisaqi dillərdəki insirafi elementlərin təkcə ayrı-ayrı dillərə nəzərən təzahür səviyyəsinin deyil, bu ünsürlərin mahiyyət və (yaranması baxımından) aid olduğu dövrə görə özəlliklərinin təhlilini tələb edir.

İlk olaraq onu bildirək ki, insirafi dil zəminində müşa-hidə edilən flektivliyin özünün yekcins təbiətli olmaması on-ların aqlütinativlik müstəvisindəki analoqlarının da fərqli təbiət nümayiş etdirməsini şərtləndirir. Bir qisim tədqiqat-çılara görə, «xarici və daxili fleksiya³», digərlərinə əsasın

¹ Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.86.

² Крущевский Н.В. Избранные работы по языкоznанию, М., 1998, ст.52.

³ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.177.

«daxili fleksiya və fuziya¹», bəzilərinə görə isə «flektiv və flektivləşən»^{*} terminləri² ilə fərqləndirilən insirafilik elementləri, özlərinin bu yekcins olmayan mahiyyətini iltisəqi dillər zəminində də nümayiş etdirirlər. Dəfələrlə vurğuladığımız kimi, aqlütinativ dillərdə yer alan flektiv ünsürlərin böyük qismini onların əsl insirafilik müstəvi-sindəki analoqları ilə eyniləşdirmək olmaz (və bu vəziyyətin formallaşmasında iltisəqi strukturun məlum konservatizmi heç də sonuncu rol oynamamışdır). Belə ki, aqlütinativ dillərdə əsl mənada qrammatik mənanın ifadəsinə yönəlmüş kökdaxili səs əvəzlənmələri halları azlıq təşkil edir^{*}. «Daxili fleksiya» adı altında tanımlanan linqvistik faktların böyük bir qismini sözyaradıcılığına xidmət edən kökdaxili səs əvəzlənmələri əhatə edir ki, onların aqlütinativ dil mühitindən yer almاسından qaynaqlanan spesifikliyinin vurğulanmasına baxmayaraq, erkən iltisəqilik üçün xarakterik olması etiraf edilir. Belə ki, istər monqol və tunqus-mancur dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlardan³, istər fin-uqorşunaslıqdakı¹, istərsə də türkolo-

¹ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934, ст.100-107.

^{*} «Flektivləşən» istilahına verilən şərhdən, müəllisin (C.Layonzun) burada «fuziyon» anlamını ifadə edən termin önə sürdüyü bəlli olur (Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.200-204).

² Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.200-204.

^{*} Məs: Şeo Odzava qədim monqol dilindəki indiki zaman fellərinin kişi və qadın cinsinə görə fərqləndirilməsinin daxili fleksiya vasitəsi ilə (konkret olaraq, kişi c. -mu; qadın c. -mi şəkilçilərindəki morfemdaxili u//i əvəzlənməsi ilə) gerçəkləşdiyini müəyyənləşdirməşdir (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.89).

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.127-141;

giyadakı² və o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində³ müvafiq istiqamətli araşdırmalardan bu qəbuldən ünsürlərin məhz erkən dövr aqlütinativliyinə xas olması fikri hasil olunur. Daha dəqiq olsaq, bu mövzuya həsr olunmuş «xüsusi tədqiqatlarda, ...bu və ya digər səviyyədə təzahür tapan və sait səs əvəzlənmələri ilə səciyyələnən ablaut hallarının (aqlütinativ quruluş üçün – A.H.) əsasən arxaizm xarakteri kəsb

Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975, ст.44; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.20-29; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87-89; Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкоznания, 1968, №2, ст.106-111; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116-118; Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкоznания, 1971, №3, ст.89-93.

¹ Балапшия Й. Венгерский язык. М., 1951, ст.51-52; Теньер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.164-169.

² Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкремизма) Алма-Ата,1986, ст.106-111; Вейсов Б. Чередование звуков – один из видов словообразования: Автoref. дис... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972, ст.16-25; Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, ст.16; Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.115; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.20-21; Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.. 1965, ст.42-70; Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.16-66; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.27.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.98-101; Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25.

etdiyi qeyd olunur¹» və bu, bir çox halda, iltisaqılıyəqədərki mərhələdə (bu və ya digər səbəblərdən dolayı) kök morfemin fonetik cildinin sabit olmaması ilə əlaqələndirilir².

Aqlütinativ dillərin söz yaradıcılığında yer alan flektiv elementlərdən söz düşmüşkən onu da qeyd edək ki, burada təkcə kök morfemdaxili (sait) səs əvəzlənmələri sayəsində ilkin varianta yeni mənanın (və ya məna çalarının) qazandırılması halları deyil, fuziyon birikmələr vasitəsilə ilkin kökdən törəmə köklərin əmələ gəlməsi faktları da yer alır. Fuziyon xəlitələşmə yolu ilə gerçəşləşən bu sözyaradıcılığı prosesi tarixi leksikologiyaya həsr olunmuş bir çox tədqiqatlıarda izlənilmiş³ və həmin araşdırımaların müəyyən qisimində törəmə kök probleminin, həmin faktların yer aldığı dillərin tipoloji quruluşu ilə (iltisaqılıklə) təzad təşkil etməsi fikri vurgulanmış⁴ və ya ən azından, aqlütinativ quruluşla bağlı müəyyən uyğunsuzluğun müşahidə edilməsi haqqında mülahizələr səsləndirilmişdir⁵.

Aqlütinativ dillərin söz yaradıcılığında yer alan və kökdaxili səs əvəzlənmələri və ya fuziyon xəlitələşmələr

¹ Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956, с.145.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структуря слова и механизм аглютинации). М., 1979, с.19-21.

³ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999; Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisli fonetikası. Bakı, 1984.

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öcerklər. Bakı, 1985, s.40; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.100-101, 157; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisli fonetikası. Bakı: Elm, 1984, s.111; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s.25-34.

⁵ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.148.

şəklində təzahür tapan flektiv təmayüllü elementlər, özlüyündə çox geniş və əhatəli problemi təcəssüm etdirir. Araşdırımızın bilvasitə morfoloji yarusla əlaqədar olan sapma faktlarının təhlilinə istiqamətlənməsindən dolayı, haqqında bəhs edilən (və derivativ proseslərlə bağlı olan) anomaliya halları tədqiqatımızın əsas maraq dairəsindən kənarda qalır və aparıcı mövzunun təhlil həlli qazanmasının geniş rakurslu analiz tələb etdiyindən, həmin faktların dəyərləndirilməsini tədqiqatın həcm imkanlarına uyğunlaşdırmaq mümkün deyil.

Əsas mövzuya qayıdaraq qeyd edək ki, iltisaqi dillərdəki digər qrup anomaliya hallarını söz-söz, söz-şəkilçi, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən fuziyon birikmə halları təşkil edir. Onu da əlavə edək ki, bu xəlitələşmə halları bir az öncə haqqında bəhs etdiyimiz və daha erkən dövrü əhatə edən fuziya elementlərinən (söhbət ilkin köklərdən törəmə kök əmələ gəlməsi ilə səciyyələnən sözyaradıcılığı prosesindən gedir) əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, sonunculardan fəqli olaraq, haqqında bəhs edilən fuziyon xəlitələşmə halları iltisaqiliyin bərqərar olduğu dövrdən sonra meydana gəlmişdir və onların xəlitələşmə əmsalı (irəlidə təhlillərə cəlb ediləcək elementlərdən də bəlli olacağı kimi) söz yaradıcılığı prosesindəki birikmələrin analogi göstəricisindən (ümumilikdə) bir qədər aşağıdır.

1.4. Aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındaki fərqliliklərin mahiyyəti haqqında

1.4.1. Tədqiqatımızın başlıca mövzusunu aqlütinativ və flektiv quruluş zəminində təzahür tapan sapma elementləri təşkil etdiyindən, növbəti böümlərdə təhlillərə cəlb olunacaq dil faktlarının mahiyyətinə daha yaxından bələd olmaq

üçün yardımçı ola biləcək bəzi ümumnəzəri problemlərə münasibət bildirmək istərdik. Tipologiya nəzəriyyəsinin çatışmamazlıqları sırasında dəyərləndirilən: meyar seçimindəki qeyri-dəqiqlik; tipoloji təmayül sərhədlərinin yaygınlığı kimi məsələlər çərçivəsində, aqlütinativ və flektiv tendensiyaların fərqləndirilməsi ilə bağlı yaşınan bəzi çətinliklər haqqında məsələyə daha öncə toxunsaq da, həmin məsələnin tədqiqatımızın, demək olar ki, əsas qayəsini təşkil etməsindən dolayı, bəzi mətləblər üzərində xüsusi olaraq dayanmayı məqsədə uyğun hesab edirik. İlk olaraq onu xatırlatmaq yərinə düşərdi ki, dil təkamülü sxeminin son iki «halqa»sı arasındaki sərhəd yaygınlığı faktları bir qisim tədqiqatçıların, ümumiyyətlə, bu tipoloji təmayüllərin fərqləndirilməsinin mümkünüzlüyü haqqında qənaətə gəlməsinə təkan vermişdir. Məs: «aqlütinativ dillərin hind-Avropa və sami dilləri qədər flektiv olduğunu» ödənən Holland alimi Ulenbek, ümumiyyətlə, dillərin iltisaqi və insirafi olmaq üzrə bölgüsündən imtina etməyi təklif etmişdir¹. Artıq sözügedən bölgünün mövcudluğu ilə barışan digər qrup araşdırmaçılardır isə, həmin təmayüller arasında prinsipial fərqli olmasına skeptik münasibət ortaya qoymuşlar. Məs: «halbazırda dilin sözügedən faktlarının ənənəvi şərhinə kritik və ya hətta nihilistik münasibət bəsləyənlərin də bu terminlərdən imtina edə bilmədiyini» ödənən O.P.Sunik, bununla belə, Altay dillərindəki affiksasiyanın aqlütinasiya, hind-Avropa dillərindəkinin isə fleksiya adlandırılmasının müəyyən şərtlik olduğunu bildirmişdir². Tədqiqatımız boyu

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.347.

² Суник О.П. Проблема аглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, ст.10.

bu və ya digər konkret faktların təhlili çərçivəsində həmin mövqedən çıxış etmiş dilçilərin mülahizələrini dəyərləndirəcəyimizdən, bu məqamda məsələ ilə bağlı ortaya çıxan sualları təfsilatlara varmadan sırf nəzəri müstəvidə cavablaşdırmağa çalışacağıq.

Tipoloji tədqiqatlarda hər hansı meyarın – köməkçi elementlərin iştirak səviyyəsindən, şəkilçi (və ya sonluq) ilə söz kökünü birləşdirən morfem «tikiş»inin şəffaflığının qorunmasından və s. asılı olaraq müxtəlif dil tiplərinin qarşılaşıdırılması aparılır. Əgər qeyd etdiyimiz birinci meyara görə, «amorf dil tipi – aqlütinativ və flektiv təmayüllər» qarşılaşıdırılması aparılırsa, digər müstəvidə aqlütinativ dil tipi ilə flektiv təmayül əks «qütb»lər kimi nəzərdən keçirilir. Ümumilikdə, bu qəbildən qarşılaşırmaların metodik əhəmiyyətini etiraf etsək də, bizi belə bir sual narahat edir: aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasında kontrastiv məqamlarla yanaşı, müəyyən təmas «nöqtələri»nin də azsaylı olmasına və eləcə də həmin tendensiyaların məlum təkamül sxemində «qonşu» mövqeləri paylaşması (daha dəqiq olsaq, tipoloji evolyusiya nəzəriyyəsinin kökündə dayanan A.Şleyxer¹; V.Humboldt² kimi alımlar; daha sonralar isə N.Y.Marr³, V.Z.Panfilov, N.N.Korotkov⁴ və bir çox digər tədqiqatçılar aqlütinasiyanın amorf dil quruluşundan flektiv

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.26.

² Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкоznанию М., 1984,ст.124.

³ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.330.

⁴ Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкоznания, 1965, №1, ст.40.

quruluşa keçid vəziyyətini təşkil etməsi haqqında fikirlər söyləmişlər) dil inkişafı «zənciri»nin son iki «halqa»sının əsaslı şəkildə fərqlənmədiyini önə sürən dilçilərin haqli mövqedən çıxış etməsi anlamına gəlirmi? Belə ki, istər flektiv, istərsə də aqlütinativ dil tədqiqatçıları bəzi hallarda sözügedən təmayüllərin struktur özəllikləri haqqında bəhs edərkən onların tipoloji tendensiyalarla bu və ya digər şəkildə bağlılığını şübhə altına alırlar. Məsələn: türk dillərindəki hallanmanın aqlütinativ, latin dilindəkinin isə flektiv adlandırılmasını təəccüblə qarşılayan akad. L.V.Şerba yazırıdı: «hind-Avropa dillərindəki hallanmanın çoxcəhətliyi, çox güman ki, fonetik hadisələrin nəticəsi olub özü ilə struktur əlamətdən çox kuryoz təcəssüm etdirir¹». Digər tərəfdən, bir çox türkoloqlar da problemə oxşar aspektədən yanaşaraq, aqlütinativ quruluşlu türk dillərindəki struktur quruluş normallarından kənaraçixmaları (onların fonetik proseslərin nəticəsi olduğunu əsas götürərək) tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirməkdən imtina edirlər. Problemə bu cür yanaşma tipologiya nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin üstündən xətt çəkməklə, onu təxminən 150 il öncələrə qaytarır: vaxtilə aqlütinativ və flektiv dillər arasında prinsipial fərqi olmadığını söyləmiş V.Humboldtun fikirlərinə istinad edən L.Tenyer, daha da irəli gedərək aqlütinasiya və fuziya hadisələrini, demək olar ki, eyniləşdirmişdir². [Halbuki, 1808-ci ildə əsası qoyulan linqivistik tipologiya təliminin ilk «büñövrə daşı» da, elə məhz sözügedən dil tiplərinin – aqlütinativ və flektiv təmayüllərin fərqləndirilməsi ilə bağlı idi. Bu mövqelərdən hansının mövcud dil reallıqlarını adekvat əks etdirdiyini müəyyənləşdirməyə çalışaq.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, ст.42.

² Теньер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.43.

I. Biz istər aqlütinativ, istər flektiv dillərin struktur quruluşundakı dəyişikliklərdə fonetik hadisələrin rolunu qətiyyən şübhə altına almırıq. Əksinə, biz «dil inkişafının insana xas olan ünsüyyət və özünüifadə və bunu minimum əqli və fiziki fəaliyyət sərf etməklə reallaşdırmaq ehtiyaclarının daimi ziddiyəti ilə müəyyənləşdiyini¹» söyləyən A.Martine ilə həmfikirik. Və elə bu səbəbdən də «ən adı insan tənbəlliyi»ndən və ya «iş exercisinə qənaət»dən² doğan fonetik hadisələrini dil sisteminin mərhələli inkişafının aparıcı amillərindən biri hesab edirik. Başqa sözlə, müəyyən bir tipoloji təmayülün özünün və ya ondan sapma ünsürünün meydana gəlməsində fonetik proseslərin iştirakı, onların struktur təbiətinə kölgə salma malıdır. Burada müzakirə obyekti hər hansı bir konkret dildəki fonetik dəyişikliklərin təsadüfi xarakter daşımayıb, tipoloji sapma elementi kimi səciyyələndirilə biləcək səviyyəyə qalxmağa qadir olub-olmasıdır. Məsələn. B.A.Serebrennikov müasir fel paradiqmasında **kriçu** («qışqırıram») kimi səsləndirilən formanın qədim rus dilində **krikyu** şəklində təzahür tapdığını bildirir³. Göründüyü kimi, burada fel kökü öz «muxtariyyəti»ni hələ mühafizə etmiş durumdadır və – **yıu** sonluğu, dilimizə tərcümə variantındakı – **am** kimi, həm şəxs, həm də kəmiyyətə işarə edir (A.N.Kononov oxşar hadisələri «aqlütinativ fleksiya» elementləri kimi səciyyələndirmişdir⁴).

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.126.

² Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.81.

³ Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, ст.54.

⁴ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.3-17.

Sözügedən felin müasir variantındakı kök və şəkilçi bölünməzliyinin nitqi asanlaşdırın fonetik prosesdən qaynaqlanması onun sırf flektiv təbiətli olmasını şübhə altına almır. Bu kimi hallar iltisaqi dillərdəki analoji hadisələrin – (yəni «ən adı insan tənbəlliyi»nin fəsadları kimi meydana çıxan birikmə faktlarının) tipoloji səciyyələndirilməsi zamanı «ikili standart»dan çıxış edilərək məsələnin qənaət prinsipinin fəaliyyətindən törəyən bəsit fonetik hadisə olduğunu önə sürülməsinin yanlışlığını ortaya qoyur. Başqa sözlə, fuziyon birikmələrin meydana gəlməsində cərəyan edən proseslər, insirafi dillərdəki hal, şəxs fleksiyalarının müvafiq tipoloji xarakteristika qazanmasına mane olmadığı kimi, iltisaqi dillərdəki anomaliya hallarının altyapısını təşkil edən fonetik hadisələr onların tipoloji sapma ünsürləri kimi səciyyələndirilməsinə əngəl törədə bilməz. Beləliklə, **aqlütinativ və flektiv dillər arasındaki fərqlər, sadəcə, bəsit fonetik hadisələr deyil.**

II. Aqlütinativ və flektiv dillər arasında yetərincə əsaslı fərqlər mövcuddur və onlar sözsüz ki, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin özlərinin qeyri-oxşarlığından törəyib. Lakin hər hansı bir tipoloji təmayülün meyarlarını və onların konkret dildəki təzahür formalarını eyniləşdirmək yolverilməzdır. Bu qəbildən iddialar, nəticədə, tədqiqatçının problemin «başlangıç nöqtəsi»nə – aqlütinativ və flektiv dil bölgüsünün inkarına qayıtmamasını labüd edir. Belə ki, «**tipoloji təmayül ≠ dil tipi**» düsturundakı mütləqlik, eks formulun – «**tipoloji təmayül ≠ dil tipi**» yanaşmasının meydana gəlməsinə yol açabilər. Başqa sözlə, birinci düstura müvafiq iddialar «tipoloji sapma» probleminə həll qazandırıa bilmir; nəticədə tipoloji

təmayül qismində qavranılan aqlütinativlik və flektivliyin, sadəcə, sözdəyişmə və sözdüzəltmə mexanizmi olması haqqında fikirlər ortaya çıxır. Belə ki, iltisaqi və insirafi «adlan-dırılan» dillərin (dilçi, mövcud klassifikasiyanı məqbul hesab etməyərək «aqlütinativ və flektiv dillər» istilahından şərtılıklə istifadə etmişdir – A.H.) struktur özəllikləri ilə bağlı yetərinçə mübahisəli fikirlər söyləmiş A.A.Xolodoviç*, aqlütinativ təmayül göstəricilərinin həmin tipoloji tendensiyanın real olaraq təzahür tapdığı dillərdəki xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırılması əsasında, «bundan yeganə doğru olan nəticəyə gələrək aqlütintiv və flektiv dillərin olmadığını», «...hər bir dildə istər aqlütinativ, istərsə də flektiv proseslərin müşahidə edildiyini» bildirmiş və daha sonra, fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək aqlütinativləşmə və flektivləşmənin (dilin A.H.) xüsusi inkişaf mərhələlərini təcəssüm etdirməyib «dil fenomenologiyası deyil, nitq texnologiyası» olduğunu önə sürmüştür¹.

Bu kimi, zənnimizcə, yanlış sayıla biləcək yanaşmalarдан sığortalanmağın ən doğru yolu isə aqlütinativ və flektiv dillərdəki aparıcı tipoloji təmayülə uyan və normadan kənara çıxan dil faktlarının fərqləndirilməsidir. Belə olan təqdirdə

* Məs: dilçinin, zənnimizcə, yanlış sayıla biləcək fikirlərindən birində, rus dilindəki ruka, noqa, stol, paroxod, les kimi sözlərin okno, pole, saray və s. isimlərdən fərqli olaraq «ehtimal olunan flektivliyə baxmayaraq, ... tipik aqlütinativ struktura malik olduğu» iddia edilmişdir (Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1, ст.97). Halbuki: рука >на руке, нога >ногу.

¹ Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1, ст.36-98.

sapma elementləri əsasında əldə edilən «eyniləşdirmələr»in dil strukturunun reallıqlarını əks etdirmədiyi və söyügedən təmayüllər arasında yetərinçə fərqlərin olduğu aşkarlanacaq. Başqa sözlə, hər hansı bir dil strukturu üçün yad olan elementlərin müvafiq dil tipinə (məs: aqlütinativ dillərdəki flektiv ünsürlərin insirafi dillərdəki analoqlarına) bu və ya digər dərəcədə uyarlılığı, mütləqləşdirilərək dil tipləriarası sərhədlərin silinməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Deməli, ümumiləşdirmə apararaq növbəti nəticəyə gələ bilərik: reses-siv elementlərin müşahidə edilməsi, dominant göstəricilərə əsasən fərqləndirilən dil tipi bölgüsünə kölgə salaraq tipoloji təmayüllərin «birgəmövcudluğu» və ya (dil tiplərinin inkarı şəraitində) tipoloji mexanizm ideyası ilə kifayətlənməyə rə-vac verə bilməz. Belə ki, **qeyd olunan uyğunluqlara bax-mayaraq aqlütinativ və flektiv dil tipləri yetərinçə prin-sipial fərqlərə malikdir.**

III. Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər, iltisaqi və insirafi təmayüllər arasında kəskin sədd çəkməyin qeyri-mümkünlüyü və müxtəlif tədqiqatlarda, o cümlədən Boduen de Kurtene¹, V.V.Radlov² və digər görkəmli dilçilərin əsərlərində, adı çəkilən təmayülli dillərdə müşahidə olunan bir çox linqvistik hadisələrin oxşarlığı haqqında səsləndirilən fikirlərin həqiqət-dən uzaq olmadığını da etiraf etmək lazımdır. İlk baxışdan paradoksal görünən vəziyyətin çox sadə məntiqi izahı var: mövcud durum dil-təfəkkür vəhdətindən qaynaqlanır. Belə ki,

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.181.

² Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.118.

dilin təfəkkürlə sıx bağlılığından, daha dəqiq olsaq, birincisinin digərinin maddi cildini təşkil etməsindən dolayı, dil strukturunun sıçrayışlı inkişafı qeyri-mümkündür: İnsan təfəkkürü qəfil dəyişikliklər əsasında inkişaf tapmadığı kimi, onun «maddi cildi»nin struktur təkamülü də uzun əsrlər və hətta minilliklər boyu cərəyan edə bilər. Və bu zaman yeni tip özündən əvvəlki struktur mərhələnin «xarabaliqları» üzərində deyil, onun içindən tədricən inkişaf edərək törəyir. Bu zaman köhnə modellər səlisləşir, dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyalarına, lakoniklik və energi qənaəti baxımından, daha yüksək səviyyədə cavab verən şəklə düşür, yəni birdən-birə və tamamilə yox olmur. Ona görə də, bütün tiplər, o cümlədən, aqlütinativ və flektiv tiplərarası «həmhüdud zona» mövcuddur. Bir çox oxşarlıqların qaynağı olan tipoloji sapma elementləri də, əsasən, elə həmin «zona»da təzahür tapır (Digər tərəfdən bəzi oxşarlıqların səbəbi isə ümumbəşər dil yaradıcılığının universal qaydaları ilə izah edilə bilər. Məs.: nitq prosesində daim yanaşı mövqedə işlənən sözlər bir söz-forma çərçivəsində birləşə bilir ki, bu da bəzi tədqiqatçılar tərəfindən aqlütinasiya texnikası kimi dəyərləndirilir¹). Flektiv quruluşlu italyan dilinin dialektlərində mənsubiyyət əvəzliyinin şəkilçiləşməsi müşahidə olunur: **fratelmo** «mənim qardaşım²» (<fratello mio). Bu isə köhnə və yeni formaların birgə mövcudluğunu labüb edir. Deməli, **aqlütinativ və flektiv təmayüllər yetərinçə fərqlənsələr də, onlar arasında kəskin sədd çəkmək mümkün deyil.**

¹ Тенъер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ср.39.

² Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, ср.213.

1.5. Aqlütinativ dillərdə sinharmonizm – struktur-tipoloji hadisə kimi

1.5.1. Aqlütinativ dillərdə müşahidə olunan bəzi flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin tədqiqi sırasında (məs: «uyğur umlautu»; «Türk ablautu» və s.), bu dillərdəki sinharmonizm hadisəsinin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək, onun həmin dillərin quruluşundakı rolunu dəyərləndirmək ehtiyacı ortaya çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli məxrəcli səslərin tələffüz anında yaxınlaşmağa meyl göstərməsi qeyri-iltisaqi dillərin bir çoxunda rast gəlinən hadisədir. Belə ki, sami dillərdən olan Yeni Assuriya dilinin Urmiya ləhcəsində «kəskin əks mövqeli tembrə malik samitlər» in ortaq məxrəcə gəlməsi nəzərə çarpır¹. Bəzi tədqiqatlarda, heca (grup) daxilindəki qonşu səslərin tembrinin ardıcıl yaxınlaşma tendensiyasının və ya necə deyərlər, «heca sinharmonizmi» hadisəsinin praslavyan dilinin fonoloji sistemində də əhəmiyyətli rol oynadığı qeyd edilir². Maraqlıdır ki, türk dillərində və eləcə də digər iltisaqi dillərdə yer alan sinharmonizm hadisəsi proqressiv istiqamətli distakt assimilyasiyanı əhatə etsə də, bəzən qeyri-aqlütinativ dillərdə müşahidə olunan regressiv «ahəngləşmə» halları da ahəng qanununun iş mexanizmi ilə izah edilir. Belə ki, Qrammon fransız dilindəki «növbəti hecanın dar saitinə uyğunlaşma» faktlarının meydana gəlməsini məhz «ahəng qanunla» əlaqələndirmiş-

¹ Юшманов Н.В. Сингармонизм урмийского наречия / Памяти акад. Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л., ст.300; Церетели К. Основы урмийского сингармонизма // Сообщения Академии Наук Грузинской ССР. 1946, № 9-10, ст.663-670.

² Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопросы языкознания, 1961, № 4, ст.33.

dir¹. Sözügedən dillərdə fonetik qanun səviyyəsinə yüksələ bilməyən bu kimi hadisələrin təbiəti və dildə təmsil olunma səviyyəsini iltisaqi dillərdəki sinharmonizmlə müqayisə etmək olmaz. Belə ki, hələ N.S.Trubetskoy hind-Avropa dilləri və dialektlərində (məs: podlyas və Qərbi Ukrayna şivələrində) yer almaqda olan faktların Altay və Uqro-fin dillərindəki saitlərin harmoniyasına oxşamadığını və dolayısı ilə, bu kimi sadə səs uyuşması elementlərinin həmin terminlə adlandırılmasının yanlışlığını qeyd etmişdir². Və bu fərq həmin hadisənin artikulyasyon mahiyyətindən qaynaqlanmayaraq daha dərinə varır: iltisaqi dillərdəki sinharmonizm bəsit fonetik hadisə olmayıb, təkcə bu «yarusun (fonetik yarusun – A.H.) bütün səviyyələrinə deyil, həmçinin morfoloji təbəqəyə toxunan fundamental struktur-tipoloji³» mahiyyət daşıyır.

Göründüyü kimi, istər Yeni Assuriya dilinin Urmiya ləhcəsində, istər praslavyan dili və podlyas, Qərbi Ukrayna şivələrində, istərsə də fransız dilində yer alan dil faktları ilə bağlı «sinharmonizm» və ya «ahəng qanunu» istilahlarının tətbiqi, sadəcə, müəyyən terminoloji şərtlikdən (yəni az və ya çox dərəcədə uyğunluğa malik linqvistik hadisələrə nəzərən mövcud istilah inventarından yararlanmaq ənənəsindən) başqa bir şey deyil. Bu baxımdan, «qonşu hecaların saitlərinin assimilyasiyasının dünya dillərinin böyük qisminə xas olması»na rəğmən, «yalnız sinharmonik dillərdə onun (qonşu saitlərin assimilyasiyasının) fonem variasiyaları sə-

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, ст.114.

² Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкоznания, 1958, №1, ст.70.

³ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

viyyəsindəki təbii uyuşmanın sərhədlərini aşdığını» bildirən G.P.Melnikovun¹ «sinharmonizm və aqlütinasiyanın aşkar daxili əlaqəsi» ilə bağlı gəldiyi qənaət: «sinharmonizmi inkişaf etmiş qeyri-aqlütinativ dil mövcud deyil²» – qeyri-apel-yasyon «hökmü» xüsusi maraq doğurur.

1.5.2. Sinharmonizmin iltisaqılıklə birbaşa əlaqəsinin mövcüdlüyü ehtimalının dilçilərin bir qismi tərəfindən təqdirlə qarşılanması rəğmən, bu fikrin müxtəlif vaxtlarda ciddi mübahisələrə səbəb olmasını nəzərə alaraq məsələ ilə bağlı mövqeyimizi bildirmək istərdik.

Sinharmonizmin «sözün məna bütövlüğünün fonetik ifadəsinin vacibliyindən dolayı yaranması» fikri ilk dəfə A.Şleyxer tərəfindən səsləndirildikdən sonra, V.V.Radlov, L.Adam, İ.A.Boduen de Kurtene³ kimi görkəmli dilçilər, sözügedən linquistik hadisənin fonetik yarusun sərhədlərini aşmasını, skeptik yanaşmaya rəvac verməyən bir fakt kimi qəbul etmişlər. Daha sonralar A.A.Reformatski⁴, V.A.Vinoqradov⁵, G.P.Melnikov⁶, V.İ.Zolxoyev, N.A.Oqloblin¹ Azərbaycan

¹ Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкоznания 1962, № 6, ст.44.

² Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299.

³ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.69-70.

⁴ Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970, ст.101-105; Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.184-198.

⁵ Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.101-116; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова: Автoreф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966.

⁶ Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299-301.

dilçilərindən F.Kazımov², A.Axundov³, T.Hacıyev⁴, E.Əzizov⁵ eləcə də son dövr araşdırmacılardan A.Məşədiyeva⁶ və bir çox başqaları tərəfindən inkişaf etdirilən bu fikrin əleyhdarları da yox deyil. Bu baxımdan V.A.Boqoroditskinin mülahizələri xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, dilçi, «aqlütinativlik» istilahının izahı çərçivəsində, «Türk dillərində, nisbətən zəif xəlitələşmə şəraitində, köklə suffiks və fleksiyanın^{*} təkcə (hind-Avropa dillərində olduğu kimi) vurğu ilə deyil, eləcə də saitlər harmoniyası vasitəsilə birləşdiyini qeyd etmişdir⁷ ki, bu da sinharmonizmin bəsit fonetik hadisə olmaması haqqında mülahizə yürütmüş ilk tədqiqatçılardan olan Boduen de Kurtenenin fikirlərinin doğruluğunu etirafı kimi dəyərləndirilə bilər. Xatırladaq ki, «sinharmonizmin tipoloji əhəmiyyətinə diqqət yetirən» ilk alim A.Şleyxer olsa da, məhz B.deKurtene bu məsələdə (A.A.Reformatskinin

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, ст.5.

² Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951, ст.88-96.

³ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.44-45.

⁴ Гаджиев Т.И. О специфике проявления закона гармонии в азербайджанском литературном языке. / Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию акад. АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева, Б., 1971, ст.323.

⁵ Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1974, ст.6.

⁶ Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, 2004, ст.63; Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004, ст.9-10.

^{*} Göründüyü kimi, tipoloji terminologiya sahəsindəki qarışılıq, bəzən hətta belə prinsipial məqamda – iltisəqi dillərin (aqlütinativ) affiksasiyasının adlandırılmasında, tamamilə yad tipoloji təmayülün (insirafılıyin) xarakterik özəlliyini işarələyən istilahdan istifadəyə imkan tərmişdir.

⁷ Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание. Часть 1-я (общая), Казань, 1922, ст.39.

sözləri ilə desək) «israrlıq nümayiş etdirmiş» və onun «müs-təqil sözcükləri bir-birinə «sementləyərək» vahid bütövə çevirən ahəng qanunun hind-Avropa vurğusu ilə analoji iş icra etməsi haqqında mülahizələri digər tədqiqatçıları da mə-sələnin mahiyətinə varmağa sövq etmişdir (məs: V.V.Rad-lov, Kurtenenin bu «parlaq» müqayisəsindən çıxış edərək «...ahəng qanununun yaranma səbəblərinin morfolojiyadan qaynaqlandığını və bu səbəblərin Ural-Altay dillərinin daxili forması ilə six şəkildə bağlı olduğunu bildirmişdir¹»). Başqa sözlə, B.de Kurtenenin haqqında bəhs edilən müqayisəsinin doğruluğunun etirafı, məntiqi olaraq, sinharmonizmin müəyyən tipoloji «missiya» ilə yüklenməsi fikrinin qəbul edilməsi anlamına gəlir. Lakin bununla belə, V.A.Boqo-roditski, özünün növbəti araşdırmasında bir qədər fərqli mövqe ortaya qoyaraq, iltisaqılık və sinharmonizm arasında qarşılıqlı şərtləndirmənin olmadığını önə sürmüdü². Onu da qeyd edək ki, dəyərləndirmələrində, V.A.Boqoroditskinin mövqeyi ilə bağlı digər məqama – sinharmonizmin «yaşadılması»nda ənənə amilinin qabardılması məsələsinə (bu mülahizə, daha sonralar İ.A.Batmanov tərəfindən də tək-rarlanmışdır) diqqət yetirən G.P.Melnikov, bunun da ahəng qanunu ilə aqlütinatisiya arasında birbaşa bağlılığın şübhə altına alınması anlamına gəldiyini qeyd etmişdir³. Daha

¹ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, 192.

² Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953, ст.101.

³ Мельников Г.П. О некоторых типах словоразграничительных сигналов в языках тюркских и банту // Народы Азии и Африки (История, экономика, культура), М., 1962, №6, ст.128-129.

sonralar, iltisaqilik və ahəng qanunu arasında qarşılıqlı şərtləndirmənin mövcudluğu fikrinə N.Y.Marr¹, marrçı alim A.Şərif² tərəfindən də bu və ya digər şəkildə düzəlişlər edilmişdir. Monqolsunas tədqiqatçı T.A.Bertaqayev də özünün bir çox araşdırmlarında sinharmonizmin tipoloji mahiyyət daşıyan hadisə olmaması fikrini israrla təkrarlamışdır³. Alim sözügedən problemə həsr etdiyi əsərlərində Boduen de Kurtenenin sinharmonizmin tipoloji mahiyyəti ilə bağlı məlum tezisləri ilə qismən razılaşlığı halda (T.A.Bertaqayev, B.de Kurtenenin «sinharmonikləşməyən» heca və komplekslərin müstəqil sözcükler hesab edilə bilməsi fikrini qəti şəkildə inkar edir), müasirləri A.A.Reformatski, V.A.Vinoqradov və G.P.Melnikovun yanaşması ilə bağlı, demək olar ki, tamamilə barışmaz mövqe tutmuşdur. O, birincilərin sinharmonizmin «fundamental struktur – tipoloji hadisə olması» fikrində; sonuncunun (G.P.Melnikovun) isə ahəng qanununun «fərqləndirici siqnal» funksiyası haqqındakı mülahizələrində ifrata vardıqlarını iddia etmişdir⁴. Sözsüz ki, monqolsunas tədqiqatçının belə – qeyri-apelyas-

¹ Mapp H.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку, 1927, ст.60.

² Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyğənmə yolu, 1931, №2-3, s.81.

³ Ber>tagaev T.A. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.106-111; Ber>tagaev T.A. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.78-83; Ber>tagaev T.A. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.134-135.

⁴ Ber>tagaev T.A. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.106-111.

yon mövqeyi geniş rezonans doğurmaya bilməzdi. «İltisaqilik – sinharmonizm» qarşılıqlı şərtləndirmə modelində mütləqliyin mümkünsüzlüyünü önə sürən A.A.Reformatiski və V.A.Vinoqradovun (ahəng qanununun tipoloji mahiyyətinə skeptik yanaşan bir çox digər dilçi kimi, T.A.Bertaqayevin də əsas arqumentlərindən biri, bəzi aqlütinativ dillərdə sinharmonizmin zəifləməsi və ya tamamilə aradan qalxması ilə bağlı idi – A.H.) T.A.Bertaqayevə verdikləri cavabda «sinharmonizmin dağılması»nın onun «tipoloji mahiyyətli superseqment hadisə olması»nı inkar etmədiyi önə sürmüş və bu kimi halların tamamilə fərqli müstəvidə qərar tutan problemlərlə, yəni «**ən son morfoloji tendensiyalarla, konkret olaraq fuziyanın inkişafı məsələsi**» ilə (kursiv bizimdir – A.H.) bağlı olduğunu bildirmişlər¹.

(Göründüyü kimi, sinharmonizmin aqlütinativ təma-yülün formallaşmasında və ayrı-ayrı dillərdə mövcudluq sür-dürməsində önəmli rol oynaması və eləcə də, onun (ahəng qanununun) iş əmsali ilə aqlütinativ dil sistemindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin çəkisi arasında müəyyən bağlılığın müşahidə edilməsi bu fonetik qanunun tipoloji mahiyyətinə xüsusi diqqət ayrılmasını tələb edir. Məhz bu qəbildən olan təhlillər əsasında sinharmonizmin «fundamental struktur-tipoloji təbiəti» məsələsinə münasibət bildirilməsini daha məqsədə uyğun hesab etdiyimizdən, (yuxarıda qeyd olunan polemika ilə bağlı) mövqeyimizi sözügedən istiqamətli dəyərləndirmələr çərçivəsində açıq-layacağıq).

¹ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкоznания, 1969, №1, ст.124.

Onu da qeyd edək ki, sinharmonizmin müəyyən tipoloji «missiya» üstlənməsi fikrinin tərəfdarlarının etirazlarının T.A.Bertaqayeva yönəlməsinə baxmayaraq, «ahəng qanunu – iltisaqılık» əlaqəsinin mövcudluğu ilə bağlı skepsis aşkar və ya implisit şəkildə bəzi digər altayşunasların araşdırılmalarında da yer almışdır. Belə ki, «Tunqus-mancur dillərinin müqayisəli fonetikası» əsərində, «saitlər harmoniyası hadisəsini, ilk növbədə, saitlərin fonoloji sistemi ilə birbaşa əlaqədə görməyin vacibliyini» vurgulayan V.İ.Tsintsius¹, sinharmonizmin iltisaqılıklə də birbaşa əlaqədə olması faktını gözardı etmişdir. Digər mancurşunas araşdırmaçı B.K.Paşkov da sinharmonizmin aqlütinativ quruluşla mümkün əlaqəsi ehtimallarını önemseməmişdir². «Əgər İ.A.Boduen de Kurtene, V.V.Radlov, B.Y.Vladimirtsov və başqaları sinharmonizmin ...hind-Avropa dil-lərindəki vurğunun mənası ilə müqayisə etməklə üst-segment dil hadisələrinin aid etməyə meylli olduqları halda, daha sonrakı dövr araşdırmaçılarının sinharmonizm haqqında məsələni fonoloji səviyyədə nəzərdən keçirdiklərinə» diqqət çəkmiş İ.D.Burayev sözügedən tədqiqatların geniş təhlili sonunda – «Sinharmonizmin tarixi vərəsəliliyi və onun monqol dil-lərindəki dayanıqlığı, sinharmonizmin saitlərin özlərinin xüsusiyyətləri, onların artikulyasiyon – akustik özəllikləri sayəsində qorunub saxlanması» haqqında qənaətə gəlməklə³, dolayısı ilə problemin tipoloji müstəvidəki çözümü ilə razılaşmadığını ortaya qoymuşdur.

¹ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л., 1949, ст.115.

² Паškov B.K. Маньчжурский язык. M., 1963, ст.16-17.

³ Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.119-125.

Bununla belə, B.Y.Vladimirsovun¹; G.D.Sanjeyevin², B.X.Todayevanın əsərlərində sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı bu və ya digər səviyyədə dəyərləndirmələrin aparılması, monqolsunaslıqda sözügedən məsələnin T.A.Bertaqayevin təklifi etdiyi kimi həll edilmədiyini düşünməyə əsas verir. (Onu da qeyd edək ki, sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə olması fikrini qəti şəkildə rədd edən T.A.Bertaqayev bu mülahizənin əsaslandırılması üçün B.X.Todayevanın digər araşdırmasına³ müraciət etsə də⁴, B.X.Todayevanın özü, «Monqor dili» əsərində, görkəmli altayşunas alim V.Kotviçin Altay köklərinin dəyişməzliyi prinsipinə kölgə salan amillər sırasına sait harmoniyasının zəifləməsi hallarını aid etməsi ilə razılaşmış⁵ və bununla da sinharmonizmin iltisaqılıklə əlaqəsini dolayısı ilə etiraf etmişdir). Zənnimizcə isə, sinharmonizmi sırf «proqressiv assimilyasiya kateqoriyasından olan» hadisə kimi dəyərləndirmənin, onun (sinharmonizmin – A.H.) morfoloji səciyyə daşıyan təbiətinin başa düşülməməsi anlamına gəldiyini söyləyən Y.D.Polivanov⁶ haqlıdır və hər hansı bir iltisaqi dildə sinharmonizmin aradan qalxması və ya zəif səviyyədə təzahür tapması, hələ onun dil tipi ilə bağlılığını inkar edən arqument

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.115.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

³ Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.89, 108.

⁴ Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.108-109.

⁵ Тодаева Б.Х. Монгорский язык. М., 1973, ст.17.

⁶ Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М., 1991, ст.340.

sayıla bilməz. Belə ki, macar, fin, mordov, mari dillərində və mansi dilinin cənub (tavdin və lozvin) dialektlərində, eləcə də xantı dilinin şərq (vaxov və vasyuqan) dialektlərində ahəng qanununun müşahidə edildiyi halda, eston, vep, liv dillərində aradan qalxdığını bildirən V.İ.Litkin komi, udmurt, saam dillərinin, ümumiyyətlə, «bu hadisəni tanımadığını» qeyd etmişdir¹. Bu faktlara (monqol dilləri ailəsinə daxil olan) dunsyan və baoan dillərində «ahəng qanununun digər monqol dillərində olduğu qədər ciddi şəkildə gözlənilməməsi» və «sözdəyişdirici və sözdüzəldici suffikslərin - ...fonetik variantlara malik olmaması» ilə bağlı məlumatı və eləcə də, daqur sinharmonizmində müəyyən kənaraçixmaların müşahidə edilməsi ilə əlaqədar qeydi də² əlavə etsək, daha yeni suallarla qarşılaşmış olarıq. Belə ki, yuxarıda qeyd olanların kontekstində V.A.Boqoroditskinin «sinharmonizm – iltisaqılık» şərtləndirməsi ilə bağlı tərəddüdlərinə səbəb olmuş amillər sırasında yer alan bir faktı da – yapon dilində ahəng qanunun müşahidə edilməməsi faktını da xatırlasaq, bu zaman məsələnin xüsusi çözüm tələb etdiyi bir daha yəqinləşmiş olar. (Sinharmonizmin iltisaqi quruluşun formalaşmasındaki rolunun təfsilatlı dəyərləndirməsinə irəlidə geniş yer ayrılağından, bu məqamda yalnız bəzi məsələləri diqqətə çəkməklə kifayətlənəcəyik). Belə ki, fin-uqorşunaslıqda, bu (fin-uqor) dillərin qədim variantında ahəng qanununun yer alması ilə bağlı E.Setyalya, İ.Sinney, E.İtkonenn və başqalarının cəlb edildiyi müzaki-

¹ Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, ст.166.

² Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.89, 108, 55.

rələr öz birmənalı həllini tapmasa da¹, onların (fin-uqor dillərinin) Altay dilləri ilə ehtimal edilən qohumluğu, habelə iltisəqi dil quruluşunun özəllikləri sinharmonizmin burada erkən dövrlərdən qərar tutduğunu önə sürən tədqiqatçıların daha haqlı mövqedən çıxış etdiklərini düşünməyə əsas verir. Bu baxımdan, ahəng qanununun təsir gücünü dəyərləndirən I.Balaşşianın, müasir macar dilindəki «...uzun sonluq və suffikslərin ilkin olaraq, müstəqil sözlər» olub kök sonuna «heç bir dəyişikliksiz» əlavə edildiyi və yalnız zamanla onların da «sait uyğunlaşmasına məruz qaldığı» haqda mülahizələrini² də xatırlamaq yerinə düşərdi. Başqa sözlə, macar alimi iltisaqılıyin dayaniqlığının təminatçısı sayılan faktorlar sırasında yer almış geniş çeşidli (aqlütinativ təbiətli) affiksal inventarın zənginləşməsində ahəng qanunun iştirakına işarə edir. Bu isə macar və digər (qohum) fin-uqor dillərində iltisaqılıyin bərqərar olmasında sinharmonizmin heç də sonuncu rol oynamamasına dolayı sübut sayıla bilər. Yapon dilinə gəlincə, genetik aidliyi mələsi hələ də öz birmənalı həllini tapmayan bu dilin iltisaqılıyinin özəlliyi (o cümlədən, burada aqlütinasiyanın, sinharmonizmin iştirakı olmadan, meydana gələ bilməsi şərait) ayrıca müfəssəl tədqiqatın mövzusudur. Bununla belə, ilk baxışdan, kobud görünə biləcək analogiyaya yol verərək L.Novakın çin dili ilə bağlı bir ehtimalını dilə gətirmək istərdik. Müasir inkorporlaşan dillərdə ahəng qanununun müşahidə edilməsi

¹ Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, ст.167.

² Балашшиа Й. Венгерский язык. М., 1951, ст.53.

faktını, O.Donnerin fərziyəsinin, (yəni dilçinin sinharmonizmin yaranmasının müxtəlif formal elementlərin meydana gəlməsi dövründən öncəki dil mərhələsinə təsadüf etməsi ilə bağlı fikrinin) dolayı təsdiqi kimi qeyd edən M.A.Çerkasski, L.Novaka istinadən: «nitqin struktur təşkilatlanması, söz (Çerkasskiyə görə isə, söz deyil, morfem və ya semantosil-labemlərin) sırasının morfologiyası sayəsində, əldə edilməsə idi, *çin dili üçün sinharmonizm qəçinilməz olardı*» - qənaətinə (kursiv bizimdir – A.H.) gəlmişdir¹. Əgər bu fikri A.İ.Ivanovun və Y.D.Polivanovun təcridi quruluşun (yəni muasir çin dilinin malik olduğu kök quruluşun – A.H.) inkorporasiyanın bir növü olması ilə bağlı konsepsiyası (bu konsepsiyyaya tərəfdar çıxan M.A.Çerkasski, «çin dilində söz sərhəddi məsələsinin hələ də mübahisəli olduğuna» diqqət çəkir) və Y.D.Polivanovun çin dilinin tarixinin **polisillabik – monosillabik** – (və təkrarən) **polisillabik** quruluş mərhələlərini ehtiva etməsi haqqında mülahizəsi² kontekstində nə-zərdən keçirsək, L.Novakın ehtimalı daha anlaşılan görünəcəkdir. D.M.Seqalın «bəzi dil faktlarının tonların və heca fonolojiliyinin; heca pozisiyalarının fonetik differensiasiyasının meydana gəlməsinin, adətən, arxaik polisillabizmdən monosillabizmə kecid ilə əlaqələndirilməsi haqqında fikrin hasıl olunmasına təhrik etməsi» ilə bağlı mülahizəsini; Y.D.Polivanovun, yapon dilinin təqdim etdiyi faktlara istinadən (tarixən) hecaların reduksiyası ilə əlaqədar gəldiyi qənaətini³ mövcud problem aspektində dəyərləndirəsək, bu

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, с.66.

² Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, с.64.

³ Мамедов А. Тюркские согласные: аплюат и комбинаторика. Б., 1985, с.92-93.

zaman yapon iltisaqiliyinin bir qədər fərqli məcrada meydana gələ bilməsi ilə bağlı ehtimalların yersiz görünməyəcəyini aşkarlayacaqıq. Müqayisə üçün onu da əlavə edək ki, D.M.Seqal və Y.D.Polivanovun mülahizələrini türk dillərinin tipoloji təkamülübü çərçivəsində dəyərləndirən A.Məmmədov, «Türk monosyllabizminin, Ural – Altay və ya hər hansı bir digər – türklüyəqədərki ikihecalı əsasın davamını (yəni genetik davamını) təcəssüm etdirdiyini söyləməyin çox çətin olduğunu» bildirmişdir¹. Başqa sözlə, yapon iltisaqiliyində sinharmonizm faktorunun yer almaması xüsusi dəyərləndirmə tələb edən və ehtimal ki, bu dilin genetik aidliyi məsələsinin həlli çərçivəsində çözümü mümkün olan bir məsələdir. Bununla belə, digər aqlütinativ quruluşlu dillərin timsalında, bu mövzu ilə bağlı təhlillərimizi yekunlaşdıraraq bildirmək istərdik ki, sinharmonizmin hər hansı bir dildə mövcud olmaması və ya zəif şəkildə təzahür tapması həmin dilin iltisaqiliyinin şübhə altına alınmasına rəvac verə bilməz. Bu mənada biz, G.P.Melnikovun daha öncə iqtibas gətirilən fikri ilə – heç bir qeyri-iltisaqi dildə inkişaf etmiş sinharmonizmə təsadüf edilmədiyi qənaəti ilə həmfikir olduğumuzu bildirir və sinharmonizmin, aqlütinativ quruluşun formalaşmasında olduğu kimi, onun dayanıqlığının təmin edilməsində də önəmli rol oynaması baxımından, tipoloji mahiyyət kəsb etməsi fikrinin tamamilə doğru olduğunu düşünürük. İrəlidə şahid olacağımız kimi, iltisaqi dillərdə bu dillərin tipoloji quruluşu üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan bəzi fuziyon elementlərin meydana gəlmə şəraiti ilə bu

¹ Мамедов А. Тюркские согласные: аналaut и комбинаторика. Б., 1985, ст.93.

dillərdə sinharmonizmin zəifləmə tendensiyası arasında bir-başa bağlılığın mövcudluğu şübhəsizdir.

1.6. Polisintetizmdən iltisaqiliyə keçid mərhələsində sinharmonizmin həllədici rolü haqqında

1.6.1. Zənnimizcə, sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı yekdil fikrin əldə olunması yolundakı başlıca maneə qismində tipoloji araşdırımlar sahəsindəki (dil sisteminin mərhələli inkişafı ilə bağlı onilliklər boyu səngiməyən) mübahisələr çıxış edir. Məhz, bu inkişaf sxeminin mövcudluğunun etirafı problemin həlli üçün açar rolunu oynaya bilər. Belə ki, türkoloqlar tərəfindən, demək olar ki, qəbul edilmiş fikrə əsasən, türk dilləri qədim dövrdə kök dil quruluşuna malik olmuşdur. Bu dillərin müasir vəziyyətində həmin tipoloji strukturun relikt izlərinin mövcudluğu sözügedən ehtimalın doğruluğunu əyani sübutu qismində çıxış edə bilər (bu barədə daha ətraflı bax¹ və s.). Lakin bununla bərabər, bəzi araşdırımlarda qeyd edildiyi kimi, türk dillərində inkorporlaşan dil quruluşunun elementləri də yox deyildir. İlk baxışdan, buradan türk dillərinin və eləcə də digər iltisaqi quruluşlu dillərin aqlütinativliyə qədərki dövrünün hansı tipoloji təmayülə təsadüf etməsi ilə bağlı müəyyən dolaşıqlığın yarandığını güman etmək olar. Lakin, əslində, bu dolaşıqlıq dilin özü ilə deyil, tipoloji təmayül-

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.72; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.19; Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində fellərin fono-semantik inkişafı: Fil. elm. dok ... dis.avtoref. Bakı, 1999,s.6-7; Xəlilov B.Ə. Fellərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı, 1998,s.7-8.

lərin təkamül sxemindəki ardıcılılığı ilə bağlıdır. Uzun müddət ayrıca tipoloji təmayül kimi varlığı təsbit edilməyən və yalnız V.Humboldtun araşdırmalarının sayesində, dördüncü dil tipini yaradan quruluş növü kimi qəbul edilən inkorporasiyanın, tipologiya elminin müasir nailiyyətləri fonunda, çox zəif sayıla biləcək tədqiq səviyyəsi onun (inkorporasiyanın) ümumi inkişafın hansı həlqəsini təşkil etdiyini söyləməyə mane olur. Belə ki, əvvəllər «inkorporlaşan dillərin qlottoxronoloji prosesdə amorf dillərə nisbətən, daha erkən mərhələni əhatə etdiyi¹» ehtimal edilir və insan dilinin yaranişi ilə bağlı araşdırmałarda ibtidai cəmiyyət üzvlərinin hissələrə bölünməyən və situativ kontekstdən asılı olan söz-cümələrlə ünsiyyət saxladıqları² düşünüldürdü. İlkin söz – cümənin insan təfəkkürünün inkişafi sayesində inkorporlaşan komplekslərə (qismən) bölündüyü və bunun reallığın diffuz dərkinin diferensiallaşmış qavrayışla əvəzlənməsi ilə şərtləndiyini bildirən A.P.Potseluyevskinin³ mülahizələri dilçinin holofrastik quruluşun iltisaqılıkdən öncəki mərhələni əhatə etdiyini düşündüyünü ortaya qoyur. Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar da problemə aydınlıq gətirmək məqsədi güdsə də, buna tam müvəffəq ola bilməmişdir. Əgər vaxtilə bu tipoloji təmayülün «xaç atası»所说的 V.Humboldt dil sisteminin kök quruluşundan yol alıb aqlütinativlikdən keçid edərək, flektivliyə doğru inkişaf etdiyini söyləyərkən inkorporasiyanı «unutmuşdursa», mü-

¹ Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6, ст.10.

² Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, ст.66-67.

³ Потцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945,ст.25.

asır dilçilər nəinki, bir qayda olaraq, bu sxemdə inkorporasiyaya yer ayırmır, hətta ümumiyyətlə, yalnız üç dil tipinin mövcudluğundan söz açmağı¹ məqsədə uyğun sayırlar.

Aqlütinativ dillərdəki bəzi tipoloji sapma elementlərinin təbiətinin aydınlaşdırılmasından dolayı, məsələ dərindən çözüm tələb etdiyindən, (qlottoxronologiya probleminə bir o qədər müdaxilə etmədən), iltisaqiliyə qədərki və sonrakı dövrdə, ahəng qanunun oynadığı rolü müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirməyə çalışaq. Stadial inkişafda iltisaqiliyə qədərki mərhələni «sintetik» (burada söhbət inkorporasiyadan gedir – A.H.) və ya «amorf» terminləri ilə adlandıran N.Y.Marra görə, bu iki istilah fərqli xüsusiyyətlərin məcmusunu təşkil etsə də, əslində eyni sistemin müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirilməsinə xidmət edir: hər ikisində sözlər monosyllabik olur və aparıcı leksik-qrammatik yük söz sırasının üzərinə düşür². «İnkorporlaşan dil» istilahına bərabər tutulan «amorf-sintetik dil» termininə A.P.Potseluyevskinin «marrizm dövrü»ndə qələmə aldığı (1944) «Türkmən dilində inkorporasiyanın reliktləri» əsərində də təsadüf edilir³. Marristlərin qəti əleyhdarı olmasına rəğmən, görkəmli şərqsünas alim Y.D.Polivanov da «polisintetik dil» terminini aleut dili ilə yanaşı, müasir çin dilinə də tətbiq etməklə⁴, «Yafəs nəzəriyyəsi»nin müəllifindən fərqli

¹ Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972, 15-30.

² Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку, 1927, ст.52.

³ Потцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.15, 17.

⁴ Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М., 1991, ст.368.

mövqe ortaya qoymamışdır. Hətta inkorporlaşan dil tipinə «müstəqil mövcudiyyət hüququ»nu tanıyan İ.İ.Meşşaninov belə, bu təmayülü «stadiallıqdan kənar» (inostadialğnoe) hadisə kimi dəyərləndirmişdi¹. Başqa sözlə, dilçilər bir çox halda ümumi inkişaf sxemində inkorporasiyaya ayrıca yer ayırmaqdan imtina etmişlər.

İnkorporasiyanın dil təkamülü sxemindəki mövqeyi və ümumiyyətlə onun tipoloji delimitasiyası məsələsi (bir çox halda dilçilər «inkorporasiya və aqlütinasiya arasında dəqiq sərhədin çəkilməsinin qeyri-mümkünlüyünü» etiraf edirlər²) istər sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı olan (və deməli, sinharmonizmin zəifləməsi şəraitində meydana çıxan tipoloji sapma faktları məsələsinə çözüm gətirə bilən); istərsə də bəzi aqlütinativ dillərdə yer alan (inkorporlaşan səciyyəli) anomaliya halları ilə birbaşa əlaqəyə malik problemi təcəssüm etdirdiyindən bu məsələlərlə bağlı mövqeyimizin müəyyənləşməsi üçün sözügedən problematik məqamları (mövzumuzun doğurduğu maraq çərçivəsində) dəyərləndirməyimiz məqsədəuyğundur.

1.6.2. «İnkorporasiya göstəricilərinin dərindən analizi-nin bu hadisəni «ekzotiklik haləsi»ndən məhrum edərək inkorporasiyanın növbəti araşdırmalarının sintaktik söz birləşməsi məcrasında aparılmasına istiqamətlənmənin əsaslandırılmasına imkan verdiyini» bildirən A.N.Cukova isə³ çukot-kamçat qrupuna daxil dillərin əsas və formadüzəlməsinin

¹ Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л., 1936, ст.93.

² Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж. 1972,ст.279.

³ Жукова А.Н. Инкорпоративный комплекс как словосочетание в языках чукотско-камчатской группы // Вопросы языкознания, 1984, № 6, ст.29.

başlıca üsulunun aqlütinativ affiksasiya olmasından çıkış edərək analogiyaya əsasən E.Sepirin fikrini («Bəzən Amerika hindularının dili iltisaqi dillərin xüsusi özünəməxsus «polisintetik» aryerqardını təcəssüm etdirir») xatırlatmış və bu əsasda, inkorporasiyanın ayrıca morfoloji tipi təşkil etməsi məsələsinin hələ də açıq qaldığını önə sürmüştür¹.

Özünün daha öncəki iki tədqiqatında çukot dilinin inkorporasiyasının «amorf dildən geniş nəşət tapmış aqlütinativliyə keçid mərhələsini təcəssüm etdirdiyini» və zamanla «onun (inkorporasiyanın – A.H.) aradan qalxacağı və ya artıq aradan qalxmaq üzrə olduğunu» bildirdiyi halda, «Çukot dilinin qrammatikası» (1961) əsərində bunların yanlış olması qənaətinə gəlmış P.Y.Skorik, həmin fikirlərinin **«dillərin stadial nəzəriyyəsinin təsiri altında səsləndirildiyini»** etiraf etmiş (kursiv bizimdir – A.H.), əslində istər inkorporasiyanın, istərsə də aqlütinasiyanın müstəqil texniki priyom olduğunu bildirmişdir². Maraqlıdır ki, bununla belə, inkorporasiyanın müstəqilliyinin müdafiəçisi qismində çıkış edən dilçi, «çukot dili, onun strukturuna ciddi müvafiqlik şəraitində, əlbəttə ki, aqlütinativ – inkorporlaşan adlandırılara bilərdi.... lakin artıq ənənəvi olmuş ... qarşılaşdırma, sonuncuların (inkorporlaşan dillərin – A.H.) aqlütinativ dillərdən spesifik dil hadisəsi olan inkorporasiyanın yer alması ilə fərqləndiyini» bildirmişdir³.

¹ Жукова А.Н. Аглутинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965,ст.244-245.

² Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.98.

³ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.81.

Göründüyü kimi, P.Y.Skorik aqlütinativ və inkorporlaşan dil qarşılaşdırmasında sonuna qədər qətiyyətli deyil. İrəlidə təqdim olunan mülahizələr, məsələ ilə bağlı dilçinin həm də qeyri-ardıcıl olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, növbəti araşdırmasında bu linqvistik tipologiya «müəmması»nın çözümünə bir daha qayidian P.Y.Skorik, bu dəfə «inkorporasiyanın aqlütinasiyanın genişlənməsi nəticəsində törədiyini» bildirmiş və sonra əlavə etmişdir: müstəqil olan inkorporasiya priyomu «öz növbəsində onun (aqlütinasiyanın – A.H.) zənginləşməsinə yardımçı olmuş» və həmin zənginləşmə «inkorporativ komplekslərin tərkibindəki yeni-yeni kök morfemlərin affiksal morfemlərə keçidində» ifadə tapmışdır¹. Dilçinin təzadlı münasibəti göz qabağındadır. Belə ki, P.Y.Skorikin təsvir etdiyi vəziyyət əslində eyni bir inkişaf mərhələsində bərabər səviyyədə müşahidə edilə bilməz: Dil təkamülü məntiqi baxımından, onlar əks istiqamətli proseslərdir. Göründüyü kimi, Yafəs nəzəriyyəsinin təsirindən kənarlaşaraq həmin dövrdə səsləndirdiyi fikirlərdən imtina edən alim, araşdırmlarında bərabərhüquqlu texniki priyom qismində dəyərləndirdiyi inkorporasiya və aqlütinasiyanın öncüllüyü ilə bağlı məsələdə birmənalı mövqe ortaya qoymur. Bununla belə, daha sonrakı tədqiqatından gətirilən iqtibasdan bəlli olduğu kimi, alim yaradıcılığının erkən («stadialçı») mərhələsindəki mövqeyinə bir qədər yaxınlaşaraq, aqlütinasiyanın affiksal inventarının zənginləşməsinin inkorporasiya çərçivəsində gerçəkləşdiyini bildirməklə, dolayısı ilə sonuncunun öncüllüyünü etiraf etmişdir.

¹ Скорик П.Я. О соотношении аглутинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.238.

Maraqlıdır ki, 1975-ci ildə qələmə aldığı növbəti əsərində – «Qrammatik kateqoriyalar və dilin struktur tipi (inkorporlaşan dillərin materialı əsasında)» məqaləsində bu dil-lərin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı mövcud polemikaya son qoymaq məqsədilə P.Y.Skorik yetərincə maraqlı çözüm yolu ortaya qoyur: dilçi **tipoloji təsnifatın bölgü parametrlərinin dəyişdirilməsini** və ilk olaraq, **analitik – sintetik** (kök, aqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan deyil) fərqləndirilməsinin məqsədə uyğunluğundan çıxış edərək tipoloji qruplaşdırma işinin sonrakı mərhələdə aparılmasını təklif edir¹. Lakin tədqiqatçının yeni klassifikasiyon yanaşmasına görə, «daha dar struktur tipləri» təcəssüm etdirəcək aqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan* quruluşların (israrla inkorporasiyanın müstəqilliyi ideyasını davam etdirən P.Y.Skorik, aqlütinasiyanın deyil, məhz inkorporasiyanın, «sintetik struktur tiplərindən biri» olduğunu önə sürmüştür²) bölgü kriteriləri məsələsi açıq qalmışdır.

Dil təkamülü sxemi baxımından diqqətimizi cəlb edən bir məqama da nəzər salaq. «İnkorporasiyanın məlum struktur dil normaları çərcivəsinə sığmadığını» qeyd edən P.Y.Skorik (burada, İ.İ.Meşəninovun inkorporasiya ilə bağlı söylədiyi «stadiallılıqdan kənar hadisə» ifadəsini xatırlamaq yerinə

¹ Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.138-139.

* Göründüyü kimi, dilçi kök dil quruluşunu «unutmuşdur». Maraqlıdır ki, adətən, bu «aqibətə» inkorporasiyanın özü məruz qalır (Məs: Şleyxer təsnifati).

² Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975,ст.138-139.

düşərdi – A.H.), dil təkamülünün periodizasiyası məsəlesi baxımından, (dolayı) əhəmiyyət kəsb edən bir fikir irəli sürmüştür: dilçi «(bütün) şəxs formalarının ... zamanla qrammatikləşmə nəticəsində aradan qalxmış keçmiş inkorporlaşan komplekslərindən törəməsi haqqında düşünmək üçün ciddi əsasların olduğunu¹» önə sürməklə, ən azından, bu sahədəki proseslərin (aqlütinativləşmənin) inkorporasiyanın «məhsulu» olduğunu etiraf etmişdir.

Maraqlıdır ki, P.Y.Skorik, inkorporasiyanın ayrıca dil tipi olması probleminin həllinin dalana dirəndiyini görərək məsələnin çözümünü yeni tipoloji təsnifatın təklifində görən yeganə dilçi deyil. Belə ki, araşdırılmalarında² ardıcıl olaraq inkorporasiyanın (ayrıca) tipoloji təmayülü təcəssüm etdirməsi fikrinə qarşı çıxan və bu səbəbdən də əleyhdarlarının etirazları ilə³ qarşılaşan V.Z.Panfilov, orijinallığı ilə Skorikin təsnifat sxemindən geri qalmayan klassifikasiya önə sürmüş və, demək olar ki, həmkarları kimi, burada kök dil tipini «unutmuşdur». Daha dəqiq desək, «**köhnə terminologiyaya görə amorf quruluşlu**» hesab edilən çin və **Birma dilləri**, V.Z.Panfilov klassifikasiyasına görə **analitik – aqlütinativ, monqol, türk və** (bir çox tədqiqatçılara görə inkorporlaşan dil sayılan⁴ –

¹ Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.128, 134.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.6-27; Панфилов В.З. Проблема слова и «инкорпорирование» в нивхском языке // Вопросы языкоznания, 1960, №6.

³ Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкоznания , 1958, №6,ст.21-33.

⁴ Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкоznания , 1958, №6, ст.21-33.

A.H.) **nivx dilləri sintetik-aqlütinativ, abxaz dili isə polisintetik – aqlütinativ** olaraq (kursiv bizimdir – A.H.) səciyyələndirilmişdir¹. Doğrudur, müasir çin dilində iltisaqi-ləşmə tendensiyasının müşahidə edilməsi faktı bir çox sinoloq-dilçi tərəfindən etiraf edilsə də², bununla belə, elə həmin alimlər sözügedən iltisaqılışmənin «spesifik olub çin dilinin təcridi xarakterinə xələl gətirməyərək» həmin (təcridi) «quruluşun çərçivəsində inkişaf tapdığını» (kursiv bizimdir – A.H.) xüsusilə vurğulamışlar³. Lakin V.Z.Panfilovun təsnifatının təfsilatlı təhlili alimin çin dilinin analitik-aqlütinativliyi ilə bağlı qənaətə varmasında bu dillərin formadüzəltməsində iltisaqi affiksasiyanın artmaqda olması həllədici rol oynamışdır. Görünür, bu dildəki morfemlərin (digər dillərlə müqayisədə) dəyişməzlik nümayiş etdirərək (elə bu səbəbdəndir ki, bəzi hallarda «amorf» istilahından qəti şəkildə imtina edilməsinə rəğmən, «təcridi»lik termininin bu dillər üçün tam uyğunluğu vurğulanır⁴,) asanlıqla üzvlənə biləcək birləşmə təşkil etməsi,* dilçinin bu fikrə gəlməsinə yol açan başlıca

¹ Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962, ст.111, 113, 121-122.

² Солицева Н.В., Солицева В.М. К вопросу об аглутинации в современном китайском языке //Вопросы языкоznания, 1962, № 6, ст.22-30; Солицева Н.В., Солицев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках /Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.96.

³ Солицева Н.В., Солицев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.96.

⁴ Солицева Н.В., Солицев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965,ст.91-104.

* Yeri gəlmışkən onu da qeyd etməliyik ki, təcridi dillər tipologiyası mütəxəsisləri də, aqlütinativ texnikanın bir çox halda inkorporasiya məhsulu olması fikrinə şərīk

faktor olmuşdur (müqayisə üçün, əsas etibarilə, öz sərhəd «toxunulmazlığını» qoruyan şəkilçilərə malik olmasından dolayı, türk affiksasiyاسını analitik-aqlütinativ olaraq dəyərləndirmiş Y.D.Polivanovun mülahizələrini xatırlamaq olar¹. Daha öncəki qeydlərimizdən məlum olduğu kimi N.Y.Marr və Y.D.Polivanovun səciyyələndirməsinə görə, «polisintetik» olaraq dəyərləndirilmiş çin dili tipoloji təsnifatda növbəti dəfə «keçid» etmək məcburiyyətində qalmışdır. Lakin inkorporasiyanın tipoloji mahiyyəti ilə bağlı mövcud olan əsaslı fikir ayrılığına rəğmən, bu qəbildən dillərdəki (inkorporlaşan) komplekslərin tərtiblənməsində sinharmonizmin mühüm rol oynaması faktı, demək olar ki, (birinci məsələ ilə bağlı fikir müxalifliyində olan) bütün dilçilər tərəfindən etiraf edilirdi².

Vaxtilə (1934) «çukot-kamçat dillərinin elmi tədqiqi işinin əsasını qoymuş» V.Q.Boqoraz, bu dillərdəki (inkorporlaşan) «komplekslərin əsas qaydasının ahəng qanunu» olduğunu önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) və inkorporasiyanın «dilin həm fonetikasına, həm də morfologiyasına dərindən nüfuz etməsinə» diqqət çəkmişdir³. (Tədqiqatın

çıxırlar (Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М., 1985, ст.46-47).

¹ Шипова Е.Н. Имя существительное / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, ст.136.

² Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкоznания, 1954, №6, ст.10; Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965,ст.237.

³ Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965,ст.239.

axarını bir qədər qabaqlayaraq V.Q.Boqorazın təqdim olunan mülahizələri ilə müqayisə üçün, sinharmonizmin «fundamental struktur-tipoloji hadisə olması» fikrində əminlik nümayiş etdirən A.A.Reformatskinin ahəng qanununun fonetik səviyyənin sərhədlərini aşaraq morfoloji yarusa əsaslı şəkildə nüfuz etməsi ilə bağlı mülahizələrini¹ xatırlatmaq istərdik). Daha sonralar (1947) problemə münasibət bildirən P.Y.Skorik də, «komponentlərdən birinin güclü sıra saitli olmasından dolayı, digər komponentlərin zəif sıra saitlerinin, müvafiq olaraq, güclü sıra saitlerinə keçidini» təmin edən ahəng qanunun, «inkorporlaşan kompleksin komponentlərinin birikməsi»ndə müstəsna rol oynadığını önə sürmüdüdür². Maraqlıdır ki, bir qədər öncə (1945) inkorporasiya ilə söz birləşməsi arasında mövcud oxşarlıqlarla bağlı məsələdə mövqeyini ortaya qoyan İ.I.Meşşaninovunda, birincinin (inkorporasiyanın) tamamilə fərqli təbiətə malik olması ilə bağlı arqumentlərdən biri də elə məhz inkorporlaşan komplekslərin komponentlərinin (söz birləşmələrindən fərqli olaraq) öz fonetik ayrıcalıqlarını qoruya bilməməsi ilə bağlı idi³. Müqayisəyə yol verərək xatırlatmaq istərdik ki, bir çox halda iltisaqılıyin təminatçısı qismində dəyərləndirilən ahəng qanununun aqlütinativliyin formalaşması prosesindəki ən önəmli xidmətlərindən biri məhz bəzi postpozisyon elementlərin səs cildini «fonematik imtiyaz»-dan məhrum etməklə bütöv şəklində qavranılan söz-forma

¹ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.184-198.

² Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкоznания, 1954, №6, ст.11.

³ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978, ст.65-68.

meydana gətirməsidir. Bu proses nəinki (B.de Kurtenenin bildirdiklərindən çıxış etsək) nitq axının müstəqil «sözcük-lər»lə yüklenməsinin qarşısını alır, habelə (irəlidə şahid ola-cağımız kimi) iltisaqlılık üçün mühüm olan prosesi – söz>şəkilçi keçidini gerçəkləşdirərək, aqlütinasiyanın, bir tipoloji təmayül olaraq, vazkeçilməz özəlliyi sayılan zəngin affiksal inventarının formalaşmasında iştirak edir və ya dəqiq olsaq, bu prosesin gerçəkləşməsində dominant faktor qismində çıxış edir. Analoji vəziyyət inkorporasiya mühitində də müşahidə edilir. Belə ki, inkorporlaşan quruluşun «dildə kök morfemin affiksal morfemə tədrici keçidinə çox sayda misalların mövcud olduğunu» bildirən P.Y.Skorik, «fərqli konstruktiv elementlər qismində çıxış edən»» bir neçə affiksin (bir-birindən asılı olmadan) eyni bir kök morfem-dən törəməsi hallarının heç də az olmadığını qeyd etmişdir¹ (Bir daha müqayisəyə yol verərək bildirək ki, iltisaqi dillər-də də müxtəlif kateqoriya göstəricilərinin eyni sözlərin deleksikalizasiyasından törəməsi halları müşahidə edilir. Məs: aqlütinativ quruluşlu türk dillərində, eləcə də fin-uqor, tunqus-mancur, monqol dillərində əvəzliyin şəkilçiləşməsinin fərqli qrammatik göstəricilər törədə bilməsi məlumdur². Konkret olaraq, türk dillərindəki predikativlik və mənsu-biyyət kateqoriyaları göstəricilərinin şəxs əvəzlikləri ilə genetik bağlılığı şübhə doğurmur). Inkorporlaşan kompleksin tərtiblənməsində ahəng qanununun müstəsna rolunun etirafı, yuxarıda qeyd olunan prosesin bilavasitə sinharmon-

¹ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.91.

² Майтанская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969,ст.209-215.

nizmin iştirakı ilə cərəyan etməsinə şübhə yeri qoymur. V.Humboldtun inkorporlaşan və kök dil quruluşları arasında kəskin fərqləndirmə aparmaqla inkorporasiya və yanaşma (sintaktik əlaqə) texnikasını qarşı-qarşıya qoymasının doğru qənaət olması ilə bağlı müəyyən şübhələrini dilə gətirən¹ dilçilərin mülahizələrinin tamamilə obyektivlikdən uzaq olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, istər inkorporlaşan dillərin daha öncə qeyd olunan özəllikləri, istər ayrı-ayrı dillərin tarixinin inkişaf mərhələləri ilə bağlı irəli sürülən ehtimallar (məs: çin dili tarixində polisyllabik və monosyllabik dövrlərin bir-birini əvəzləməsi ehtimalını yada salsaq), bu təmayüllərin qütbləşən mövqe tutmadığını düşünməyə təhrik edir. Kök və inkorporlaşan təmayüllərinin eyniləşdirilməsi yanaşmasını (N.Y.Marr və ya Y.D.Polivanov kimi) mütləqləşdirmədən, sözügedən təmayüllər arasında keçilməz səddin mövcud olmadığını söyləmək, zənnimizcə, daha düzgün olardı. Yeri gəlmişkən, V.Humboldtun özü də, (ilk baxışdan, təzadlı görünə biləcək mövqe sərgiləyərək) inkorporlaşan quruluşla təcridi və flektiv təmayüllər arasında müəyyən yaxınlığın olduğunu etiraf etmişdir². Görünür, dilçi öz qənaətində kök morfemlərin ilk mərhələdə birləşmə təşkil etməsindən və daha sonra həmin birləşmənin monolitləşdirilməsi üçün kökdaxili əvəzlənmələrin* gerçəkləşməsindən çıxış etmişdir.

¹ Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкоznания, 1954, №6, ст.7.

² Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981,ст.148-149.

* Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, inkorporlaşan dillərdə fleksiya elementlərinin çoxsaklılığı əksər dilçilər tərəfindən qeyd edilmiş faktdır. Məs: Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962, ст.24-25.

Öz növbəmizdə, daha öncəki dəyərləndirmələrdən çıxış edərək əlavə etmək istərdik ki, əslində inkorporlaşan komponentlərin fonetik cildinin yalnız flektiv texnikanın iştirakı ilə dəyişdiyini güman etmək doğru deyil. Deyilənləri yekunlaşdıraraq onu bildirmək istərdik ki, istər kök, istərsə də aqlütinativ dil quruluşunun aparıcı özəlliklərinin müqayisəli təhlili, istərsə də müasir inkorporlaşan dillərdə iltisaqi elementlərin yüksək təmsil olunma səviyyəsi belə bir ehtimalı səsləndirməyə əsas verir: polisintetizm kök dil quruluşu ilə aqlütinativlik arasında keçid funksiyasını icra edir. Belə ki, müstəqil monosyllabemlərin, cümlə daxilində sintaktik münasibətləri ifadə etmək üçün, müəyyən kombinasiyalara girməsi labüb idi. Ayrıca mərhələ statusunda dəyərləndirilə bilməyən bu keçid prosesində isə sinharmonizm hadisəsi müstəsna əhəmiyyətli rol oynayır. Konkret monosyllabemlərin hər hansı leksik və ya qrammatik məna bildirərkən, daim yanaşı mövqedə işlənməsi (Y.D.Polivanovun sözləri ilə desək), «ən adı insan tənbəlliyyindən¹» dolayı səlisləşməyə meyl edən nitq prosesində, müəyyən deformasiyanın meydana gəlməsini labüb etmişdir. Və mürəkkəb konstruksiyaları yaradan bu prosesin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq, özündə izolyasiya (təcrid) anlayışını ehtiva edən kök dil quruluşunda² bu tip üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan elementlərin çəkisi get-gedə artmışdır. Bu keçid yarımmərhələsində dil artıq sırf kök quruluşlu olmaqdan çıxsa da, hələ əsl aqlütinativlikdən uzaq idi: təcridi (izolə edilmiş) strukturdakı nisbi azad kombinatorika, daha asılı və daya-

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.88.

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1975, ст.116.

nıqlı kombinatorluqla əvəzlənmişdi. Həmin keçid dövründə yaranan və müxtəlif məna daşıyıcılığına (istər qrammatik, istərsə də leksik) malik konstruksiyaların tipoloji təbiəti, müasir inkorporlaşan dillərin aparıcı təmayülünə tam mənada uyğun gəlməsə də, müəyyən ortaq keyfiyyətlərə malikdir: Belə ki, iltisaqi söz-formanın yaradılmasında ahəng qanunu mühüm rol oynamışdır. B. de Kurtenenin sözləri ilə desək, sinharmonizm «müstəqil sözcük»ləri «segment»ləyərək vahid orqanizm halına gətirmişdir¹. Daha öncə də bildirildiyi kimi, analoji hal inkorporlaşan dillərdə də müşahidə olunur. «Çukot-kamçat qrupu dillərində aqlütinasiya və sinharmonizm»in qarşılıqlı münasibətlərini dəyərləndirən A.P.Cukova da bu oxşarlığa xüsusi diqqət yetirərək, «bu dillərdə (çukot-kamçat dillərində – A.H.) ahəng qanunun, türk dilləri kimi (iltisaqi) dillərdə olduğu kimi, kök və affiksal morfemin vahid fono-morfoloji bütövə – sözə və ya necə deyərlər, inkorporlaşan kompleksə çevrilməsinə xidmət etdiyini» bildirmiştir².

Amerika aborigenlərinin (inkorporlaşan quruluşa malik) dilləri üzrə A.Kröber və E.Sepir kimi məşhur mütəxəssislər, «əvəzlikli inkorporasiya»nı qəbul etmədikləri halda, İ.İ.Meşşaninov, «polisintetik quruluşda, inkorporlaşan əvəzliyin onun (əvəzliyin – A.H.) ayrıca cümlə üzvü qismində verilməsinin lüzumsuz etdiyini» bildirərkən, məhz qazax dilindən olan nümunəyə müraciət edir; **caza-min** – «(mən)

¹ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкоznания, 1969, №1, ст.123.

² Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.245.

yazıram¹». Maraqlıdır ki, növbəti tədqiqatlarından birində iltisəqi və inkorporlaşan təməyllərin aparıcı xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırın İ.İ.Meşaninov fellərin şəxs sonluqlarını aqlütinativ element kimi səciyyələndirmişdir².

1.7. «Obyektlı təsrif» - aqlütinasiya yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma elementi

Bu məqamda bir qədər haşıyəyə çıxaraq tipoloji sapma faktlarının təsbiti ilə birbaşa bağlılığı olan məsələyə – fin-uqor dillərindəki «obyektlı təsrif»in (tipoloji) səciyyələndirməsilə əlaqədar problemə toxunmaq istərdik.

Amerika hindularının dilini tədqiq etmiş F.Boas (həmkarları A.Kröber və E.Sepirdən fərqli olaraq) bu dillərdə müşahidə edilən (inkorporlaşan) komplekslərin təhlili əsasında inkorporasiya üçün obyektin ifadəsinin təkcə kök morfem deyil, eləcə də «(əvəzlik) şəxs göstəricisi olan affiksal morfem vasitəsilə gerçəkləşmənin səciyyəvi olduğunu önə sürmüş və daha sonralar nivx dilini araşdırmış Y.A.Kreynoviç də bu dildə müşahidə edilən «əvəzlikli affiksasiya»nın fellərlə birikməsinə oxşar tipoloji dəyərləndirmə qazandırılmışdır³. İlk baxışdan xırda görünə biləcək bir nüansın tipoloqlar arasında belə əsaslı fikir ayrılığına yol açması təsadüfi deyil. Belə ki, onsuz da sərhəd yaygınlığı mövcud olan aqlü-

¹ Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л., 1948, ст.39.

² Мещанинов И.И. Агглютинация и инкорпорирование // Вопросы языкоznания, 1962, № 5, ст.27.

³ Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975,ст.126-127.

tinativ və inkorporlaşan təmayüllərin delimitasiyası işinə Boas – Kreynoviç yanaşmasının tətbiqi, sonuncunun (inkorporasiyanın) sərhədlərinin iltisaqılıyin «nüfuz dairəsi»nə doğru irəliləməsi anlamına gəlir. Bu da öz növbəsində, nəinki (daha öncə bildirildiyi kimi) bir qisim dilçilər tərəfindən «polisintetik – aqlütinativ dillər»in holofrastikliyinə şübhə yeri qoymur, həmçinin bəzi aqlütinativ dillərdə müşahidə edilən «obyektli təsrif» hallarının tipoloji sapma olmasını düşünməyə təhrik edir. Belə ki, əgər ərəb, fars və s. dillərdə yer alan bu qəbildən faktların tipoloji sapma hadisəsini təcəssüm etdirməsi şübhəsiz görünürsə (şəkilçiləşmiş əvəzliyin fel əsası ilə asanlıqla üzvlənə biləcək şəkildə birləşmə əmələ gətirməsi, bu kimi proseslərin cərəyan etməsi üçün münbit zəmin sayılmayan flektiv dil quruluşuna nəzərən, sözsüz ki, anomaliya hadisəsi sayılmalıdır), A.Kröber – E.Sepir yanaşmasının tətbiqi, fin-uqor dillərindəki analogi faktlarını bu cür səciyyələndirmədən, yəni tipoloji sapma statusunda dəyərləndirmədən, məhrum edə bilər. Belə ki, bu zaman «əvəzlik affiksasiyası»na inkorporlaşan kompleks yaratma hüququnun tanınmaması, aqlütinativ quruluşlu fin-uqor dillərindəki «obyektli təsrif» faktlarının (məs: macar dilində: **te lát – od** «sən (onu) görürsən¹» müq. et: ərəb dilində [ra’eytukə] «mən səni gördüm») iltisaqi təmayül üçün anomaliya səciyyəsi daşımadığını ortaya qoymuş olur. Yeri gəlmışkən onu da qeyd edək ki, «inkorporasiyanın ayrıca tipoloji təmayülü təcəssüm etdirməsi fikrinin müəllifinin – (V.Humboldtun) özü, sami dillərində müşahidə etdiyi analogi

¹ Теньер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, с.155.

faktlardan çıxış edərək onların (sami dillərinin), inkorporasiyaya meyllilikdən məhrum olmadığını» önə sürmüştür¹.

Göründüyü kimi, tipoloji təsnifatın həll edilməmiş nəzəri problemləri burada da «domino effekti» yaratmağa müvəffəq olmuş və dəqiq həllini tapmamış bir nəzəri məsələ öz ardınca silsilə problemləri törətmüşdir: bir tərəfdən kök morfemli obyektdən başqa heç bir «söz-cümlə» kompleksini «inkorporlaşan birləşmə» statusunda tanımayan A.Kröber – E.Sepir yanaşması, digər tərəfdən obyektin şəkilçili ifadəsini inkorporasiya hadisəsi hesab edən F.Boas – Y.Kreynoviç yanaşması; eləcə də hətta subyektin feli söz-forma çərçi-İ.İ.Meşşaninov mövqeyi. Bütün bu fikir müxtəlifliyi iltisaqi dillərdəki sözügedən faktların tipoloji dəyərləndirməsi işində müəyyən tərəddüdlərə yol açmaya bilməzdi. Bir qisim tədqiqatlarda fin-uqor dillərinin morfoloji sistemində inkorporasiya faktlarının mövcudluğu haqqında bəhs edilməsə də², bəzi alımlar, o cümlədən B.A.Serebrennikov³ və eləcə də L.Tenyer⁴ sözügedən «obyektlı təsrif» hallarının inkorporasiya hadisəsini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı fikirlərində israrlıq nümayiş etdirmişlər. Problemlərin əslində inkorporlaşan quruluşun tipoloji səciyyələndirməsi ilə bağlı nəzəri problemlər «düyün»ünə daxil olduğunu nəzərə alaraq (təfsilathlı və tam obyektiv dəyərlən-

¹ Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкоznанию М., 1984,ст.54.

² Основы финно-угорского языкоznания. М., 1976; Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955.

³ Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М., 1964, ст.120-124.

⁴ Теньер Люсиен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.154-155.

dirmənin yalnız nivx, çukot, hindu və s. bu kimi inkorporlaşan dillərin özəllikləri ilə bağlı təhlillərdə ümumi fikir əldə edildikdən sonra mümkün ola biləcəyini gözardı etmədən) onu qeyd etmək istərdik ki, mövcud fikir ayrılığına baxmayaraq, fin-uqor dillərindəki sözügedən faktların aqlütinasiyanın (tipoloqlar tərəfindən bəlirləşən) sərhədlərini aşması danılmazdır. Belə ki, burada sintetikləşmə əmsalı iltisaqi dillər üçün keçərli ola biləcək səviyyədən üstündür. Lakin onu da danmaq olmaz ki, istər fin-uqor, istərsə də sami dillərdəki «obyektlı təsrif» hadisəsi aqlütinativ mexanizm vasitəsilə gerçekleşmişib: «söz-cümə»nin komponentləri aqlütinativ texnikadan yararlanaraq asanlıqla üzvlənə biləcək şəkildə birləşmişlər.

P.Y.Skorik inkorporasiyanın mahiyyəti haqqında izahlar verərkən onu (doğrudur, fərqli məsələ ilə bağlı) «müvəqqəti hadisə» adlandırmışdır¹. Başqa problemlə əlaqədar deyilmiş bu ifadədən polisintetizm – iltisaqılık münasibətlərini xarakterizə etmək üçün istifadə etmək olar. Belə ki, inkorporasiya müasir aqlütinativ dillərin tarixində öz dil quruluşundakı monosyllabemlərin yanaşma əlaqəsinə meyl etdiyi dövrdən başlayan və həmin birhecalı sözcüklərdən birinin – postpozisiyada olan elementin, birmənalı şəkildə, kateqorial münasibətlər göstəricisinə və ya derivasyon alətə çevriləməsi ilə tamamlanan (ümumi dil tarixinə nəzərən) qısa dövrünü əhatə edir. V.M.Solntsevin allomorfların yaranması ilə bağlı söylədikləri iltisaqılıyın formalaşması dövrü üçün tam keçərlidir: morfem variantları həmin vahidlərin (morfemlərin özlərinin – A.H.) sonem (səslənmə) və semem (məna) tərəflərinin muxtarıyyəti və ayrı-ayrılıqda möv-

¹ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961, ст.103.

cudluğuna rəğmən, qarşılıqlı təsiri sayəsində meydana çıxır və müxtəlif kombinator dəyişikliklərin reallaşması ilə mümkün olur¹. Deformasiyaya uğramış həmin monosyllabemlərin (inkorporlaşan dillərdə olduğu kimi, yalnız müəyyən kontekstdə deyil) istər fonetik, istərsə də leksik-grammatik müstəqilliyini birdəfəlik itirməsi polisintetik mərhələnin sonu deməkdir.

1.8. Polisintetizmdən iltisaqiliyə keçid dönəmində meydana gələn bəzi tipoloji sapma elementlərin formalaşmasında sinharmonizm faktorunun rolü haqqında

Iltisaqi dillərdən türk dillərində, faktların tarixi – fonoloji interpretasiyası əsasında, onların (türk dillərinin) vokalizminin inkişafını təhlil edən M.A.Çerkasskiya görə, bu proses üç mərhələdən keçmişdir: 1) sadəcə, sözlərin yanaxması («**praaltay**» polisintetizmi»); 2) semantik cəhətdən aparıcı morfemin aksentual qabardılması ilə morfemlərin funksional differensiasiyası (**Altay tipli iltisaqılık**); 3) morfemlərin orqanik birləşməsi və **fuziya** elementlərinin meydana gəlməsi ilə səciyyələnən dövrlər² (kursiv bizimdir – A.H.). Sinharmonizmin hələ ilkin mərhələdə mövcud olduğunu bildirən müəllif, daha öncə haqqında danışdığınıız və N.Y.Marr, Y.D.Polivanov və başqalarının tərəfdar çıxdıqları (kök və polisintetik quruluşlar arasında prinsipial fərqin nəzərə çarpmaması ilə bağlı) fikrə şərik olsa da, amorf quruluş

¹ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М., 1977, ст.278.

² Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.130.

üçün, belə demək mümkünsə, «açıq qapı» saxlamışdır¹. Zənnimizcə isə, sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə kimi, monosyllabik quruluşdan sonrakı dövrdə təşəkkül tapmağa başladığını söyləyən tədqiqatçılar (A.M.Şerbak², H.A.Baskakov³ və başqları) daha haqlıdır.

Bu məqamda bir qədər haşıyəyə çıxıb sinharmonizmin fəaliyyətini, kök-affiks birləşməsinin birinci (kök-morfem) üçün fəsadsız ötüşməsinin təminatçısı rolunun icrası ilə məhdudlaşdırmağın doğru olmadığını vurğulamaq istərdik. Sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə statusunda formalaşmasının iltisaqiliyin formalaşma dönəminə təsadüf etməsinə baxmayaraq, onun hecadaxili ahəngləşməni yönləndirən faktor kimi fəaliyyəti daha öncəki dönəmlərə gedib çıxır. Iltisaqi dillərin məhz bilavasitə sinharmonizmin iştirakı ilə (dilçilik ədəbiyyatlarında qəbul edilmiş terminologiyaya görə, «sinharmonik paralel» və ya «sinharmonik variantlar» adlandırılan) müəyyən qrup leksik vahidlər meydana gəlmışdır ki, onların (daha sonralar və ya həmin proseslərlə paralel şəkildə bərqərar olmuş) aqlütinativ təmayülə uyğunsuzluğu, bəzi tədqiqatçıların sözügedən ünsürlərin «**daxili fleksiya**» faktlarını təcəssüm etdirdiyini önə sürməsinə⁴ səbəb olmuşdur. Həmin dil faktları ilə bağlı tipoloji problemə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм...,ст.64, 66.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.71.

³ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.72.

⁴ Санъкеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л, 1958, ст.20-26.

Monqol dilçiliyində hələ XIV-XVII əsrlərdən etibarən sinharmonizmin sözyaradıcılığı prosesində iştirakına və həmin proses zamanı bir qrup arxa quttural sait və samitlərin «**kişi**» və «**bərk**», başqa bir qrup ön sıra palatal sait və samitlərin «**qadın**» və «**boş**»; **i** saitinin isə «**ikicinsli**» və ya «**qeyri müəyyən orta cins**» anlayışlarının ifadəsinə xidmət etməsinə diqqət çəkilmişdir¹. Tunqus – mancurşunaslar analogi (**«bərk»** - **«yumşaq»** oppozisiyasına görə) bölgünün bu dillərdə də mövcud olduğunu qeyd etmişlər². Həmin faktların (məs: monqol d. **axxa** «böyük qardaş...» // **exxe** «ana...»; **awa** «ata» // **ewe** «ana»; mancur d. **xaxa** «kişi» // **xexe** «qadın»; **amila** «erkək» // **emile** «dişi³») tipoloji müstəvidə təhlili, iltisaqi dillərdəki sinharmonizmin, bu dillərin struktur quruluşunun formallaşmasından əvvəlki (yəni «iltisاقılıyəqədərki») dövrdə ilkin «**daxili fleksiya**» rolunu icra etməsi (kursiv bizimdir – A.H.) ilə bağlı mülahizələrini önə sürən tədqiqatçıların⁴ həqiqətdən o qədər də uzaq olmadığını düşünməyə təhrik edir. Elə həmin araşdırmlarda da bildirildiyi kimi⁵, analogi faktlara türk dillərində də yetərincə təsadüf etmək olar. Türk dillərindəki «sinharmonik paralellər» məsə-

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.134.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М., 1963, ст.16.

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-131.

⁴ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.24.

⁵ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-131.

ləsinin ayrıca təhlil həllini gözləyən problem olmasına baxma-yaraq (tədqiqatımızın həcmi və araşdırma obyektinin morfoloji yarusla bağlılığı sırf derivativ səciyyə daşıyan bu tipoloji sapma hallarının təhlilinə geniş yer ayırmamıza imkan vermir), hətta ən ötəri dəyərləndirmə onların bu dillərin tipoloji determinantası üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan elementlər olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu isə dolayısı ilə sinharmonizmin, bir növ, ikili tipoloji təbiətə malik olduğunu düşünməyə təhrik edir. Belə ki, sinharmonik «sıra»lardakı qarşılaşdırılmaların müvafiq semantik yük qazanmasından dolayı, kökdaxili səs əvəzlənməsi sayəsində ilkin kökə yeni məna yükü və ya (məna) çalarının qazandırılması iltisaqiliyin təbiətinə zidd olduğu halda, ahəng qanunu sayəsində variantlılaşan affiksal morfemin kök morfemlə, onun fonetik cildinə uyumlu şəkildə birləşmə əmələ gətirməsi aqlütinativliyin dayaniqlığına xidmət edir (İrəlidə sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti məsələsinə daha ətraflı şəkildə qayıdılacaq).

1.9. İltisaqi dillərin affiksal inventarının formalaşmasında sinharmonizmin iştirakı haqqında

1.9.1. Sinharmonizmin iltisaqi quruluşun bərqərar olunmasındaki rolü ilə əlaqədar dəyərləndirmələrə qayıdaraq bildirməliyik ki, sözügedən keçid mərhələsində konstruksional vahidliyin yaradılması ilə paralel olaraq, iltisaqiliyin bərqərar olmasını təmin edəcək digər proses də gedirdi. Bu, ahəngləşmənin postpozitiv elementin səslərini «fonematik imtiyaz»dan¹

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.45.

məhrum edərək, aqlütinativ dil tipini zəngin şəkilçi inventarı ilə təmin etməsi idi. Belə ki, müasir türk dillərinin diaxronik aspektdə təhlili bəzi «müstəqil və ya yarımmüstəqil sözlərin qrammatik məna göstəricilərinə çəvrilməsində saitlər harmoniyasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini¹» sübuta yetirir. İstər türkoloji ədəbiyyatda, istərsə də monqolşunaslıqda müasir sözdüzəldici və sözdəyişdirici affikslerin kökünün polisintetik quruluşda axtarmağın vacibliyi haqqında (məs: şəxs şəkilçiləri ilə bağlı A.P.Dulzonun tədqiqatında²) fikirlər səsləndirilir. Maraqlıdır ki, dilçiləri sinharmonizmi «fetişləş»dirməkdə qınatyan³ T.A.Bertaqayev də affikslerin variantlaşmasının ahəng qanunu vasitəsilə reallaşdığını bildirmişdir⁴. Doğrudur, «iltisaqi dillərdə fonem əvəzlənməsi və sinharmonizm» mövzulu araşdırmasında, dilçi prosesin eks məcrada cərəyan etdiyini, yəni sinharmonizmin affiksal morfemin saitlərinin assimilyasiyaya uğraması nəticəsində meydana gəldiyini (?! – A.H.) iddia etmişdir⁵. Burada tədqiqatçı sinharmonizmin iltisaqi dil tipi ilə qarşılıqlı əlaqəsini etiraf etməsə də, daha öncəki fikirləri ilə bir qədər təzad təşkil edən mövqe ortaya qoy-

¹ Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкоznания. 1957, №1, ст.20.

² Дульzon А.П. Пратюркские форманты глагольного лица / Тюркологические исследования. М., 1976, ст.126-132.

³ Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в аглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.134; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.79.

⁴ Бертагаев Т.А. О морфологическом строем бурятского языка, М., 1961, ст.28.

⁵ Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в аглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.140.

muşdur. Çünkü bu prosesdə (yəni şəkilçi variantlaşmasında) ahəngləşmə öz üzərinə struktur-tipoloji səciyyə daşıyan rol götürmüştür. «Dil təkamülü nəzəriyyəsində fonetik dəyişikliklər ən çətin problem¹» olsa da, müstəqil söz>affiks keçidini, bütün şəffaflığı ilə, izləməyə imkan verən «çevrilmə» hadisəsini nəzərdən keçirək.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində predikativlik göstəricisi rolunda çıxış edən şəxs əvəzlikləri, müvafiq kateqoriya göstəricilərinin formallaşmadığı bir dövrdə, təkrardan doğan çərçivəliliklə (məs: **Biz** az **biz** «Biz aziq²») cümlə yaratmağa müvəffəq olur. Belə ki, bu qəbildən olan hadisələri şərh edən K.Abdullayevin sözləri ilə desək, «cümlənin əvvəlində işlənən mübtəda, nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik abstraktlaşmaya məruz qalaraq, təkrar olunursa, o cümləyə nöqtə qoymaq olar³». Qədim yazılı abidələrin dilindən nümunələrə müraciət edək: Kıqqız oğlumən «qırğız oğluyam». Bilqə Tonukuk apıq **ol**, öz **ol** «Bilici Tonyukuk yamandır, ağıllıdır⁴», Eren alp er **siz** «Siz ən igid ərlərsiniz», Arik ok **sen** «Sən ox kimi arıqsan⁵». Analoji hadisə qədim özbək dilində də müşahidə olunur; **mən** azaldın sənə xidmatçımən, «Mən əzəldən sənə xidmətçiyəm⁶». A.M.Şerbakın yazdığı kimi, «qeyd olunan konstruksiyalar türk dillərinin inkişafının erkən

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.114.

² Şirşliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.95.

³ Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.203.

⁴ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.95.

⁵ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата, 1971, ст.157.

⁶ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.217.

mərhələlərində şəxsin və ya əşyanın keyfiyyət və ya hər hansı bir digər xarakteristikani» bildirməyə¹ xidmət edirdi. Zənnimizcə, həmin erkən mərhələlər, nümunələri təqdim olunan abidələrin aid olduğu dövrdən də öncələri – polisintetik quruluş mərhələsini (və ya keçid yarımmərhələsini) əhatə edir. Doğrudur, nəzərdən keçirdiyimiz misallar özü ilə tipik inkorporlaşan elementləri təcəssüm etdirməsə də, polisintetik yönümlü tipoloji sapma ünsürlərinin mövcudluğu inkar edilməzdi. Müqayisə üçün deyək ki, inkorporlaşan dillərdəki aqlütinasiya elementləri də ideal iltisaqi dil mechanizmi təzahürlərindən yetərincə fərqlənir². Bununla belə, qeyd olunanlar «Türk dillərinin müəyyən mərhələsi üçün təkhecalı sözlərin – **monosyllabların polisintetik birleşməsinin xarakterik olduğunu**» önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) A.Məmmədovun³ tamamilə haqlı olduğunu əyanılıklə ortaya qoymuş olur. Həmin konstruksiyaların postpozitiv elementlərin **bilavasitə sinharmonizmin iştirakı ilə** tədricən deleksikalizasiyaya uğraması nəticəsində, aqlütinativ (Y.D.Polivanovun, daha öncə, tanış olduğumuz terminologiyasına görə isə, analitik-aqlütinativ) affiksasiya meydana gəlmışdır. Bu mənada «dildə (fonetikada, qrammatikada və eləcə də lüğətdə) ... yalnız qütbləşmiş halların

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.81.

² Володин А.П. Некоторые особенности аглутинации в личных формах ительменского глагола / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.257.

³ Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, № 5, ст.63.

aydınlıqla sezildiyini», «keçid halların isə mənbənin, yəni danışanın şüurunun özündə qeyri-müəyyən, tərəddüdlü şəkildə» xarakterizə olunduğunu bildirən L.V.Şerbanın sözügedən vəziyyətlə bağlı dəyərləndirməsini xüsusilə qeyd etmək istərdik: «Bununla belə, elə həmin qeyri-aydın və tərəddüdlü məsələlər dilçinin diqqətini daha çox cəlb etməlidir. Belə ki, məhz burada sonralar tarixi qrammatikalarda yer alan faktlar hazırlanır; başqa sözlə, burada (**keçid vəziyyətlərində – A.H.**) **biz dilin təkamülünü müşahidə edirik**¹». Doğrudan da, məhz şəxs əvəzlikləri və onlardan törəyən məlum affiksal inventar qeyd olunan qəbildən qütbleşməni təcəssüm etdirdiyi halda, həmin söz>şəkilçi keçidi, dil təkamülü sxemi baxımından, yarımmərhələni (keçid periodunu) əhatə etmiş və həmin period (ahəng qanununun yaxından iştirakı ilə şərtlənən proseslərin nəticəsində) iltisəqi quruluşun bərqərar olması ilə sonuclaşmışdır. Keçid vəziyyətlərinin tipoloji səciyyələndirməsi işinin xüsusi çətinliyini vurgulamaq üçün müasir çin dilində cərəyan edən proseslərlə bağlı polemikaya ötəri nəzər salmaq kifayətdir. Belə ki, «Müasir çin dilindəki iltisəqilik məsələsinə dair (müasir çin dilinin tipoloji xarakteristikası haqqında)» araşdırmasında bu dildəki aşkar iltisəqiləşmə tendensiyasını şərh edən N.V.Solntseva və V.M.Solntsevin qeyd etdiyinə görə, bəzi çin dilçiləri, bu qəbildən faktların adekvat tipoloji xarakteristikasını verməkdən imtina edərək məsələni yalnız analiz-sintez prosesləri çərçivəsində dəyərləndirməyi təklif edir və «sözlərin aqlütinativ formalarını mürəkkəb analitik formalar

¹ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961, ст.83.

qismində nəzərdən keçirməyi məqsədə uyğun hesab edirlər¹». Göründüyü kimi, keçid vəziyyətlərinin (əslində, hər şeyi öz adı ilə çağırmağı olsaq, həmin vəziyyətlər, bir tipoloji quruluşdan digərinə keçidi gerçəkləşdirən **tipoloji sapma** elementlərindən başqa bir şey deyil) tipoloji səciyyələndirilməsi işi, linqvistik tipologianın bir çox nəzəri problemlərinin tam həllini tapmasından dolayı, dilçidən xüsusi yanaşma və təfsilatlı təhlil tələb edən məsələdir. Bu kontekstdə B.de Kurtenenin «turan dillərində ayrı-ayrı heca və komplekslərin («kompleks» dedikdə, ehtimal ki, alim polisintetik birləşmələri nəzərdə tuturdu – A.H.) məlum ifadə çərçivəsində sait harmoniyası qanununa zidd olaraq, özlərinə xas vokal səsi saxlayırsa, onları müstəqil sözcüklər hesab etmək lazımdır²» - fikrindən çıxış edərək, bir daha onu söyləmək olar ki, polisintetik konstruksiyaların iltisaqi söz-formalar səviyyəsinədək sadələşməsi, məhz, sinharmonizm sayısında mümkün olmuşdur.

1.9.2. Formantların meydana gəlməsində vurgu amilinin rolu ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, allomorfların yaranması ilə, kök morfemlərindəki tonal korrelyasiya hadisəsini bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirmək lazımdır. V.Kuriloviçin tonal fərqliliklərin yalnız vurgulu hecalarda reallaşa biləcəyi ilə əlaqədar fikri³ iltisaqi dillərdə qrammatik kateqoriya göstəricilərinin meydana gəlmə mexanizmini

¹ Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об аглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6, ст.29.

² Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

³ Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, № 5, ст.69.

şübhə altına almır. Belə ki, birinci halda, erkən dövrlərdə vurğulu monosyllabemin kök variantı törəməsindən söhbət gedirsə, ikincisində vurğudan dolayı dominant mövqeyi üstlənmiş morfemin diqtəsi ilə postpozisiyadakı monosyllabemin fonetik deformasiyası haqqında danışılır. Daha sonrakı dövrlərdə «müstəqil vurğunu itirib enklitikaya çevrilən¹» şəxs əvəzliklərinin səs «qabığı»nda, fonetik deformasiyalar özünü biruzə verməyə başlayır. Sonuna əlavə edildiyi sözün səs tərkibinin incə və ya qalın sait; cingiltili və ya kar samitlərdən təşkil olunmasından dolayı, keçmiş əvəzliklərdən tövreyən formantların müxtəlif türk dillərindəki sayı hətta altıya və ya səkkizə çata (məs: **qazax d.** (men>-min, -pin, -bin, -min, pin, -bin²); **qırğız d.** (biz>bız, -bız, -buz, -büz, -pız, -piz, -puz, -püz³)) bilər. Göründüyü kimi, burada sinharmonizm özünü tam gücü ilə – həm sait, həm də samit harmoniyası şəklində biruzə verir. Deməli, iltisaqıləşmə prosesi postpozisiyadakı şəxs əvəzliyinin affiksleməsi ilə gerçəkləşmişdir. Maraqlıdır ki, müasir türk dilləri arasında predikativliyin, dilin erkən dövrlərində olduğu kimi, sintaktik üsulla yaradılması halları da müşahidə olunur. Məs: **xakas d.** **Men** örenikçi **men** «mən şagirdəm»; **sən** student **sən** «sən tələbəsən⁴». Deməli, bu dildə şəxs əvəzliyinin mürəkkəb konstruksiya daxilində «əriyərək» «kök (əsas) – formant»

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.50.

² Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.136.

³ Грамматика киргизского литературного языка , Часть I, Фрунзе, 1987, ст.155.

⁴ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М.,1961, ст.223.

tipli söz-forma yaratması prosesi hələ reallaşmamışdır. Başqa sözlə, sözügedən kateqoriya çərçivəsində aqlütinasiyanın bərqərar olması haqqında danışmaq hələ tezdir.

Sinharmonizmin vahid konstruksiya yaratmaqdə aciz olduğu bir dildə şəkilçi invertarı da zəif olur. Bu da, nəticədə, kökün dominat mövqeyini şübhə altına alır və iltisaqiliyi zəiflədən proseslər üçün münbit zəmin hazırlayır. Bu məsələ ilə bağlı müəyyən ümumiləşdirmə apararaq bildirməliyik ki, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, kökü flektiv səciyyə daşıyan müdaxilələrdən mühafizə edə biləcək şəkilçi aparatını formalaşdırmaqla sinharmonizm, özünün iltisaqiliyə pozitiv yönlü təsirini ortatya qoymuş olur: «qrammatik göstəricilərin variant bolluğu hecaların standart quruluşunu təmin edir...» və «*aqlütinasiyanın dəyişməzliyinə yardımçı olan*» (kursiv bizimdir – A.H.) bu amilin zəifləməsi sözdaxili (ehtimal ki, söz-forma və ya törəmə kök nəzərdə tutulur – A.H.) fonetik uyuma ciddi ziyan vurur¹. Sözsüz ki, qeyd olunanlar sinharmonizmin iltisaqi dil tipinin yaranışının (belə demək mümkünənsə) «beşiyin»də durmasını əyani şəkildə təsdiqləməklə yanaşı, onun – aqlütinativliyin xidmətində dayandığını tam aydınlıqla ortaya qoyur. Yeri gəlmışkən, onu da əlavə edək ki, iltisaqi quruluşun dayanıqlığının səbəblərini araşdırmış B.A.Serebrennikov, bu dil tipinin mühafizəkarlığını təmin edən faktorlar sırasında, «saitlərin harmoniyasının paradigmənin aksial strukturunun keşiyində duraraq» flektiv təbiətli elementlərin meydana gəlməsini qarşısını almasını

¹ Тенишев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.125; Тенишев Э.Р. Стой саларского языка. М., 1976, ст.100.

da¹ qeyd edirdi. Onun fikrinə şərık çıxan A.A.Reformatski və V.A.Vinoqradova görə, aqlütinativ dillərdə, insirafi hind-Avropa dillərindəki vurğunun vəzifəsini üzərinə götürən və tipoloji xarakterli hadisə olan sinharmonizm və eləcə də vurğu, əslində, eyni struktur fenomenin – söz aksentinin iki təzahür formasıdır². Lakin əsərlərində ardıcıl olaraq sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə olması fikrini tənqid hədəfinə çevirən monqolşunas tədqiqatçı T.A.Bertaqayev, nəinki qeyd olunan (sinharmonizmin iltisaqiliyin «keşiyi»ndə durması ilə bağlı) mülahizələri qəbul etməmiş, hətta «iltisaqiliyin xüsusi dayanıqlığının heç bir faktla sübuta yetmədiyini» bildirərək, «**daxili fleksiyanın heç bir dildən yan keçmədiyi**»ni (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüdüdür³. Tədqiqatçının fikirlərinin birinci hissəsi ilə razılaşmasaq da, qeyd etməliyik ki, aqlütinativ dillərdə (irəlidə təhlilini edəcəyimiz) umlaut və ya ablaut tipli flektiv ünsürlərin yetərincə geniş çeşiddə mövcudluğu, artıq inkaredilməz fakt kimi qəbul olunmaqdadır. Buradan isə məntiqi sual meydana çıxır: «qoruyucu missiya»nı üzərinə götürmiş sinharmonizm, niyə «mühafizəkar» iltisaqiliyin dayaqlarına – kök muxtariyyətinə endirilən «zərbə»lərin qarşısını ala bilmədi? Belə ki, bir çox dilçilik ədəbiyyatında, məhz, iltisaqiliyin təminatçısı qismində dəyər-

¹ Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.13-14.

² Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.125.

³ Бертаqayev T.A. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузиони, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). M., 1969, ст.128.

ləndirilən sinharmonizmin¹ bəzi təzahür formaları, bu dillərdə elə dəyişikliklərə yol açır ki, V.Kotviçin sözləri ilə desək, artıq kökün dəyişməzliyi haqqında müəyyən şərtılıklə danışmaq lazıム gəlir; hind-Avropa dilləri üçün xarakterik olan flektiv xüsusiyyətlərsə get-gedə artır². Məsələ ilə yaxından tanışlıq nəticəsində isə aydınlaşır ki, bir çox halda, burada söhbət sinharmonizmin bir funksiyasının zəiflədiyi şəraitdə digərinin qəribə metamorfoza məruz qalaraq maraqlı forma əldə etməsindən gedir. Yəni, bu zaman dilçilik ədəbiyyatında, zənnimizcə, çox haqlı olaraq, «əksinə sinharmonizm» və ya «reqressiv sinharmonizm» kimi dəyərləndirilən hadisələrdən bəhs edilir. Həmin hadisələr əksər hallarda, onların daha çox yer aldığı dilin adı ilə bağlı olaraq «uyğur umlautu» adlandırılır.

¹ Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ст.37.

² Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, ст.30-31.

II FƏSİL

AQLÜTINATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDEKİ BƏZİ DAXİLİ FLEKSIYA SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN FAKLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLƏ UYĞUNLUĞU HAQQINDA

2.1. Umlaut və sinharmonizmin müqayisəsi və ya ahəng qanununun «primitivliyi» haqqında

Uyğur dilində (məs: **mal** – **meli** «malı»; **may** «yağ» - **meyim** «yağım»; **bar** «get» - **beriş** «gediş»; **bay** «varlı» - **beyiş** «varlanma¹ ») və dialektlərində (konkret olaraq N.A.Baskakovun bildirdiyi kimi, İssik – kul ətrafında yaşayan uyğurların danışığında ədəbi dillə müqayisədə bəzi fərqliliklər müşahidə olunsa da, «ikinci hecanın dar saitinin birinci hecanın gen saitinə *əks istiqamətli təsiri qanuna uyğunluğu* (kursiv bizimdir – A.H.) qorunub saxlanılır»; məs: **as** – **esiptu** «asılıbdır»; **aç** – **eçilğan** «açılan»; **tap** – **tepilməğan** «tapılmaz²») və eləcə də V.V.Radlov və M.Ryasyanenin bildirdiyi kimi, Volqaboyu arealda yayılmış türk dillərində (söhbət tatar və başqırd dillərindən gedir – A.H.) reqressiv assimilyativ proseslərin sonucunda ortaya çıxmış (sonuncularda – Volqoboyu dillərdə, görkəmli türkoloqların qeyd etdiyi kimi, bu qəbildən proseslər yalnız məhdul qrup leksem-ləri əhatə edir: məs: **ata** – əzizləmə formasında **əti** (< ata+i)

¹ Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М., 1960, ст.37.

² Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйгуров. Алма-Ата, 1978, ст.4.

«atacan¹»*) dil faktları vardır ki, həmin faktların türk dillərinin qrammatik determinantası ilə uyğunsuzluğu və eləcə də german dillərindəki «umlaut» istilahı ilə tanınan dil faktları ilə aşkar bənzəyişi onların tipoloji müstəvidə təhlillərə cəlb edilməsini labüb etmişdir.

Uyğur dilindəki regressiv istiqamətli assimilyativ proseslərlə əsl german umlautunun müqayisəsi hallarının birincilərin (uyğur «umlautu»nun) real təbiətini hansı səviyyədə əks etdirməsi ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirməzdən öncə, onu qeyd etməliyik ki, nəinki iltisaqi kökün toxunulmazlığına xələl gətirməsindən dolayı müqayisəyə cəlb edilməsi tam məntiqə-müvafiq görünən «əksinə sinharmonizm» hadisəsi, hətta proqressiv distakt assimilyasiyanın, yəni ahəng qanununun özünün də german umlautu ilə paralellik əsasında təhlilə cəlb edilməsi halları mövcuddur. Belə ki, «dil texnikası və dil mexanizminin yaxşılaşdırılmasına yönəlmış tendensiyalar»ın təhlilini aparan B.A.Serebrennikov bu kontekstdə «**sinharmonizm hadisələri**»ni («sinharmonizm hadisəsi»ni deyil, məhz «hadisələri»ni; kursiv bizimdir – A.H.) qeyd edərək həmin hadisələr çərçivəsində hind-Avropa dillərindəki umlautu və eləcə də yer aldığı dillərdə «söz strukturunun göstəricisi olmaqla xüsusi funksiya icra edən» ahəng qanununu bir arada nəzərdən keçirmişdir².

¹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, ст.71.

* Analoji faktları tatar və başqırd dillərində izləmiş B.Veysov, bu qəbildən olan ünsürləri *iltisaqi dillərdəki daxili fleksiya elementləri* qismində (kursiv bizimdir – A.H.) dəyərləndirmiş A.A.Naqayevin yanaşması kontekstində təhlil etmişdir (Вейсов Б. Чередование звуков – один их видов словообразования: Автореф. дисс... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972, st.12, 7).

² Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских язы-

Göründüyü kimi, alim, ahəng qanununun, özünün yer aldığı dillərin struktur quruluşu ilə bağlılıq nümayiş etdirməsindən dolayı, (umlaut hadisəsi ilə müqayisədə) müəyyən fərqliliklərin olduğunu qeyd etsə də, istər **brexunqun** (və ya **umlautun**), istərsə də əsl **sinharmonizmin** yekcins mahiyyət kəsb etdiyini önə sürmüdüdür.

Umlaut hadisəsinin sinharmonizmlə müqayisəsi Azərbaycan dilçiliyi üçün də yad deyil. Belə ki, «söz kökünün birinci saiti, buna R.Yakobsonun termini ilə desək, zondervokal deyirlər, hansı ahəngdə köklənibsə, sonra gələn və ya ona əlavə olunan saitlər, demək olar ki, o kökdə köklənir» - sözlərinin müəllifi – germanist araşdırmaçı F.Yadigar «dilçilik elmində bu həməhəngliyin ahəng qanunu adlandırıldıgına» diqqət çəkərkən «alman dilində isə sözə qoşulan şəkilçinin saiti söz kökündəki saiti öz məxrəcində kökləməyə meyl edir ki, buna da germanistikada umlautlaşma hadisəsi deyirlər» - əlavəsini vermişdir¹. Alimin yanaşması Azərbaycan dilçiliyində məsələnin bu aspektdən dəyərləndirilməsinə edilmiş ilk cəhd deyil. Belə ki, hələ 1931-ci ildə, yəni marrizmin tügyan etdiyi bir dövrdə, türk sinharmonizminin təbiəti ilə bağlı aparılmış araşdırında yetərincə orijinal mövqeli mülahizələr ortaya qoyulmuşdur. Söhbət «bəzi qərb dillərində **sinharmonizmin qalıqlarına misal** ki mi alman, ingilis dillərində olan **umlaut** hadisəsinin göstərilməsinin» mümkünüyünü önə sürən və «türk dillərində müşahidə etdiyimiz **sinharmonizm hadisəsinin buna (umlauta**

ках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, с.48.

¹ Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s.50.

– A.H.) *çox yaxın olduğunu* qeyd edən A.Şərifin (dilçi, «Der Rat – die Rete; Der Mann – die Menner» kimi yüzlərcə misallarda» *sinharmonizmin* müşahidə edildiyini bildirir; kursivlər bizimdir – A.H.). «İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi» məqaləsindən¹ gedir. Araşdırmanın işiq üzü görüyü tarixlə bağlı məlumatın xüsusi qeyd edilməsi heç də təsadüfi deyil: məqalənin, ayrı-ayrı dillərin tipoloji özəlliklərinin təfəkkürün inkişafı ilə əlaqələndirilməsini labüb edən stadal nəzəriyyə ardıcılı tərəfindən qələmə alınması burada müəyyən qeyri-obyektiv mülahizələrin yer almاسını qaçınılmaz etmişdir. Məhz bu səbəbdən həmin yanlış dəyərləndirmələrə münasibət bildirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, sözügedən araşdırmanın təhlili üzərində bir qədər dayanmağı vacib hesab edirik.

A.Şərif «iltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi»ni araşdırarkən həmin dillərdəki sait uyuşmasını flektiv dillərdəki sözügedən daxili fleksiya hadisəsinə bənzətmiş, bununla belə, «orijinal» bir fikir səsləndirərək, ahəng qanununun *primitiv mədəniyyət dövründə* meydana gəldiyini və hazırda onun yüksək səviyyədə təmsil olunduğu dillərin *«olduqca ibtidai bir mədəniyyət sahibi olan köçəri həyat və ovçuluq ilə dolanan və xarici təsirlərə ən az məruz qalmış»* (kursiv müəllifindir – A.H.) şərqi türklərin dili olduğunu bildirmişdir². Bu fikirlərə əsasən belə ehtimal etmək olar ki, daha öncəki iqtibasda müəllif alman və ingi-

¹ Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-83.

² Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.83, 85.

lis dillərindəki umlaut faktları ilə əlaqədar işlədilən «sinharmonizmin *qalıqları*» ifadəsindən həmin dilləri primitivlik damğasından sığortalamaq üçün istifadə etmişdir. «Bizcə bu hadisə *tipoloji təsnifat üçün əsas olmaqdan ziyadə* dillərin *stадial təsnifatında müəyyən dövrlər* üçün əsas götürülməlidir» - fikrini önə sürən A.Şərif, həmin stadal təsnifatdan çıxış edərkən «türk dillərində sinharmonizm hadisəsi *türk tarix və mədəniyyətinin primitiv dövrlərinə məxsus* bir koordinat olub *türk xalqları başqa millətlərlə çarpanlaşdıqca* (məlumdur ki, «ulu dil» anlayışın «elmi fiksiya» qismində dəyərləndirən stadalistlər¹ yalnız dillərin çarpanlaşması ideyasını məqbul hesab edirlər – A.H.) və *türk xalqları mədəniyyətcə irəlilədikcə* öz qüvvəsini» itirəcəkdir – fikrini səsləndirmişdir². Müəllif hətta bəzi türk dillərindəki, o cümlədən Azərbaycan dilindəki sinharmonizmin zəifləməsi faktlarından müəyyən sevinc hissi ilə bəhs etmişdir. Bu zaman o, nəinki bu dil daşıyıcılarına qarşı aşağılayıcı münasibət bəsləməsinin fərqinə varmamış, əksinə «bəzi millətçiləri türk dillərindəki ... sinharmonizmin ... bir məziiyət olduğunu irəli sürməkdə» (məs: türkoloji qurultay iştirakçı olan qazax alimi rus dilinin türk dillərinə nəzərən «anarşisi», yəni anarxiyalı dil olduğunu bildirmişdir) qınamışdır³. Bu mühahizələrin Yafəs nəzəriyyəsinin hökmran olduğu dövrə söylənildiyini nəzər alsaq da, qeyd etməliyik

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.309.

² Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-86.

³ Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-86.

ki, sinharmonizmə «primitivlik» damgası daha öncələr, Şteyntal tərəfindən vurulmuşdur. Bu mövqeyin sonralar Malmberq tərəfindən də nümayiş etdirildiyini nəzərə alıb, bir qədər haşiyəyə çıxaraq, məsələyə münasibət bildirməyi vacib sayırıq.

Dildəki ifadə resurslarının kombinatorluğunun nümayış etdirdiyi müstəqilliyyin səviyyəsinin dilin inkişafına dələllət edən göstərici olduğunu hesab edən Malmberq, bu fikrinin davamı kimi yazır: «Biz saitlər harmoniyasına malik dili... az inkişaf etmiş – hətta, lazıム gələrsə, daha primitiv – deyə xarakterizə etsək, tamamilə qanuna uyğun hərəkət etmiş olarıq¹». Malmberqin sözlərinin təsdiqi üçün uşaq dilindən alınma faktlara (dilçi, özünün on altı aylıq oğlunun bu yaxınlarda həmin mərhələni keçdiyini və artıq bundan sonra, «daha sərbəst kombinatorluq vərdişləri»ni əldə etməyə başladığını bildirmişdir²) müraciət etməsi özünü doğrultmur. Belə ki, aqlütinativ dillər, heç vəchlə «uşaq dilinin ikinci yaşı qədəm qoyduqdakı, yekun reflektor qışqırıqlar və qığıltı mərhələsi» və ya növbəti dörd ayı əhatə edən «eşidilən sözlərin sadələşmiş tələffüzü» dövründəki³ vəziyyətinə uyğun gəlmir. Hesab edirik ki, belə dəyərləndirmə, sırf səthi bənzərliyə əsaslandığından, məsələnin real mahiyyətini dərk etməyə mane olur. Belə ki, həmin faktlar fərqli şəraitin məhsuludur: uşaq dilində kombinator rəngarənglik, danışq aparatının tam formalaşmamasından dolayı, mümkünzsüzdür.

¹ Мальмберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М., 1962, ст.350.

² Мальмберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М., 1962, ст.350-351.

³ Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. Казань, 1915, ст.132.

İltisaqı dillərə gəlincə, burada vəziyyət heç də qeyd olunan səviyyədə deyil. Əgər ümumən dil sistemində, V.M.Soltsevin bildirdiyi kimi, fonem kombinatorluğu üçün **azad** (rus dilindəki kimi) və **məhdud** (çin dilində olduğu kimi) dil qütbleşməsi mövcuddursa¹, fikrimizcə, türk dilləri öz sinharmonizmi ilə bu sıralamada aralıq mövqedə qərar tuturlar. Cənki, kök toxunulmaz qalsa da (söhbət ideal aqlütinativlikdən gedir), ona tabe olan hissədə səslərin qarşılıqlı təsirindən dolayı əmələ gəlmış variantlı affikslərdə fonem kombinatorluğunun nisbi sərbəstliyi üçün (burada kontekst axırıncı rol oynamır) imkanlar mövcuddur.

Sinharmonizmin primitiv təbiətli hadisə kimi səciyyələndirməyin yanlışlığını, əksinə, hətta onun bir çox aspekt-dən üstün keyfiyyətlərə malik olmasını aşağıdakı istiqamətlər üzrə izləyə bilərik.

Nitq aktı zamanı danışq aparatını artıq muskulator hərəkətlərdən (və ya gərginlikdən) sığortalayan ahəng qanunu, əlavə energi sərfinin qarşısını alır ki, bu da dolayısı ilə həmin hadisənin tələffüzün səlisləşdirilməsi məqsədini güddüyünə dəlalət edir. Təsadüfi deyil ki, daha öncə də bildirdiyimiz kimi, B.A.Serebrennikov istər ahəng qanunu, istərsə də umlautu, məhz «dil texnikasının və dil mexanizminin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən tendensiyalar» çərçivəsində araşdırılmış və bu qəbildən fonetik hadisələrin «kartikulyasyon çətinlik yaradan qəliz pozisiyaların aradan qaldırılmasına» xidmət etdiyini və bununla da «tələffüz (enerji) sərfiyatının azalmasına» istiqamətlənmiş qənaətə meyllilik

¹ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М., 1977, с.271.

tendensiyasının tərkib hissəsi olduğunu önə sürmüdüdür¹. Sinharmonizmin artikulyasyon rahatlığın təmin edilməsinə yönəldiyinə təxmini analogiya əsasında da əmin ola bilərik. Poetik əsərlərdəki fonetik təkrarların təbiətən sinharmonizmə yaxınlığını nəzərə alaraq, həmin faktların təhlili əsasında ortaya çıxan bəzi məqamlara diqqət yetirmək istərdik. «Poetik nitqdə səs təkrarlarının istifadəsi səbəblərinin aydınlaşdırılması üçün afaziyanın tədqiqi ilə bağlı araşdırmların müəyyən maraq kəsb etdiyini» bildirən A.Y. Martinsev, «afaziyalı xəstələrdə artikulyasiyanın bir növündən digərinə keçidin çətinləşdiyini», bu səbəbdən də əks vəziyyətin, yəni «*yekcinsliyin artikulyasiyanı əsaslı şəkildə asanlandırığı*» önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) və onu da əlavə etmişdir ki, «patologiyanın normanın gizli və ya qeyri-aydın tendensiyaların müəyyənləşdirildiyini ehtimal etsək, görünür, o zaman poetik nitqdəki səs təkrarlarından istifadənin qismən artikulyasiyanın asanlaşdırılmasına meylliliklə izah ediləsi mümkün olar²». Ahəng qanununun da söz-forma çərçivəsindəki səslərin yekcinsliyinin təmin edilməsinə yönəldiyini nəzərə alsaq, onun da artikulyasyon rahatlığı meylliliklə əlaqəli olduğunu düşünmək yanlışlıq olmazdı.

Sinharmonizmin artikulyasyon mahiyyətindən doğan əlverişliyi barədə bəhs edərkən onun yaratdığı akustik effektlə bağlı bəzi məqamları gözardı etmək olmaz. Belə ki, onun «qulağayatımlılığı və musiqiliyini» xüsusü olaraq vurğulayan

¹ Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.45-46.

² Мартынцев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. 1974, №6, ст.64.

V.Q.Yeqorov, «qədim dövrlərdə çuvaşların bunu hiss edərək təhtəlşüri olaraq bu qanuna uyğunlaşdığını ehtimal» etmiş və həmin ehtimalların təsdiqi qismində yekcins saitlərin istifadəsi ilə tərtibləşmiş şerləri (folklor nümunələri və müəllif əsərləri olan dördlükləri) misal götirmişdir¹. Burada da səslərin yekcinsliyi məsələsinin poetik nitq müstəvisində izah edilməsindən çıxış edərək ahəng qanununun primitivliyi ilə bağlı iddiaların kökündən yanlışlığını bir daha ortaya qoya biləcək bir məqamı diqqətə çəkmək istərdik. Bu məsələ, araşdırılan problemlə bağlı bir qədər dolayı arqumentasiya təşkil etsə də, onu qeyd etməliyik ki, ən müxtəlif xalqların bədii irsində, o cümlədən hind-Avropa dil daşıyıcıları olan millətlərin söz sənəti nümunələrində harmonik səslənişi təmin edən bədii priyomlardan (alliterasiya və assonansdan) geniş çeşiddə istifadə halları məlumudur. Həmin həməhəngliyə meylliliyin primitivlik damgasını daşımadığını nəzərə alsaq, Steyntal, Malmberq və analoji mövqe nümayiş etdirmiş digər alımların mülahizələrinin Avrosentrizmin fəsadlarından başqa bir şey olmadığı bir daha yəqinləşər.

Sinharmonizmin akustik effekti onun «musiqiliyi və qulağayatımlılığı» ilə məhdudlaşdırır. Belə ki, sinharmonizmi musiqidəki tonallıqla müqayisə edən N.S.Trubetskoy onun cümlə daxilində sözlərarası siqnal rolunda çıxış etdiyini bildirmişdir². B.Çobanzadə: «ahəng sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam sözlərin harada başlayıb, harada qurtar-

¹ Егоров В.Г. Современный чuvашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары, 1954, ст.174.

² Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, ст.313.

dığını fərq edə bilər» – fikrini səsləndirməklə onun (sinharmonizmin) ayırıcı siqnal funksiyasına işarə etmişdir¹. Doğrudur, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinharmonizm, bildirildiyi kimi, sözayırcı funksiyani icra etməyə qadir olsa da, onun bu xüsusiyyəti bütövlükdə dil materialına tətbiq ediləcək səviyyədə mütləq deyil. Bu mənada, qismən də olsa (haqqında bəhs ediləcək müəllif, ümumilikdə sinharmonizmi, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, struktur-tipoloji hadisə kimi dəyərləndirməkdən imtina edir; konkret olaraq, deliminatativ funksiyaya gəlincə, onun mövcudluğunu inkar edir), mətnin leksikasının müəyyən faizinin ahəng qanunu üsulu ilə delimitasiyaya məruz qala bilmədiyini söyləyən T.Bertaqayevlə² razılaşmalı oluruq. Dilimizdən gətirəcəyimiz ən adı nümunə «Türkçə bilməyən adam»ın sözün «harada başlayıb, harada qurtardığını» söyləməkdə aciz olacağını göstərir: *Gülü gümüsü guldana qoy*. Göründüyü kimi, cümlənin ilk iki komponenti arasında sinharmonik təbiətli delimitasiya aparıla bilmədiyi halda, ahəng qanuna tabe olmayan alınma söz isə elə həmin prinsipə görə «parçalanmalı» olur.

Zənnimizcə, qeyd olunanlar sinharmonizmi Ural-Altay dillərində «danışanların əqli imkanlarının» az inkişaf etməsi ilə əlaqələndirən Şteyntalın³ haqlı olmadığını göstərir. Alman aliminin yol verdiyi bu yanlışlığının səbəbləri, ehtimal

¹ Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı, 1998, s.185.

² Бертаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.85.

³ Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951, ст.96.

ki, onun qrammatika, məntiq və psixologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini spesifik dəyərləndirməsindən qaynaqlanır. Belə ki, Şleyntala görə, dilin tarixi ilə xalqın ruhunun tarixi inkişafı bir-birilə sıx sürətdə əlaqəlidir və sonuncunun dərk olunmasının yolu «*dillərin səs quruluşunun tənəzzülü*» (kursiv bizimdir. – A.H.) və buna əks – onların daxili formasının... təkamülündən keçir¹». Deməli, dolayısı ilə, alman aliminə görə, nizamlı fonetik quruluş, dil təkamülünün erkən dövrlərinə təsadüf edir. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, məsələnin bu cür mütləq şəkildə qoyuluşu ilə razılaşmaq çətindir.

2.2. İltisaqi quruluşun «əlverişsizliyi» haqqında. Tədqiqatın bu məqamında daha öncə təhlil ediləcəyinə söz verdiyimiz məsələyə – A.Şərifin sinharmonizmin primitivliyi ilə bağlı iddiaları kontekstində səsləndirdiyi bir mühəhizənin dəyərləndirilməsinə yer ayırmak istərdik. Belə ki, «sinharmonizmin bir məziyyət olması»na qarşı çıxan A.Şərif «millətçi» damgası vurduğu qazaxıstanlı həmkarının rus dilinin türk dillərinə nəzərən «anarşii» (yəni «anarxiyalı») dil olması fikrini şiddətlə tənqid etmişdir². «Pantürkizm»də günahlanırlan alimin fikirlərinin sinharmonizmin akustik və artikulyasyon mahiyyətindən doğan üstünlükləri çərçivəsində dəyərləndirilməsinin məqsədə uyğun olması onun ayrıca təhlil həlli qazanmasını labud etmişdir. Bunun başlıca səbəbi isə sözügedən məsələdə sinharmonizmin primitivliyi iddiasının aqlütinativ quruluşun primitivliyi haqqında iddialarla kəsiş-

¹ Штейнгаль Г. Грамматика, логика и психология / Звегинцев В.А. История языкоznания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Част I, М., 1964, ст.135.

² Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məssəlesi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.83.

məsidir. Yafəs nəzəriyyəsi ardıcılı olmasından dolayı, iltisəqi dil strukturunun, sinharmonizmin müşahidə edilmədiyi insirafi təmayülə nəzərən, inkişafın daha aşağıdakı pilləsini əhatə etdiyini düşünən dilçinin*, iltisəqi və insirafi təmayüllü dillərin müqayisəsi zamanı, hər hansı bir sahə ilə bağlı üstünlüğün birincisinə (iltisəqi quruluşlu dilə) tanınmasından əndişə duyacağı ehtimal olunandır. Bu baxımdan, sinharmonizmin primitivliyi iddialarının ifşası üçün iltisəqi dillərin, belə demək mümkünsə, «bəraət qazanması»na yönəlik bəzi məqamlara nəzər salmaq vacibdir.

A.Şərifin sözügedən məqaləsi ilə təxminən eyni dövrdə (1937), yəni «Yafəs nəzəriyyəsi»nin tügyan etdiyi otuzuncu illər periodunda qələmə aldığı «hind-Avropa problemi haqqında düşüncələr» məqaləsində, «N.Y.Marrın dillərin morfoloji tiplərinin inkişafına dair görüşlərinin kəskin tənqidinə» yer ayırmış N.S.Trubetskoy, «**fleksiyanın**, Ural-Altay dillərində təmsil olunan və aqltinasiya adlandırılan prinsipə əsaslanan quruluşla müqayisədə, sözsüz ki, **olduqca daha çox qeyri-şəffaf, qənaətsiz və əlverişsiz olduğunu**» önə sürmüştər və birmənalı şəkildə bildirmişdir ki, «aqlütinativ dilləri ... **primitiv hesab edən dilçilər**, görünür ki, bu qənaətə (öz-lərinin müxtəlif hind-Avropa dil daşıyıcıları olmaqlarından dolayı) **öz eqosentrik öngörüşləri** sayəsində gəlmışlər¹ »

* Xatırladaq ki, Şərif daha öncə bildirdiyi kimi, türk dillərindən bəzilərdə sinharmonizmin zoifləmə tendensiyasını müəyyən sevinc hissi ilə şərh edərək, dolayısı ilə onların daha sonrakı struktur mərhələyə, yəni flektivliyə qədəm qoymaqda olduğunu önə sürmüştür. Aqlütinativlikdən flektivliyə keçidlə bağlı oxşar fikirlər, A.P.Potseluyevskinin tətqiqatın növbəti bölmələrində təhlilinə yer ayrıcağımız araşdırmasında da səsləndirilmişdir.

¹ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.76-77.

(kursiv bizimdir – A.H.). Alim hind-Avropa təkəbbürünün ifşasında bir qədər də irəli gedərək, əslində, bu (hind-Avropa) dillərin «iltisaqi quruluşlu Altay dillərinin texniki kamilliyinə çatmasına çox qaldığını» bildirmiş və bu səbəbdən də, hind-Avropa leksik bazasına əsaslanan esperanto dilinin «təmiz aqlütinativ quruluşlu» olmasının təsadüfi olmamasına diqqət çəkmişdir¹. Əgər təxminən oxşar mövqe sərgiləyərək türk söz-formasının şəffaflığı və dəqiqliyini vurgulamış və bundan dolayı, A.Şərifin qəzəbinə tuş gəlmış hər hansı bir qazax alimini (istər 1926-cı il türkoloji qurultay iştirakçısı olmuş tədqiqatçını, istərsə də illər sonrasında yenidən iltisaqi dillərin müdafiəsinə qalxmaq zərurətini duymuş O.Süleymenov; **bax**²) milli mənsubiyətindən dolayı «millətçi» adlandırmaq mümkün idisə, öz dövrünün ən görkəmli araşdırmaçılardan olan N.S.Trubetskoya qarşı eyni ittihamı səsləndirmək absurd olardı. A.Şərifin yanaşmasına görə, «Türk millətçi»si adlandırılara biləcək digər araşdırmaçının, aqlütinativ və fuziyon affiksasiya fərqləndirməsini aparmasından dolayı, flektiv sözün diffuz təbiətinə təfsilatlı şəkildə bələd olan E.Sepir olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, o da, A.A.Reformatskinin bildirdiyi kimi, «*türk dilinin aydın məntiqi ilə*» müqayisədə «*hind-Avropa sözlərinin grammatik quruluşunun kaprizli (ərköyüñ) idiomatizmi*»nə (kursiv bizimdir – A.H.) diqqət yetirmişdir³. Göründüyü kimi, istər

¹ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкоznания, 1958, №1, ст.77.

² Xəlilov B.Ə. Fellərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı, 1998, s.8-9.

³ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.85.

N.S.Trubetskoyun, istərsə də E.Sepirin mülahizələri (flektiv dillərə qarşı «hücum taktikası»ndan qaynaqlanmayıb) aqlütinativ dillərlə (və eləcə də bu dillərdə danışan xalqların mədəniyyətləri ilə) bağlı sərgilənən Avrosentrik yanaşmadan doğan təkəbbürlü münasibətin ifşasına yönəlmüşdir. Belə ki, bu münasibətin bəsit ehtimallar və ya fragmentar «təhlil»lər şəklində deyil (daha öncə Şlegel təsnifatı ilə bağlı dəyərləndirmələrdə şahidi olduğumuz kimi), elmi əsaslara oturdulmağa çalışan doktrina olması, məsələnin gözardı edilməsinə imkan tanımındı. Aqlütinativ dillərə və eləcə də qeyri-flektiv quruluşlu digər dillərə qarşı aşağılayıcı münasibətin miqyasını, mövcud morfoloji klassifikasiya sisteminin dəyərləndirməsini aparmış İ.A.Boduen de Kurtenenin «V.V.Radlovun əsərlərinin səhifələrindəki qeyd»lərində tam aydınlığı ilə izləmək olar. Məhz bu kimi avrosentrik yanaşmanın morfoloji təsnifata yol tapması B. de Kurtenenin, bu *klassifikasiyanın «donuq «hind-German» təkəbbürü və özündən razılığının və «daha az dəyərli xalqlara» qarşı hind-German ikrahının təsdiqi»* olduğunu düşünməyə təhrik etmiş¹ (kursiv bizimdir – A.H.) və bundan ciddi şəkildə təsirlənən dilçi, sözügedən təsnifatın pozitiv məqamlarını görməməzlikdən gələrək ondan (morpholoji klassifikasiyadan) tamamən imtina edilməsini təklif etmişdir. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, məhz bu təkəbbür, hind-Avropa dillərindəki tipoloji anomaliya hallarının, konkret olaraq, aktiv şəkildə müşahidə edilməkdə olan iltisaqi təbiətli sapma elementlərinin gözardı edilməsinə yol açmış-

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, с.182.

dır. Öks halda N.S.Trubetskoy, bəzi tədqiqatçıların hind-Avopa dillərindəki artan iltisaqlışmə tendensiyalarının izahı üçün (yəni həmin tendensiyaların «ideal flektivliyə» xələl gətirməsinin izahı baxımından – A.H.) fərqli yorumlar axtaracağını¹ ehtimal etməzdi.

İltisaqi quruluşun aşağılanmasından dolayı, revanşist məntiqlə flektiv quruluşun primitivliyi ilə bağlı iddialar irəli sürməkdən çox uzaq olsaq da, deyilənlərin, konkret olaraq, sintetik-flektiv quruluşlu rus dilinin türk dilləri ilə müqayisədə daha «anarşı» olması fikrinin doğruluğu danılmazdır. Belə ki, hər bir tipoloji təmayülün digərləri ilə müqayisədə üstün keyfiyyətləri olduğu kimi əlverişsiz sayılan cəhətləri də vardır. Müqayisənin iltisaqılık və insirafilik qarşılaşdırması müstəvisində aparıldığını nəzərə alaraq yalnız bu təmayüllərlə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, doğrudan da, türk sözünün strukturunun kök-şəkilçi muxtariyyətini labüb etməsindən dolayı, onun daha az diffuz və ya (A.Şərifin terminologiyası ilə) daha az «anarşı» olması danılmazdırsa, digər tərəfdən, bu təmayülün «bir qrammatik məna – bir şəkilçi» modelinə müvafiq sözdəyişiminin, müəyyən mənada, pleonazmdan (və ya V.Skalichkanın istifadə etdiyi terminologiya ilə desək, «tavtologiyadan²») «əziyyət çəkməsi» qəçinilməzdir. Analoji durum (yəni, «əksliklərin vəhdəti») flektiv dillərdə də müşahidə edilir: burada sözün morfoloji strukturu, şəkilçi «şəbəkələşməsi» ilə yüksəlməsindən dolayı, (nisbi anlamda) kompaktlığı ilə seçilsə də,

¹ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.76.

² Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, ст.29.

elə həmin kompaktlıq meyllilikdən qaynaqlanan diffuzluğa görə, çətin üzvlənən birikməyə çevirilir. Məhz sonuncu məqam, fuziyon affiksasiyanın kütləvilik qazandığı rus dilinin morfoloji strukturunun qeyri-şəffaflığına yol açmışdır. Oxşar situasiyanın türk dillərində yalnız tipoloji sapmalar səviyyəsində qərar tutaraq (bu haqda irəlidə ətraflı şəkildə bəhs ediləcək) qrammatik determinantanın tərkib hissəsinə çevriləməməsində, sinharmonizmin əhəmiyyətli rol oynaması bir çox araşdırma larda etiraf edilən danılmaz faktdır. Bu mənada, iltisaqi dillərdə sinharmonizmin səviyyəsi ilə tipoloji sapma elementlərinin çökisi arasında tərs mütənasibliyin mövcudluğunu önə sürən dilçilərin mülahizələrində müəyyən həqiqətin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Həmin «həqiqət payı»nın konkret olaraq nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırılması və eləcə də bu qarşılıqlı şərtləndirmənin yanlış məqamlarının aşkarlanması üçün digər problemə – sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətinin çözümü məsələsinə keçid etmək istərdik.

2.3. Sinharmonizmin flektiv mexanizmin iş əmsalını artırı bilən özəllikləri haqqında

2.3.1. «Sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti» dedikdə biz, iltisaqi dillərdə yer alan ahəng qanunun bir tərəfdən, sözügedən dillərin qrammatik determinantasının mühafizəkarlığının təmini işində oynadığı rolu, digər tərəfdən isə, bilavasitə elə həmin qanunun iştirakı ilə gerçəkləşən anomaliya proseslərini nəzərdə tuturuq. Tədqiqatın daha öncəki bölmələrində sinharmonizmin aqlütinativ quruluşun bərqərar

olunmasında oynadığı müstəsna rolun dəyərləndirilməsinə geniş yer ayrıldığından, araşdırmanın bu məqamında əsas diqqəti «ahəng qanunu və tipoloji sapma elemətləri» mövzulu problemin təhlilinə yönəldəcəyik.

«Aqlütinasiya və sinharmonizmin qarşılıqlı münasibətləri» başlıqlı məqaləsində «morfemlərin *aqlütinativ birləşmə üsullarının digər vasitələr, məsələn, fuziyon elementlər tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıldığı dillərdə sinharmonizmin aradan qalxmasının* müşahidə edilməli olduğunu» önə sürən G.P.Melnikov, özünün bu ehtimalını təsdiqləyə biləcək fakt qismində, «*flektiv quruluşun bir çox özəlliklərini əldə etmiş* və (grammatik strukturunda) *fuziya prosesi inkişaf etmiş bir qisim fin-uqor dillərində* (məsələn, mordov, eston dillərində) *sinharmonizmin qismən və ya tamamilə aradan qalxdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişdir¹. Sinharmonizmin kök və şəkilçi muxtariyyəti üçün bir növ qoruyucu faktor qismində çıxış etməsi, tədqiqatçının öz mülahizələrində heç də yanılmadığını ortaya qoyur. Bununla belə, sinharmonizmin tipoloji təbiətinin ikinci tərəfi ilə tanışlıq (bu məsələyə bir qədər sonra toxunulacaq), iltisaqi zəmində flektiv elementlərin kütləvıləşməsinin sinharmonizmin aradan qalxması ilə şərtləndiyini; bəzən ahəngləşmə tendensiyasının sapma elementlərinin meydana gəlməsinə təkan verdiyini ortaya qoyur.

«Türk dillərindəki saitlər harmoniyasının aqlütinasiya ilə əlaqəsi haqqında» apardığı araştırma sonucunda «sinhar-

¹ Мельников Г.П. О взаимоотношении аглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299.

monizm və iltisaqiliyin çox sıx bağlı olduğunu»; hətta onlardan birinin digəri olmadan mövcud ola bilməyəcəyini önə sürmüş E.R.Tenişev, «sinharmonizmin zəifləyib və ya gücənməsinin aqlütinasiyanın» analogi duruma düşməsinə yol açdığını bildirmiş, bununla belə, sarı-uyğur və salar dillərindən gətirilən nümunələr əsasında, «bu kimi faktların «aqlütinasiyanı zəiflətdiyini, lakin ... onun dayanıqlığını pozmadığını» qeyd etmişdir¹. Göründüyü kimi, dilçinin mülahizələri bəzi təzadlı məqamlardan xali deyil. İlk olaraq onu bildirək ki, E.R.Tenişev tərəfindən sinharmonizm və aqlütinasiyanın qarşılıqlı şərtləndirməsinin mütləqləşdirilməsi ilə razılaşmaq çətindir (Sinharmonizmin mövcud olmadığı şəraitdə iltisaqi dil tipinin dayanıqlıq nümayiş etdirməsi halları haqqında və bu qarşılıqlı şərtləndirmənin səviyyəsi barədə daha öncəki bölmələrdə dəyərləndirmələr aparılmışdır). Əlavə şərh tələb edən digər məqam isə aqlütinasiyanın zəifləməsi şəraitində, onun (aqlütinasiyanın) dayanıqlığının sürdürülməsi ilə bağlıdır. Belə ki, G.P.Melnikovun mülahizələrindən və eləcə də fin-uqor dillərinə dair araşdırımlardan bəlli olduğu kimi, aqlütanisiyanın zəifləməsi artıq ənənə xatırınə yaşadılan «iltisaqiliyin dayanıqlığı» ifadəsinin (həmin dillərə nəzərən) aradan qaldırılmasını labüb edir. Başqa sözlə, ayrı-ayrı türk dillərində sinharmonizmin zəifləməsi və bundan dolayı, aharmonik söz-formaların meydana gəlməsi, heç də aqlütinasiyanın zəifləməsi anlamına gəlmir. Belə ki, sonuncu vəziyyət (yəni aqlütinasiyanın zəifliyi), dil strukturunda insi-

¹ Тенишев Э.Р. О связи гармонии гласных с аглутинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.128-129, 131.

rafı elementlərin kütləviləşməsini zəruri edir. Bu isə öz növbəsində «iltisaqi dil» təyinləndirməsindən imtina edilməsi ilə sonuclanır. Buna konkret misal qismində, daha öncəki dəyərləndirmələrdən bəlli olduğu kimi, sinharmonizmi aradan qalxmış eston dilini qeyd etmək olar: artıq normativ qrammatikalarda və ya «vizit vərəqəsi» olan ensiklopedik məlumat məqalələrində bu dilin aqlütinativ-flektiv quruluşda olması bildirilir¹ (Təxminən analoji mülahizə, yəni eston dili ilə yanaşı fin, saam dillərinin «təmiz aqlütinativ quruluşlu» olmayaraq daxili fleksiyadan kütləvi şəkildə yararlanması fikri bir çox araşdırırmada² bu və ya digər şəkildə etiraf edilir).

2.3.2. «Qarşıq tip» anlayışının uğurlu metodik yanaşma olduğunu düşünmədiyimiz halda, bu məlumata müraciətimizin başlıca səbəbi, aqlütinasiyanın zəifləməsinin onun «dayanıqlığı» şəraitində mümkünzsüzlüğünü vurğulamaqdır. Konkret olaraq, E.R.Tenişev tərəfindən qeyd olunan «zəifləmə» faktlarına gəlincə, onlar istənilən tipoloji determinantlı dildə müşahidə edilən sapma faktlarından və ya sadəcə aharmonikləşmə nümunələrindən başqa bir şey deyil. Şə-

¹ Паль В.И. Эстонский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.595-596.

² Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, ст.210-225; Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финно-угорского языкоznания, М.-Л., 1962, ст.144-145; Сенкевич-Гудкова В.В. Особенности агглютинации в саамском языке (на материале склонения существительных ногозерского диалекта) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.170-177; Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.168-169.

kilçi variantsızlığı (dilçi, əsasən, bu kimi faktlara diqqət yetirib¹ kökün fonetik cildinin deformasiyasına yol açmadığı təqdirdə, özlüyündə tipoloji anomaliya hadisəsini təcəssüm etdirmir. Əks halda desinharmonikləşmiş özbək ədəbi dili aqlütinativ dillər qrupunu tərk etmiş olardı. Bu mənada, A.A.Potebnyanın «*fonetik müdaxilə, ona* (bu müdaxiləyə – A.H.) *dağıtmağa icazəsi verilən şeyləri dağıdır*» - fikrini² (kursiv bizimdir – A.H.) xatırlatmaq istərdik. Başqa sözlə, burada (flektiv elementlərin kütləvililik qazandığı fin-uqor dillərində) fuzyon proseslərin artan çəkisi, təkcə sinharmonizmin zəifləməsi faktoru ilə deyil (sözsüz ki, bu amil yetərincə təsir gücünə malikdir), digər amillərin də təkanverici rolü ilə şərtlənmişdir.

Bəzən fonetik müdaxilə, mümkün dəyişikliklərin bir növ öncədən «kodlaşdırılmış» sxemindən kənara çıxaraq, heç də zəifləməsi müşahidə edilməyən tipoloji determinantının icazə verə biləcəyi həddi aşır. Başqa sözlə, bu qəbildən hadisələr («sinharmonik paralellərdə» olduğu kimi) iltisaqlıklə paralel məcrada gerçəkləşən anomaliya proseslərinin tərkib hissəsi olmayıb iltisaqləşmə çərçivəsindəki tendensiyaların davamı kimi ortaya çıxır. Belə ki, «müstəqil sözlərin qrammatikləşməsi prosesinin... aqlütianity mexanizmlə sıx bağlı olması»nın³ və həmin prosesdə – «müstəqil və yarıml-

¹ Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с аглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.130-131.

² Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.21.

³ Баскаков Н.А. Механизм аглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6, ст.52;

müstəqil sözlərin qrammatik məna göstəricilərinə çevrilməsi prosesində ahəng qanunun xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi»nin¹, türkoloqlar tərəfindən, demək olar ki, yekdilliliklə etirafı fonunda söz>şəkilçi keçidində müşahidə edilən bəzi anomaliya hallarının sinharmonizmlə bağlılığı ehtimalı müyyən maraq doğurmaya bilməz.

«Türk affiksal morfemlərinin ... avtonomluğu və dayanıqlığı»na, eləcə də burada (yəni, affiksal morfemlərdə) fuziyon proseslərin geniş yer almamasına və bu səbəbdən də, hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, onların (şəkilçilərin – A.H.) müstəqil sözlərdən törəməsinin izlərinin daha asanlıqla izlənilə bilməsinə diqqət çəkən A.M.Şerbak, digər tərəfdən, bu dillərdə, «müstəqil sözlərin morfoloji elementlərə çevrilməsinin aparıcı tendensiyasının onların (müstəqil sözlərin – A.H.) *sadələşməsi, bir heca və ya bir səs səviyyəsinə qədər birikməsi* olduğunu» (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir². Əgər dilçinin iltisəqi quruluşlu türk dillərində morfoloji elementlərin yaranmasında istifadə olunan vasitələr sırasında aqlütinasiya, ahəng qanunu və s. proseslərlə yanaşı, şərti olaraq, «fuziya» adlandırdığı və sadə şəkilçilərin mürəkkəb komplekslərdə birləşməsi ilə səciyyələnən üsulu da qeyd etməsini diqqətə alsaq, söz>şəkilçi keçidindəki «sadələşmə və birikmə» proseslərinin, alimə görə, heç də tipoloji anomaliya olmadığı ortaya çıxar. Başqa sözlə,

Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структуря слова и механизм аглютинации). М., 1979, ст.66.

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.20.

² Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.158.

A.M.Şerbak, həmin proseslərin iltisaqılık çərçivəsində cərəyan etdiyini önə sürür ki, bu da müəyyən mənada sonuncunun (aqlütinasiyanın) mahiyyətinin təhrif olunması sayla bilər. Burada təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, **məhz sadələşmə və birikmə kimi proseslər** (daha öncə də bildiyimiz kimi), «**fuziya**» istilahının müasir qavramının tərkib hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə, burada bir çox halda ahəng qanununun iştirakı ilə şərtlənən assimilyativ proseslərin iltisaqi quruluşun məqbul bildiyi limiti aşmasının şahidi oluruq. Zənnimizcə, bu məqamda analoji faktların tipoloji dəyərləndirməsini aparmış A.H.Kononovun, həmin elementlərin qeyri-iltisaqi mahiyyəti ilə bağlı gəldiyi nəticə¹ həqiqətə daha yaxındır. Məhz bu qəbildən assimilyativ proseslər və burada sinharmonizmin aşkar sezilən rolu A.P.Potseluyevskinin müvafiq istiqamətli təhlillərinə yol açmış və görkəmli dilçi, daha öncə sözünü etdiyimiz prosesdə – «müstəqil sözlərin nitqin formal elementlərinə çevrilməsində assimilyasiya və səs düşümünün» (sonuncunun bir çox növlərinin assimilyasiya yaxın olduğu məlumdur² – A.H.) fuziyonlaşma ilə nəticələnə biləcəyinə diqqət çəkmişdir³. Yeri gəlmışkən onu qeyd edək ki, sinharmonizmin tipoloji təbiətinin, əgər belə demək mümkünsə, ikili xarakter kəsb etməsi fikri, bir qədər fərqli şəkildə olsa belə, A.P.Potseluyevskinin tədqiqatlarında dilə gətirilmişdi. İltisaqılıyin inkişaf perspektivlərini, birbaşa olaraq, sinharmonizmin xüsusiyyətləri və dildə təmsil olun-

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4, ст.5.

² Блумфилд Л. Язык. М., 1968, ст.408.

³ Потчуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.57.

ma səviyyəsi ilə əlaqələndirən dilçi, aqlütinasiyanın təkamülü-nün beş mərhələni əhatə etdiyini və onlardan yalnız ilk üçünün həmin tipoloji təmayülün təbiətinə uyğun olduğunu, dördüncü-nün *iltisaqi – fuziyon*, beşincinin isə *surf fuziyon* mahiyyət daşıdığını qeyd etmişdir¹ (kursiv bizimdir – A.H.). Yəni assimiliyatıv proseslər müəyyən qanunlarla tənzimlənərək, bəlli çərçivələrdə qapanıb qalmadıqda, əksinə, total xarakterə malik olduqda, artıq kök-şəkilçi sərhəddi pozulur, affiksal morfemlərin yerinə, əsasın çətin üzvlənən hissəsinə çevrilən fuziyon birikmələr meydana gəlir. Deməli, bütün bunların baş verməməsi üçün, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ahəng qanununun yetərincə gücə sahiblənməli olduğu kimi, iltisaqılıyin öz yerini digər tipoloji təmayülə verməməsi üçün də elə həmin qanunda qəbul olunmuş «assimiliyatıvlik əmsali» qədərini aşmamalıdır: aqlütinasiyanın çəkisi, müəyyən mənada, sinharmonizmin, məhz, həmin «qızıl orta»da qala bilməsindən asılıdır. A.P.Potseluyevski, məhz, kütləviləşmiş uyuşma hallarının geniş şəkil-də təmsil olunduğu türkmən dialektlərinin tədqiqi sırasında onların artıq aqlütinativ-fuziyon quruluşa malik olduğunu bildirərkən də², ehtimal ki, özünü, daha öncə müraciət etdiyimiz fikirlərini rəhbər tutmuşdur. Türkoloqun bu mülahizə-lərində qətiyyən razılaşmadığımız bir məqamın üzərində da-yanmaq istərdik. Belə ki, A.P.Potseluyevski türk dillərindəki bu qəbildən olan dəyişikliklərin izahının yalnız fizioloji mahiy-yət daşıyan səbəblərlə mümkün olmadığını bildirərək, təfəkkü-rün inkişafı amilinin önəminə diqqət çəkmışdır³. Türkoloq

¹ Понцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.42.

² Понцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.53.

³ Понцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.52.

alimin bu arqumentasiyası A.Axundovun haqlı etirazına səbəb olmuş və Azərbaycan dilçisi A.P.Potseluyevskinin şərhinin N.Y.Marr və onun davamçılarının irəli sürdükləri stadial inkişaf nəzəriyyəsindən qaynaqlandığını bildirmişdir¹. Doğrudan da, daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz «Yafəs nəzəriyyəsi», mahiyyət etibarı ilə, dilçilik tarixində zaman-zaman aktuallıq qazanan stadial inkişafla bağlı fikirlərə arxalansa da, böyük qüsurlardan xali deyildi. Bunlardan, bəlkə də, belə demək mümkünsə, ən bağışlanmazı (daha öncə də bildirildiyi kimi) – dillərin (quruluş etibarı ilə) müəyyən təfəkkür səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi; bir çox halda qeyri-flektiv təmayüllü dillərə aşkar təkəbbürlü münasibətin bəslənilməsi idi. Göründüyü kimi, məşhur dilçi də belə yanaşmadan qurtula bilməyərək, türk xalqlarının təfəkküründə baş verəcək «irəliləmələri» proqnoqlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Əslində isə, baş verənlərin və ehtimalən, mümkün olan proseslərin təfəkkürün «yeni mərhələyə qalxması» ilə heç bir əlaqəsi yoxdur: burada sadəcə olaraq, dil dəyişikliklərinin (xüsusilə, fonetik yarusda müşahidə edilən dəyişikliklərin) başlıca təkanverici qüvvələrindən olan qənaət prinsipi işə düşür. Sinharmonizmin primitivliyi ilə bağlı iddiaları dəyərləndirərkən bildirdiklərimizdən məlum olduğu kimi, istər ahəng qanununun, istərsə də umlautun «artikulyasyon attraksiya ilə stimullaşdırılan» və tələffüzün asanlaşdırılmasına meyl ilə diqtə edilən səs dəyişiklikləri» sırasında yer alması² heç də təsadüfi deyil. Deməli, sinharmonizmin güc-

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.42.

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.42, 46.

lənməsi və bunun davamı olaraq qənaət prinsipi ilə şərtlənən assimilyativ proseslərin kütləviləşməsi, son nəticədə, iltisaqi dillərdəki fuziyonlaşma meyllərinin artmasına gətirib çıxarır. Onu da bildirmək vacibdir ki, bu proses zamanı samit səslər də kənarda qalmır. Belə ki, A.Y.Budayev karaçay-balkar dilində, affiks samitlarının kökdəki konsonant səslərə nəinki tabe olmadığını, hətta sonuncunun (kökü) axır mövqedəki samitlarının, şəkilçinin təsiri ilə, dəyişdiyini qeyd edir və morfem tikişindəki bu kimi hadisələrin, akkomodasiya və saitlərin harmoniyasından qaynaqlandığını bədirir^{*1}. Oxşar hadisə sarı uyğurların dilində də müşahidə olunur. E.Tenişev bu dildə «samitlərin harmoniyasının çox sayda «norma»dan kənara çıxmalarla» yol açdığını və bu zaman regressiv assimilyasiyanın həm söz daxilində, həm də morfem «tikiş»ində yer aldığı qeyd edir: nekke (< neq-ke) «müdirə²». «Azərbaycan dilindəki sinharmonizmin bir növü olan samitlərin ahəngi qanununun, *«səs tellərinə görə fərqlənən samitlərin yanaşma məqamında həmcinsləşməsi nəticəsində geri uyuşma* halında formalaşdığını» bildirən Ə.Dəmirçizadə,

* Lakin karaçay-balkar dilində sözügedən qobildən olan linqistik faktların yer alması tədqiqatçının şəkilçinin fonetik cildinin kökdən asılı olması haqqında A.Axundovun söylədiyi fikirləri şübhə altına almasına (Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1968, ст.52) qətiyyən haqq qazandırı bilməz. Belə ki, türk dillərinin və eləcə də digər iltisaqi dillərin quruluş xüsusiyyətlərinin səthi təhlili belə, bu fikrin alternativsizliyini sübut edir. A.Y.Budayevin qeyd etdiyi və tərəfimizdən, aşdırma sırasında, müraciət olunan dil faktları, əslində ümumi tendensiya fonunda fraqmentar səciyə daşıyan regressiv yönümlü assimilyativ proseslərin nəticəsində ortaya çıxan anomaliyalardan başqa bir şey deyil.

¹ Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1968, ст.52.

² Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык ёлтых уйголов. М., 1966, ст.16.

«ilk dövrlərdə möhkəm, daimi mahiyyətli bir qanun kimi həm söz daxilində, həm *sözlərə bitişən şəkilçilərdə* geniş dairədə öz təsirini göstərmiş... sonralar zəifləmiş» olan samitlər ahənginin dialektlərdə qalmasına baxmayaraq, «müasir ədəbi dildə, xüsusən yazıda – *orfoqrafiyada son dərəcədə məhdudlaşdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişdir¹. Maraqlıdır ki, bu kimi hadisələr digər türk dillərində də müşahidə olunduğu halda, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi yazıda hələ də təsbit edilməmişlər. Bunun isə orfoqrafik normaların yetərincə mühafizəkar təbiəti ilə (dilin struktur özəlliyinə əsaslanan morfoloji prinsipdən dolayı) əlaqədar olduğunu ehtimal etmək olar.

Analoji faktların fin-uqor dillərində də müşahidə edilməsi və əksər hallarda bu qəbildən faktlara istinadən (həmin dillərin aparıcı tipoloji təmayülünün aqlütinativlik olmasının etirafı fonunda), burada yetərincə güclü flektivləşmə tendensiyasının yer almasının qeyd olunması, məsələnin bəsит fonetik hadisə çərçivəsindən çıxaraq struktur səciyyəli qlobal prosesin tərkib hissəsini təşkil etməsini düşünməyə təhrik edir. Belə ki, «samodiy dillərindəki aqlütinasiya və fleksiya nisbəti problemi haqqında» araştırma aparmış N.M.Tereşenko, «iltisaqiliyin yeganə sözdəyişimi vasitəsi olmadığı» və «əsasın sait və samitlərinin müəyyən şəkildə əvəzlənmələri; müxtəlif tipli assimiliyasiyalarla bağlı olan daxili fleksiya» elementlərinin geniş yer aldığı bu (samodiy) dillərdə, sinharmonizmin zəif şəkildə təzahür tapdığını bildirərkən, həmin az sayda ahəngləşmə hallarına misal kimi, əsasın son sa-

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı, 1984, s.139.

mitinin sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi ilə birikməsini və ya onun (şəkilçinin) təsiri ilə dəyişməsini (müqayisə et: türk dillərindəki samitlərin geriyə istiqamətlənən ahəngləşməsi ilə – A.H.) qeyd etmiş və bunun nəticəsində iltisaqi dillər üçün xarakterik olmayan sıx əsas və formant birikmələrinin (yəni fuziyon xəlitələşmələrin – A.H.) meydana gəldiyinə diqqət çəkmişdir¹. Bu məqamda fonetik dəyişikliklərdə qənaət prinsipinin rolunu dəyərləndirmiş A.Martinənin qeyd etdiyi kimi, «nitq axınında qonşuluqda olan fonemlərin assimilyasiyaya meylliliyi ilə sistemin konservativ təsiri arasındaki daimi ziddiy-yətləri həssalıqla tuyub... ifadə edən» P.Passinin aşağıdakı fikirlərini xatırlatmaq istərdik: «Ardıcıl gələn iki səs həmişə assimilyasiyaya can atır... Bu tendensiyaya, mənə fərqləndirici-liyin qorunub saxlanması vacibliyi qarşı çıxır²». Bu mülahizə-lərdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, samodiy dillərindəki sözünü etdiyimiz faktların meydana gəlməsi prosesində sistemin konservativizmi uğursuzluğa düşər olub: assimilyasiyaya meyllilik, ahəngləşmənin sistemin, daha dəqiq desək, aparıcı tipoloji təmayülün məqbul bilmədiyi sahəyə («toxunulmaz» kök və ya əsasa) nüfuz etməsinə rəvac vermişdir.

2.3.3. Sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətindən bəhs edərkən «sinharmonik paralellər» və ya «sinharmonik variantlar» istilahları ilə tanınan faktları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, (təhlili üzərində geniş dayana bilməsək də) onu bildirməliyik ki, həmin faktlar bilavasitə sinharmonik

¹ Терещенко Н.М. К проблеме соотношения аглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.166.

² Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.65.

qarşılaşdırılmaların əsasında sematik differensiallıq qazanmış leksemləri təcəssüm etdirdiyindən, kökdaxili səs əvəzlənmələrini məqbul bilməyən iltisaqi dil tipi üçün sapma elementlərini təşkil edirlər. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, monqolşunaslıqda «daxili fleksiya» hadisəsini təcəssüm etdirməsi ilə və ən əsası, kökdaxili səs əvəzlənməli bu xüsusi növ söz yaradıcılığının həmin dillərdəki sinharmonizmlə şərtlənməsi ilə bağlı, demək olar ki, yekdil rəyin mövcudluğuna rəğmən, türkologiyada bu problemin birmənalı həll qazandığını söyləmək çətindir. Məhz monqolşunaslığın ortaya qoyduğu faktlardan çıxış edərək bu dillərlə «dərin bağlara malik türk dillərindəki» «leksik – morfoloji differensasiyaya xidmət edən səs əvəzlənmələrinin tədqiq edilmədiyinə diqqət çəkən E.V.Sevortyan¹, dolayısı ilə həmin yanaşmanın sonuncular (TÜRK DILLƏRİ) üçün keçərli ola biləcəyinin istisna edilmədiyini bildirmişdir. Əslində, istər monqol dilindəki sinharmonik paralellərlə əlaqədar fərqli rakurslu tipoloji dəyərləndirməni təklif etmiş B.Y.Vladimirtsovun özü², istərsə də onun fikirlərini daha da inkişaf etdirərək, «leksik-fonetik sistem» olan sinharmonizmin vaxtilə «daxili fleksiyanın özünəməxsus və spesifik formasını təşkil etdiyini» və iltisaqiliyəqədərki mərhələdə, bu sistemin (sinharmonik üsullu söz yaradıcılığının – A.H.) müəyyən mənada sonrakı mərhələdə bərqərar olmuş suffiksal söz yaradıcılığına bərabər funksiya icra etdiyini önə sürmüş G.D.Sanjeyev, bu üsulun təkcə monqol dilləri üçün deyil, türk və mancur dilləri

¹ Севорян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.123.

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, 133-134.

üçün də xarakterik olduğunu¹ bildirmişlər. Monqolşunaslıqda belə əminliyin ifadə olunmasına rəğmən, türkologiyada kök-daxili səs əvəzlənmələri sayəsində semantik diffensiasiya qazanan leksemərin tipoloji sapma faktlarını təcəssüm etdirməsi ilə bağlı çoxsayda lehino² fikirlərlə yanaşı, onların «daxili fleksiya» ilə bağlılığına skeptik münasibət nümayiş etdirən³ mülahizələr də mövcuddur. Bəzi hallarda isə tədqiqatçılar, mövcud dil faktlarında «palatallaşma və postpalatalaşmanın semantik-morfoloji cəhətdən istifadəsinin» aşkar ifadə tapmasından dolayı (**bıs** «kəsmək», «biçmək» - **bes** «xırdalamaq»; **huk** «vurmaq» - **hük** «danlamaq» və s.), bu sözyaradıcılığı üsulunun mövcudluğunu təsbit edən dilçilər⁴, «daxili fleksiya» istilahı ilə ehtiyatla davranır. İstənilən halda sözügedən faktlara verilən tipoloji xarakteristikadan asılı olmayaraq (daha öncə də bildirdiyimiz kimi) onların iltisaqi dil tipi üçün sapma elementlərini təcəssüm etdirməsi danılmazdır.

Sinharmonizmin iştirakı ilə meydana gəlməsi şübhə doğurmayan digər qrup sapma elementləri isə dilçilik ədəbiyyatında bir çox halda «uyğur umlautu» adı altında tanınan regressiv assimilyasiya hallarıdır.

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

² Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2, ст.120-123; Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.9, 123.

³ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.58-59; Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.23-24.

⁴ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., 1958, ст.27.

2.4. İltisaqi dillərdə «daxili fleksiya» problemi

2.4.1. Əsl german umlautuna, iltisaqi dillərdəki regressiv palatal harmoniyanın özəllikləri prizmasından baxış. İltisaqi dil quruluşunun mühafizəkarlığı haqqında yaygın fikirlər bir çox hallarda bu dillərdə müşahidə olunan daxili fleksiya elementlərinin konstatasiyası işinə tərəddüdlü yanışmalar üçün şərait yaratmışdır. Konkret olaraq, bu məsələ hələ də türkologiyada qızğın mübahisələrə səbəb olan problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bəzi dilçilər hətta aqlütinativ dillərdə flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərindən danişarkən daxili fleksiya hadisəsinin üzərindən sükutla keçmişlər. Məsələn: Ramstedt tam yəqinliklə Altay dillərində yalnız söz sonunda təzahür edən fuziyon xarakterli fleksiya hadisələrinin mövcud olduğu fikrini irəli sürərək həmin sözün 1) **dəyişməz ilkin hissə** (kursiv bizimdir – A.H.) – yəni əsas və 2) dəyişkən son hissə – şəkilçi (və ya bir neçə şəkilçi birikimi) hissələrindən ibarət olduğunu söyləməklə¹ dolayısı ilə bu dillərdə kök morfemin daxili deformasiyasına yol açan fleksiya hadisəsinin mövcudluğuna şübhə yeri belə qoymamışdır. Lakin məlum olan yeni faktlar və onların əsasında aparılan tədqiqatlar dilçilikdə iltisaqi quruluşun mütləq mühafizəkarlığına skeptik münasibət toxumlarını səpdi. Bu sahədə «cığır açan» alımlər türkoloq V.V.Radlov və monqolşunas A.D.Rudnev oldu. Tədqiqatçılardan birincisi türk dillərində, digəri isə monqol dillərində müşahidə edilən «umlaut» hadisəsi haqqında ilk dəfə məlumat vermişlər. V.V.Radlov uyğur dilində sonrakı mövqedə dayanan dar

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с.27.

dental-palatal və labial-palatal saitlərin özlərindən əvvəldə gələn vokal səslərə əks istiqamətdə güclü təsir göstərdiyini qeyd etmişdir¹. Analoji hadisəni Şərqi Monqolustan şivələrində izləyən monqol dilalektoloqu A.D.Rudnev **qapır – qäprin, morin – mörnī** kimi nümunələrdə müşahidə olunan palatalaşmanı birmənalı şəkildə umlaut hadisəsi kimi dəyərləndirərək alman dilindən gətirdiyi müvafiq misallar əsasında müqayisə aparmışdır². Maraqlıdır ki, bu linqvistik faktlar dilçiliyə məlum olduğu ilk dönəmlərdə flektiv təbiətli hadisə kimi dəyərləndirdildiyi halda, sonrakı dövr tədqiqatlarında bir çox halda (irəlidə şahid olacağımız kimi) yalnız fonetik hadisə qismində, yəni reqressiv assimilyasiya statusunda nəzərdən keçirilmişdir.

«Uyğur umlautu»nun yaranma səbəblərini, tipoloji təbiətini və türk dilləri sistemindəki yerini araşdırmadan öncə, bu qəbildən olan faktların ümumilikdə sinharmonizmi olan iltisaqi dillər üçün, yetərincə, xarakterik olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, analoji hallar tədqiqatçılar tərəfindən fin-suomi³ və hətta ardıcıl sinharmonizmi ilə seçilməyən bantu dilinin dialektlərində⁴ qeydə alınmışdır. Türk dillərinə gəlincə, bu hadisə təkcə adı ilə bağlanan uyğur dilində deyil*, A.K.Borovkovun bildirdiyi kimi, özbək dilinin «um-

¹ Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвёртое). Фрунзе, 1963, ст.66.

² Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87.

³ Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск, 1948, ст.36.

⁴ Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуйстику (Имя. Глагол). М., 1990, ст.142.

* N.A.Baskakov İssik-Kul ətrafında yaşayış uygurların dilində də, bu dilin ədəbi variantında olduğu kimi, qalın kök saitinin ön sıra saitlı şəkilçinin təsiri ilə

lautlaşdırılmış» və ya «uygurlaşdırılmış» dialektlərində¹ də geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Əksinə istiqamətə yönəlmış saitlər harmoniyasının müasir türk dilindəki təzahür xüsusiyyətlərindən bəhs edən E.V.Sevortyan isə, onun bu dildəki səviyyəsinin, çəki etibarı ilə, uyğur dilindən geri qaldığını qeyd etsə də, «regressiv harmoniyaya aid faktların» yetərinə çoxsaylı olduğunu və bu tendensiyanın (dilçi, müasir türk dilində bu qəbildən ahəngləşmənin, qanuna uyğunluq səviyyəsinə yüksələ bilmədən, tendensiya səviyyəsində qaldığını vurgulamışdır) danışq dilində özünü xüsusi silə parlaq şəkildə nümayiş etdirdiyini bildirmişdir².

Əsərlərində sözügedən problemin təhlilinə bu və ya digər dərəcədə yer ayırmış tədqiqatçıların fikirləri bəzi məqamlarda (bu, həmin linqvistik faktların tipoloji definisiyasında özünü, xüsusiət, bürüzə verir) kəskin şəkildə haçalanır. «Uyğur umlautu»nun (şərti olaraq, həmin elementləri, təmsil olunduqları dildən asılı olmayaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə, biz də, belə adlandıracaq) tipoloji təbiəti ilə bağlı problem, türkoloqları iki cəbhəyə ayırmışdır: birincilər, bu dil faktlarını, məhz, umlaut kimi dəyərləndirərək onları hind – Avropa dillərindəki analoji qrammatik vasitə ilə bərabər ləşdirirlər; məsələn, alman dilində: **wald** («meşə») – **wölder** («meşələr») və uyğur dilində³: **at-etüm** («atım»). Digər qrup

«inciləşdiyini» qeyd edir: as – eşıptı, aç – eçilğan (Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйголов. Алма-Ата, 1978, с.4).

¹ Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе, 1946, с.29-30.

² Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, с.41.

³ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках. М., 1955, с.11.

alimlərə görə isə, sözügedən dil faktlarını əsl daxili fleksiya hədisəsi ilə eyniləşdirmək yanlış fikirdir¹.

Zənnimizcə, «uyğur umlaut»na münasibətdəki qərarsızlıqda, daha dəqiq desək, problemə münasibətin əksər hallarda belə kəskin qütbləşməsində müasir dilçiliyin, o cümlədən, türkologiyanın püxtələşməsində önəmli rol oynamış hind-Avropa-şunaslığı, vaxtilə, V.Q.Çurqanovanın qeyd etdiyi kimi, digər dillərin fonomorfoloji özəlliklərinə «standart Avropa modeli»ndən yanaşması az rol oynamamışdır². Belə olan halda, həmin fərqli yanaşmalardan hansının dil reallığını dürüst şəkildə əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək üçün, sözügedən «standart Avropa modeli»nə görə, umlaut hadisəsinin müvafiq dillərdə (hind-Avropa dillərində) nə kimi prosesləri ehtiva etdiyini nəzərdən keçirməliyik.

Maraqlıdır ki, umlautun tipoloji təbiəti ilə bağlı məsələyə, hind-Avropa-şunaslığda da birmənalı münasibətin mövcud olduğunu söyləmək mümkün deyil. Belə ki, (bir daha xatırladaq ki) hətta bu termini dilçiliyə qazandırmış Y.Qrimmin özü belə, umlautu «daxili sözyaradıcılığı», «german dillərinin quruluşunda təyinedici, təskiledici an» olan ablauta qarşı qoyaraq, birincini sırf fonetik hadisə kimi dəyərləndirirdi³. Qeyd etmək lazımdır ki, umlaut, ümum - hind-Avropa səciyyəsi daşımayan, sırf german dillərinə xas olan və bu dillərin sonrakı

ках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

¹ Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, ст.119; Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.178-179.

² Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4, ст.363.

³ Rəsəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Baki, 1988, s.85-86.

mərhələlərində meydana gəlmış bir hadisədir¹. Onu da əlavə edək ki, ingilis və alman dillərindəki umlaut faktlarının müqayisəli təhlilini aparmış V.M.Jirmunski, «pragerman deyil, ümumgerman səciyəsi daşıyan» və ən qədim (german dilli) abidələrdə yer almayan bu hadisənin, yalnız VII-VIII əsərlərdən etibarən müşahidə edilməyə başladığını bildirmişdir². Yeri gəlmişkən, umlautun hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan bütün dillər üçün xarakterik olmaması, hətta, Y.D.Polivanovun onun german dillərində ehtimal olunan sait harmoniyalı Ural-Altay (fin) tipli dilin substrat təsiri nəticəsində yer aldığıni, hipotetik olaraq, mümkün hesab etməyə vadər etmişdir³. Yafəs nəzəriyyəsinin qəti əleyhidarı olmasına rəğmən, Y.D.Polivanovun belə bir mülahizəni səsləndirməsi qlottoxronologiya baxımından olduqca maraq doğurur. Lakin müasir araşdırmlarda bunu tam şəkildə inkar və ya təsdiq edən fikirlər yer almadığından məsələnin hələ də hind-Avropaşunas tədqiqatçılar üçün açıq olduğunu söyləmək mümkündür. Əslində, yetərli dəlillərin olmamasından dolayı, substrat versiyasını birmənalı şəkildə qəbul edib və ya ondan tamamilə imtina etmək bir qədər çətindir. Belə ki, vaxtilə B.de Kurtene müasir durumunda slavyanlaşmış xalqın ünsiyyət vasitəsi olan rezyan dilində, məhz proqressiv istiqamətli assimilyativ proseslərin (konkret olaraq sinharmonizmin) iştirak payının yüksək olması faktından çıxış edərək onun (rezyan dilinin) keçmiş Turan qəbilələrinin

¹ Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., 1965, ст.160.

² Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.314.

³ Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923, ст.122.

varislərinə məxsus olduğunu sübuta yetirmişdir¹. Digər tərəfdən isə, umlaut morfoloji yarusa nüfuz etmiş ən adi fonetik assimilyasiya prosesidir. Və bu kimi səs uyuşması hallarına istənilən, ən müxtəlif quruluşlu dünya dillərində təsadüf etmək mümkündür. Bu səbəbdən də, onu hər hansı bir dilin əlahiddə özəlliyi saymaq düzgün olmazdı.

Konkret olaraq uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin təhlilinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, bu dildəki regressiv assimilyativ proseslərin məhz bu şəkildə adlandırılması («əksinə sinharmonizm» və ya «regressiv harmoniya»; bax²) heç də təsadüfi deyil. Belə ki, bu və ya digər faktorlarla şərtlənmiş proseslər nəticəsində (bir qədər sonra həmin amillərin dəyərləndirilməsinə yer ayrılaçaq) affiksal inventarında əsaslı kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermiş uyğur dilində, variantsızlaşmış şəkilçi, sinharmonizmi olan dillərdə söz-forma daxilində «ton diqtə edən»; «inisial» rolunu oynayan³ kök morfemə müdaxilə edərək onun fonetik cildini dəyişir. Daha dəqiq desək, variantsızlaşmış şəkilçi, yaratdığı söz-forma daxilində fonetik uyumun bərqərar olunması üçün kökə təzyiq göstərərək onun gen saitli tərkibini dar vokallı tərkiblə əvəzlənməsinə müvəffəq olur. Bununla da, aqlütinativliyin təməl sütunlarından birinə – kök «toxunulmazlığı»na

¹ Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

² Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, 118-119; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105.

³ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

zərbə endirilməsinə baxmayaraq, «güt mərkəzi»nin dəyişməsindən sonra, şərti olaraq «ton diqtə edici» vahidə; «inisiyalə» çevrilən affiksin müdaxiləsi sayəsində, qeyri-harmonik birləşmənin meydana gəlməsinin qarşısı alınır. Bu mənada, uyğur «umlautu»nu, bir növ «sinharmonizmin bərpası» kimi dəyərləndirən tədqiqatçıların¹ fikirləri ilə razılaşmamaq çətindir. Bəs bu hadisənin, yəni sinharmonizmin əks məcra ya yönəlməsinin səbəbi nədir? Nəyə görə iltisaqiliyin bərqərar olmasında müstəsna rol oynamış və bu proses (yəni aqlütinasiyanın formallaşması) başa çatdıqdan sonra isə onun (iltisaqiliyin) dayanıqlığının təmin olunmasına xidmət göstərən fonetik qanun aqlütinasiyanın özünə, daha dəqiqlik desək, onun ən əsas təməl prinsiplərdən biri olan kök «toxunulmazlığına» xələl gətirən anomaliya halının meydana gəlməsinə rəvac vermişdir? Bu suala cavab axtarmaq üçün yenidən ahəng qanununun təbiəti ilə bağlı bəzi məqamlara nəzər salmalı olacaqıq.

2.4.2. «Uyğur umlautu» və ya «Türk ablautu»: tipoloji definisiya problemi. Ahəng qanununun türk dillərindəki təzahür xüsusiyyətlərinin fərqli məqamlarına diqqət çəkən Əhməd Cavad Əmrə yazır: «VIII yüzilliyə dair əlyazmalarda dar vokal [i] hələ yetərincə inkişaf tapmamış (gelişməmiş) olduğu kimi, Tarancı (Yeni Uyğur) və Koybal-Karaqas ləhcələrinin də vokalik sistemində bu fonem rol oynamamaqda, vokallar uyumu da (saitlər ahəngi də) bu vokalın əksikliyindən törəyən (müvafiq) durumda bulunmaqdadır»; «Yeni Uyğurcanın bu qaydalı fonetik hadisələrinin, qədim

¹ Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

uyğurcada və daha qədim çağlarda geniş yayıldığını* göstərən çox sayıda misal göstərə bilərik: ...tenğri/tanğrı, ..karış/keriş, ...adır/edür; ...yökuş/yüksek və s.¹». Reqressiv palatal harmoniyada «özlərinin fonetik təbiətindən dolayı, bir halda səs birləşmələrinə sinharmonizmin təsirini neytrallaşdırın, digər halda isə kök sözün saitlərinin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edə bilən indifferent saitlərin başlıca rol oynadığını» (məs: **baş**→**beşi** «onun başı»; **kelin** «qalın»; **keri** «qarı» və s.) və bu səbəbdən də, istər uyğur ədəbi dilində, istərsə də dialektlə rində fonetik dubletlərin meydana gəldiğini (məs: **komuş/kemiş** «qamış»; **oruk/erik** «açıq»; **bösük/beşik** «beşik»; **yopuk/yepik** «bağlı» və s.) bildirən A.T.Kaydarov, «uyğurların yazılı ədəbi dilinin, xalq şivələri ilə maksimal yaxınlaşma yolu ilə inkişafı, coxsayda paralel sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olduğunu» (məs: **ağız/eğiz**; **xanum/xenim**; **yarım/yerim**; **sarığ/serik** və s.) bildirmiştir².

Dəyərləndirmələrimizə A.C.Emre və A.T.Kaydarovun mülahizələrinə müraciətlə başlamağımız təsadüfi deyil. Belə ki, «uyğur umlautu» probleminin çözümü üçün və bu işdə ilk olaraq apardığımız (sözügedən tipoloji sapmaların meydana gəlməsində ahəng qanununun rolu ilə bağlı) dəyərləndirmənin düzgün məcrada irəliləməsi üçün, təhlillərin obyektivliyini təmin etmək və mümkün diffuz yanaşmanın

* Uyğur «umlaut»unun yaranma dövrü ilə bağlı məsələyə bir qədər sonra toxunaçağıq.

¹ Emre A.C. Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme). İstanbul, 1949, s.X-XI.

² Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, ст.165.

qarşısını almaq məqsədi ilə bir mühüm məqama aydınlıq gətirmək vacibdir. Söhbət «Türk ablaut» və «Uygur umlaut» qarışılığından gedir. Belə ki, uyğur dilindəki «anlaut mövqeli qalın və incə saitlərin (yenidən) səsləndirilməsi» məsələsi çərçivəsində **«Türk ablautu haqqında** ümumi qeydlərini bölüşən və bu kontekstdə həmin (uyğur) dildəki müvafiq səs əvəzlənmələrindən ([a]; [ə] > [i]; [ɪ]; [e]) bəhs edən (məs; kayın > keyin; tapıl > tepil; balık > belik, bılık) T.Talipov, bu kimi halların **«german dilləri üçün də xarakterik olduğunu** və burada onun özünəməxsus **umlaut** şəklində təzahür tapdığını bildirmişdir¹. Göründüyü kimi (yuxarıda əsərlərindən iqtibas gətirilən həmkarları kimi), variantlar törədən səs əvəzlənmələrinə diqqət çəkmiş uyğur tədqiqatçısı, onların **«Türk ablautu»** adı altında tanınan problemin tərkib hissəsi olduğunu qeyd etməklə bərabər, həmin faktların, müəyyən mənada, german umlautu ilə analogiya təşkil etdiyini önə sürmüştür. Maraqlıdır ki, tədqiqatın növbəti bölümündə, sanki elə özünün «fonetik dəyişikliklərin dinamika və təkamülünün müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin ən çətin və mürəkkəb problemlərindəndir» – fikrinin təsdiqi kimi (doğrudur, dilçi bu mülahizəsini, bir qədər fərqli kontekstdə – «adətən, intralinqvistik və ekstralinqvistik faktorlarla şərtlənən dəyişikliklərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin mümkünşüzlüğünün doğurduğu çətinliklə») bağlı bildirmişdir – A.H.), «ablaut» və «umlaut» prosesləri arasında ciddi delimitasiya aparmayan T.Talipov, V.V.Radlov və M.Ryasyanen tərəfindən «umlaut» qismində dəyərləndi-

¹ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.78-79.

rilən hadisələrin (dilçi, məsələnin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı fərqli fikirlər səsləndirir – A.H.) təhlilində təxminən eyni xarakterli faktlardan (məs: **kayın – keyin; arıq – erik-irik, kalın – kelin – kilin** və s.) çıxış etmişdir¹. Başqa sözlə, birinci halda eyni paralelləri (və ya variantları) «türk ablautu» problemi çərçivəsində dəyərləndirən tədqiqatçı, digər halda məsələni «qədim uyğur dilindəki [i] və [i] dar saitlərinin konvergensiyasından sonra indifferentləşmiş [i] səsinin» kökün gen saitini regressiv assimilyasiyaya məruz qoyaraq «artikulyasiya baxımından özünə daha yaxın» məxrəcə salması ilə səciyyələnən «uyğur umlautu» kontekstində dəyərləndirmişdir². Sonuncu dəyərləndirmənin nə dərəcədə obyektiv olmasına baxmayaraq, eyni faktların müxtəlif istiqamətlərdəki təhlili (xatırladaq ki, belə «qarışılıq» təkcə T.Talipovun və daha öncə əsərlərinə müraciət etdiyimiz A.C.Emrə və A.T.Kaydarovun tədqiqatında deyil, eləcə də, A.A.Yuldaşovun təqdim olunan dəyərləndirməsində də³ izlenilir), «uyğur umlautu» probleminin düzgün çözümü üçün, sözügedən qəbildən tipoloji sapma hadisələrinin fərqləndirilməsi labüdüyüünü ortaya çıxarıır. Belə ki, türkoloji araşdırırmalarda, bu dillərdə yer alan kökdaxili səs əvəzlənmələri faktlarına nəzərən «ablaut» istilahından əsasən sözyaradıcılığı səviyyəsində müşahidə edilən müvazilik hallarının tipoloji xarakteristikası zamanı istifadə edilir. Məsələn, «qədim söz yaradıcılığındakı morfonoloji yollardan birinin

¹ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ср.178-180.

² Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ср.78-85; 178-181.

³ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., 1958, ср.28.

də **ablaut** olduğunu» önə sürən F.Cəlilov, «bunun (ablautun – A.H.) izinin **qıç/qac**, **əl/al**, **diş/daş**, **gəl/qal**, **bil/bul**, **alt(ast)/üst** kimi onlarla sözdə **rudiment** şəklində qaldığını» və «bu sahədə aparılan tədqiqat işinin maraqlı nəticə verə biləcəyini» qeyd etmişdir¹. Verilən tipoloji xarakteristikadan asılı olmayaraq, sözügedən qəbildən olan (yəni türkologiyada «ablaut» və «umlaut» istilahları ilə tanımlanan) dil faktları N.A.Baskakov və A.M.Şerbakin əsərlərində, təbiətlərinin müxtəlifliyinə müvafiq olaraq, fərqli məcrada araşdırılmışlar. Belə ki, birincilərin («ablaut» olaraq səciyyələndirilən faktların – A.H.) **sinharmonizmin təsiri** ilə sözlərin [a] (e, o, ö allofonlarla) və [i] (i, ı, ü allofonlarla) variantları şəklində realizasiyası nəticəsində meydana gəldiyini bildirən² N.A.Baskakov, «uyğur vokalizmi» ilə bağlı araşdırmasında saitlərin regressiv labial-palatal harmoniyasının bu dildəki «bəzi **grammatik formaların** əmələ gəlməsində böyük rol oynadığını», bu zaman «affiksəl birgə əsasın özünün dəyişməsinin **daxili fleksiyanın inkişafına** işaret etdiyini» («lakin adi fonetik qanuna uyğunluqla şərtləndiyi üçün sonuncunun hələ «yalançı fleksiya» olduğunu») (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür³.

«Türk dillərində qrammatik mənanın ifadəsi üçün **bəzzən aqlütinativ və ya affiksal vasitələrlə** yanaşı «**əsasın fleksiyası**» və ya «**daxili fleksiya**» adlandırılan vasitədən istifadə edildiyini» (məs: başqırd. d. **kaynı** «qayınata»/**kəynə** «qay-

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.101.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, с.22.

³ Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, с.119.

nana»; **bıç** «doğramaq»/**bıç** «kəsmək»; tatar d. **ata/əti** «ata-can»; **ana/əni** «anacan») bildirən A.M.Şerbakın (bununla belə dilçi, sinharmonik paralellərin monqolşunaslıqda qazanlığı tipoloji xarakteristika ilə bağlı skepsisini dilə gətirir¹) daha öncəki araşdırmasında, «*umlaut*» və «*ablaut*»* səciyyəli faktların aydın delimitasiyası müşahidə edilməsə də², sonrakı tədqiqatlarında dilçi, «*aqlütanitv dillərdəki xarici və daxili fleksiyani xatırladan*» elementlər arasında differensiasiya apararaq «*ablaut*» xarakterli elementləri digərlərindən fərqləndirmişdir³ (kursivlər bizimdir – A.H.).

Obyektivlik naminə onu da qeyd etməliyik ki, «türk ablautu» çərçivəsində dəyərləndirilən sözyaradıcılığı nümunələrinin heç də hamısı «eyni kök daxilində ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsi (və ya əks istiqamətli əvəzlənmənin realizasiyası) ilə gerçəkləşən sporadik

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.15-17.

* Yeri gölmüşkən, bir qədər haşıyəyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, türk dillərində aqlütinativ vasitələrlə yanaşı istifadə olunan və tədqiqatçıların özünəməxsus tipoloji xarakteristikasına görə, «daxili fleksiya» hadisəsinə yaxın elementlər qismində dəyərləndirilən faktlar sırasında, fonetik əvəzlənməli təkrarlar da (məs: qədim türkcədə: arslan-burslan «şir-mir»; axsak-buxsak «axsaq-uxsaq» (Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.17); timer-tumır «dəmir-dümür» (Шербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкоznания. 1957, №1, ст.22); qara-qura, qarin-qurun; qatır-qutur; danq-dunq (Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.99) və s.) qeyd olunur.

² Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64-65; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.22-25.

³ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.157, ст.161-162; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.15-17.

dəyişikliklər»; məs: **az/əz; açı/əçə** və ya **bıç** (aq) – **biç**¹ (mək) (mög. et: başqırd dilində **açı** və **əçi** sinharmonik variantları differensiallıq qazanmadığı halda, tatar dilində onların, müvafiq olaraq «**açı**» və «**turş**» mənalarına uyğun şəkil-də fərdilik əldə etdikləri məlumdur²) və ya (A.N.Kononov nəzəriyyəsinə əsasən) şərti olaraq, **a-dil** və **i-dil** adlandırılan dialekt kəsişməsindən törəyən müvazilik halları kontekstində³ izah edilir. Bəzi hallarda «sinharmonik paralellər»in bir qisminin meydana gəlmə səbəblərinin sözügedən nəzəriyyələr çərçivəsində əsaslandırma qazana bilməməsi, onların altyapısında kombinator fonetik hadisələrin durduğunu ehtimal edilməsinə yol açmışdır. Belə ki, «Başqırd dilində variant sözlər və ya sinharmonik paralelliklər» mövzusunda geniş araştırma aparmış D.Q.Kiyekbayev, həmin qəbildən olan sözlərin müəyyən qrupunun məhz **umlaut hadisəsinin iştirakı** ilə yarandığını (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüştür⁴. Başqa sözlə, həmin nəzəriyyəyə görə, regressiv assimilyasiya nəticəsində fonetik cildində əsaslı dəyişikliyə məruz qalmış söz (yəni əsas), sonra ilkin variantının semantik yükündən fərqli məna çaları ilə seçilərək «müstəqillik» qazanmışdır. Göründüyü kimi, həm «turk ablaut», həm də «uyğur umlaut»unun altyapısında sinharmonizm faktorunun (istər sinharmonik oppozisiyalar, istərsə də söz-forma çərç-

¹ Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.115.

² Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.16.

³ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980, ст.37-40.

⁴ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.,1965, ст.46.

vəsində vokalik uyumun bərpası ilə bağlı amillərin) dayanmasına baxmayaraq, sözügedən tipoloji sapma faktları yetərincə fərqli təbiətə malikdir. Əslində məhz «**umlaut**» → «**ablaut**» keçidinin mümkünluğunun* bəzi faktlar əsasında öz təsdiqini tapması, onun (yəni bu keçidlə bağlı ehtimalın) bir növ, «yaşamaq hüququ»nun olmadığını önə sürən tədqiqatçıların qətiyyətli inkarının mütləqlikdən kənar olmadığını düşünməyə rəvac verir. Belə ki, «türk vokalizmi və sinharmonizm»inin geniş çeşidli problemləri sırasında «daxili fleksiya» kimi dəyərləndirilən «sinharmonik paralellər»in təhlilinə xüsusi diqqət ayırmış M.A.Çerkasskinin bu ehtimalla bağlı skepsisini dilə göstirməsinə baxmayaraq¹, bəzi faktların meydana gəlmə şərait və səbəblərinin daha dərinindən araşdırılması burada «umlaut» faktorunun rolunun istisna edilməsinin doğru olmadığını ortaya qoyur. Ən azından, daha öncə haqqında bəhs edilən və bir çox halda məhz «türk ablautu» xarakteristikası ilə tanımlanan faktlarla bir arada dəyərləndirilən **ata** və **əti** «atacan»; **ana** və **əni** «anacan» sinharmonik paralelliyinə nəzər salmaq kifayətdir. İlk baxışdan bu variantlılığın meydana gəlməsində **a~ə**; **a~i** incə – qalın səs (sinharmonik) qarşılaşdırmasının həllədici rol oynadığı aydın görünə də, təfsilatlı təhlil, həmin faktların (da-ha öncə qeyd edildiyimiz kimi) «türk ablautu» elementləri

* Müqayisa üçün deyək ki, «umlaut → ablaut» keçidli tipoloji sapma faktları digər iltisəqi quruluşlu dillərdə də müşahidə edilir. Konkret olaraq, T.Şaradzenidzenin bildirdiyi kimi, svan dilindəki ablaut formaları umlaut hadisəsindən törəmişlər (Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, с.46).

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, с.46-47.

kontekstində nəzərdən keçirilməsinin doğru olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, incə vokal tərkibli variantın əzizləmə-kiçiltmə mənasını ifadə edən şəkilçinin təsiri ilə meydana gəlməsi faktının aşkarlanması (**ata+i>əti; ana+i>əni**), həmin elementlərin umlaut səciyyəli proseslər nəticəsində yarandığını önə sürən M.Ryasyanenin¹ tamamilə haqlı olduğunu düşünməyə əsas verir. Bununla belə, həmin qəbildən faktların mövcudluğuna rəğmən, onu bildirməliyik ki, irəlidə «uyğur umlaut»u problemi çərçivəsində araşdırmağa cəlb olunan nümunələr, sözyaradıcılığı səviyyəsində cərəyan edən proseslərlə əlaqəli olmayıb, əsasən qrammatik forma yaradıcılığı zamanı müşahidə edilən «əksinə sinharmonizm» hallarını (məs: **baş+i>beşi** «onun başı»; **at+i>eti** «onun atı»; **sal+ip>selip** «salıb»; **al+il>elip** «alıb» və s.) əhatə edir.

2.5. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən faktorlar və yarandığı dövr haqqında

Bilavasitə «uyğur umlautu» hadisəsini meydana gətirən səbəblərin çözümü məsələsinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, həmin hadisə nəticəsində ortaya çıxan faktların tipoloji təbiəti ilə bağlı (irəlidə daha təfsilatlı şəkildə şahidi olacağımız kimi) yetərincə fərqli dəyərləndirmələrin mövcudluğuna baxmayaraq, bu elementlərin yaranmasında sinharmonizm faktorunun həllədici rol oynaması ilə bağlı ehtimalda dilçilərin kifayət qədər həmrəylilik nümayiş etdirdiyini görmək olar. Və «uyğur umlautu» ilə ahəng qanunu arasında

¹ Рясиене М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, с.70-71.

əlaqələndirmə birincinin digərinin regressiv yönümlü icrasından (yəni «əksinə sinharmonizm»dən) başqa bir şey olmaması ilə məhdudlaşdırır: bu prosesin eks istiqamətdə cərəyan etməsinin başlıca səbəbi olan şəkilçi variantsızlığının özü də sinharmonizm faktoru ilə, daha dəqiq desək, ahəng qanununun zəifləməsi ilə əlaqəlidir. Daha öncəki qeydlərdən də məlum olduğu kimi, şəkilçi variantsızlığında, yəni affiksın yalnız dar saitli variantda təmsil olunmasında uyğur dilinin vokallar sistemindəki [i] və [ɪ] səslərinin konvergensiyası başlıca rol oynamışdır. Həmin prosesin, ümumilikdə, uyğur dilinin fonetik səviyyəsini «silkələyərək» sinharmonizmin zəifləməsinə yol açdığını, sonuncunun isə, öz növbəsində sözügedən dil faktlarının, yəni «uyğur umlautu» elementlərinin meydana gəlməsinə təkan verdiyini nəzərə alaraq onun daha təfsilatlı təhlil tələb etdiyini düşünürük. Məhz bu konvergensiya prosesinin və eləcə də (onun davamı olaraq gerçəkləşmiş) ahəng qanununun nüfuz dairəsinin «daralması»nın mümkün qədər ətraflı araşdırılması «uyğur umlautu» ilə bağlı digər sualların obyektiv cavablandırılmasına imkan yaradar. Belə ki, bəzi təhlillərdəki «uyğur umlautu»nun meydana gəlməsi haqda ehtimallarda «İran substrati» faktorunun və ya İrandilli xalqlarla əlaqə amilinin ön plana çəkilməsi, obyektiv və düzgün nəticənin əldə edilməsi üçün kompleks yanaşmanın labüdüyüünü ortaya qoyur.

2.5.1. «Əksinə sinharmonizm»a yol açan intralingvistik amillər: sinharmonizmin zəifləməsi (konvergensiya) və tembr ümumiliyi faktorları. Sinharmonizmin zəifləmə-

sini şərtləndirən amilləri şərti olaraq iki qrup çərçivəsində (dildaxili və dilxarici proseslər) fərqləndirmək olar.

«Türk areal linqvistikasının problemləri» çərçivəsində, «uyğur umlaut»unun yaranma səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq V.V.Radlov, V.Y.Malov, Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, N.A.Baskakov, V.V.Reşetov, K.K.Yudaxin, A.T.Kaydorov və eləcə də bir çox başqalarının mövzu ilə bağlı düşüncələrinin geniş icmalına yer ayırmış N.Z.Hacıyeva, həmin mülahizələrin qarşılaşdırılmalı təhlili sonucunda *«türkoloji ədəbiyyatlarda, təəssüf ki, umlautun səbəbləri haqqında sualların cavablandırılmaması»* ilə bağlı qənaətə gəlməşdir¹ (kursiv bizimdir – A.H.). Lakin sözügedən problemin birmənalı həll qazanmamasına və bu tipoloji sapma faktlarının meydana gəlməsində intralinqvistik və ya ekstralinqvistik amillərdən hansının həllədici rol oynaması ilə bağlı məsələnin hələ də tam çözümünü əldə etməməsinə baxmayaraq, uyğur dilindəki indifferent saitlərin mövcudluğu amilinin «uyğur umlaut» hadisəsinin ortaya çıxmásında yetərincə önəmli rol oynaması faktı bütün dilçilər, tərəfindən bu və ya digər səviyyədə etiraf edilmişdir. Bu faktor özlüyündə dildaxili təkan amili qismində dəyərləndirilə bilsə də, bəzi dilçilər hətta bu faktorun da «yaddilli təsirə laqeydilikdən uzaq olduğunu²» ehtimal etmişlər (Həmin ehtimallar ekstralinqvistik faktorların təhlili çərçivəsində dəyərləndiriləcək).

¹ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.36-38.

² Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.46.

Türk dillərinin fonetik yarusundakı bu tip dəyişikliklər, adını çəkdiyimiz tədqiqatçılarının araşdırılmalarında geniş şərh edildiyindən, biz yalnız onu əlavə etmək istərdik ki, fonemlərin üst-üstə düşməsi hadisəsi sinharmonizmi olan digər iltisaqi quruluşlu dillər üçün də xasdır. Belə ki, G.D.Sanjeyev monqol dillərində digər saitləri assimilyasiya etməyə qadir olan və vaxtilə samitlərin təkamülündə önəmli rol üstlənmiş [i] vokal səsinin belə keçid qabiliyyətindən söz açarkən, problemi ümumiləşdirərək maraqlı mülahizə irəli sürmüştür: «oyrat ön sıra saitləri digər monqol dillərindəki arxa sıra saitlərinə uyğun gəlirsə, demək, onların nə vaxtsa arxa sıra saitləri olduğunu güman etmək lazımdır. ...göründüyü kimi, ...fərqliləşmə əzəli olmayıb, sonrakı dövrlərə aiddir¹». Başqa sözlə, söhbət, bir əsasdan parçalanaraq ayrılmış səslərin sonralar üst-üstə düşməsindən gedir. Və ehtimal etmək olar ki, bu divergensiya hadisəsi Hun dövrünədək, yəni türk vokal səkkizliyinin formalaşlığı mərhələyədək müşahidə olunub, sonda müstəqil fonemlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnib, eks məcralı proses (fonemlərin üst-üstə düşməsi), daha sonralar baş verdiyindən, sinharmonik oppozisiyalardakı dəyişmələr özünü növbəti dövrlərdə bürüzə verib. Bu mənada, «uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini türk vokalizminin təkamülünün təxminən **dördüncü** (Qədim türk dövrü) -beşinci (müasir türk dillərinin formalaşlığı dövr) mərhələləri ilə əlaqələndirən N.A.Baskakov, zənnimizcə haqlıdır². Belə ki, qədim uyğur dilində artıq «ı» və «i»

¹ Санжееев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.75.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.7.

üst-üstə düşürdü; siro-nestorian abidələrində, onlar qrafik cəhətdən seçilmirdilər¹ («Uygur umlautu»nun yaranma dövrü məsələsinə irəlidə qayıdacağıq).

Biz [i] və [ɪ] səslərinin konvergensiyasının «sinharmonizm və aqlütinasiya arasındaki mübarizənin (?! – A.H.) ilkin etaplarında» mümkün olduğunu önə sürən G.D.Sanjelevin² fikrinə şəriq çıxmasaq da, onun və eləcə də digər monqolşunasların³ mülahizələrinə istinadən, sözügedən konvergensiya hadisəsinin, yalnız İrandilli faktorun təsiri ilə lokal səviyyədə təzahür tapan hadisə olmayıb, ümum – Altay səciyyəsi daşıyan prosesi (daha dəqiq desək, ümumilikdə Altay dillərində müşahidə edilən anomaliya hadisəsini) təcəssüm etdirdiyini əminliklə söyləyə bilərik. Onu da qeyd edək ki, *«i~ɪ indifferentliyini sinharmonizmin ilk böyük pozulması»* faktı olduğunu qeyd edən K.Menqes⁴ də, bu konvergensiya İran alimlinin rol oynamadığını vurgulamışdır. Deyilənlərdən məlum olduğu kimi, [u] <ⁱ>i təxmini modeli üzrə (biz burada digər fonemləri nəzərə almamışıq) cərəyan edən proseslər uyğur dilinin fonetik sistemini sil-kələməklə yanaşı, onun morfoloji yarusunu da müəyyən mənada təsirdən kənardə qoymamışdır. «Umlaut»un yaranması bu iki dil səviyyəsinin həmhüdud zonasında mü-

¹ Джумагулов Ч. Язык сиро-туркских (неисторианских) памятников Киргизии. Фрунзе, 1971, ст.30.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.118.

³ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87.

⁴ Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

kün olmuşdur. «Dil strukturunun ayrı-ayrı yaruslarının hər birinin muxtariyyətini şübhə altına almadan... fonetika və morfologiyanın mütləq və struktur cəhətdən şərtləndirilmiş əlaqəsinin mübahisəsiz¹» olduğunu hesab edən A.A.Reformatski də («uyğur umlautu»nu fonetik hadisə hesab etməsinə rəğmən), bu kimi linqvistik faktların yalnız bir səviyyə çərçivəsində tədqiqini düzgün saymayaraq, məsələyə daha geniş aspektdən baxmayı təklif edir. Belə ki, problemin yaranması, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, təkcə sinharmonizmin (ekstra- və ya intralingvistik səbəblərdən dolayısı ilə) zəifləməsindən qaynaqlanır; məsələ kök – affiks (təkrarən vurgulamaq istərdik ki, söhbət artıq sözünü etdiyimiz proseslərin nəticəsində variantsızlaşmış affiks dən gedir) arasındakı iyerarxik münasibətlərindən; yəni (belə demək mümkünsə), «güt nisbəti»nin, qismən də olsa, dəyişməsindən gedir.

Yeri gəlmışkən sinharmonizmin zəifləməsi məsələsinə işiq salmağa çalışan bəzi tədqiqatlarda səsləndirilən bir fikrə münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, Y.D.Polivanov², N.Z.Hacıyeva³ yuxarıda sözünü etdiyimiz qəbildən olan proseslərin (yəni «umlautlaşma» hallarının) sinharmonizmin məhvinə, onun «dağılıması»na gətirib çıxaracağını və ya həmin proseslərin bu deqradasiyən tərkib hissəsi olduğunu

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.112.

² Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a /Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923, ст.123.

³ Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкознания, 1975, № 1, ст.46.

qeyd edirlər. Zənnimizcə, sinharmonizm bir çox dillərdə müşahidə olunan assimilyativ proseslərdən fərqlənərək, «fonem variasiyaları səviyyəsindəki təbii uyuşmanın sərhədlərini aşdığından¹» və artıq dilin morfoloji yarusu ilə əlaqəli hadisə olduğundan, onun qeyd etdiyimiz faktların təsiri ilə aradan qalxacağını ehtimal etmək bir o qədər düzgün deyil. Bunun («dağıılma»nın) qarşısını ala biləcək amillər isə sinharmonizmi dil sistemi üçün məqsədə uyğun (daha dəqiq desək, dil daşıyıcıları üçün əlverişli) hadisəyə çevirən səbəblərə bərabər (biz daha öncə, ahəng qanununun primitivliyi ilə bağlı fikirləri şərh edərkən həmin səbəblər haqqında söz açmışıq), linqvistik konservativizm faktorudur. B.de Kurtenenin sözləri ilə desək, bütün bu tərəddüdlərə və daimi dəyişikliyə baxmayaraq biz, məşhur «mühafizəkarlığı» qeyd edə bilərik: «Daim nə isə dəyişir» deyərkən, əlavə etməliyik: «Daim nə isə qorunub saxlanılır və dəyişməz qalır²». «Uyğur umlautu»nun təbiəti, ilk baxışdan nə qədər qəribə görünə də, (irəlidə şahid olacağımız kimi) həmin sinharmonizmə meylli dil konservativmi sayəsində mümkün olmuşdur.

Sinharmonizmi mümkün edən səbəblərlə bağlı M.Mollovanın versiyası, «uyğur umlautu»nun təbiətinin izahı baxımından, xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, tədqiqatçıya görə, ulu türk dili, mövcud olduğu dövrdə və bəlkə də, daha öncələri, ayrı-ayrı sillabofonemlərdən (burada sait və samitlər fonoloji cəhətdən seçilmirdilər) ibarət idi və deməli, sinhar-

¹ Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкоznания 1962, № 6, ст.44.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкоznанию. Том II, М., 1963, ст.201.

monizm, sözlərdəki sait və samitlərə eyni dərəcədə aid olan tembr ümumiliyini təcəssüm etdirirdi¹. Doğrudur, tembr ümumiliyi məsələsi (daha dəqiq desək, sinharmonizmin, ilk olaraq, hecadaxili uyumu – harmoniyanı saxlamaq üçün meydana gəlməsi ehtimalı) bu və ya digər şəkildə digər türkoloqlar tərəfindən də qeyd edilmişdir. Lakin orada məsələ belə qətiyyətlə qoyulmamışdır. Ən azı bu baxımdan, M.Mollovanın hipotezi xüsusi diqqətə layiqdir. Bu ehtimalın çözümü ilə bağlı olaraq onu deyə bilərik ki, tembr ümumiliyi, əslində, sait və samitlərin qarşılıqlı şəraitdə şərtləndirilməsindən ayrılmazdır. Əgər erkən dövrlərlə bağlı bunu yalnız *a priori* söyləmək mümkünürsə, müasir dildə cərəyan edən proseslər, türk dillərində sözlərin tembr uyuşmazlığından qaçındığını (bu səbəbdən, hətta, alınma sözlərin belə, uyarlı hala salındığını) ortaya qoyur. Və bu uyuşmaya meyllilik, bəzən o qədər güclüdür ki, həmin tembr ümumiliyinin bərqərar olunması naminə, kök öz dominantlığını ilə vidalaşmalıdır. Belə ki, türk sinharmonizmi zamanı kökün üstün mövqeyi (daha öncə də qeyd edildiyi kimi), tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf olunmuşdur. Lakin, göründüyü kimi, «uyğur umlautu»nda isə kök öz üstün imtiyazından məhrum olur. Bunun səbəbini isə prosodik müstəvidə axtarmaq lazımdır. Belə ki, burada məsələ yalnız sinharmonizmin pozulması səviyyəsində donub qalmayıb (məs.: **at + i > eti** «atı» – [atı] əvəzinə; **baş + im > beşim** «başım» – [başım] əvəzinə) kökün «muxtariyyət»inin əlindən alması ilə nəticələnir, bunun səbəbini, məhz, tembr

¹ Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкоznания, 1966, № 2, ст.61.

ümumiliyinin əldə edilməsinə meyllilikdə axtarmaq lazımdır. İstiqamətin əks məcrada yönəlməsi isə, qədim dövrlərdən fərqli olaraq, «irəliləmiş» vurğunun kökdən xaricdə mövcud olması, daha dəqiqlik desək, formantın üzərinə düşməsi ilə izah oluna bilər: vurğudan məhrum olan kök (göstərilən səbəblərdən dolayı), variant oppozisiyasını və ya opozisiyalarını itirmiş) formantı şəkilləndirməkdə, yəni onun fonetik cildini müəyyənləşdirməkdə acizdir, sonuncu isə, əksinə, onu (vurğunu) əldə etməklə «güclənərək» regressiv yönümlü assimilyasiyaya təkan verir. Nəticədə tembr ümməliyi bərpa olunur. Oxşar hadisə bəzi mürəkkəb sözlərdə müşahidə olunur (*bəyən+dur>Bayandur və s.*)^{*}. Gətirilən nümunələrdə assimilyativ proseslərin əks məcrada cərəyan etməsi, onların (sözügedən linqistik faktların) vurğunun kökü tərk etdiyi sonrakı dönəmlərdə meydana çıxdığını söyləməyə əsas verir: əks halda, postpozisyon element deformasiyaya uğrayardı. Deməli, qeyd olunanlar da, «uyğur umlautu»nun, nisbətən yeni dövrün məhsulu olması ehtimalını gücləndirir.

Burada bir qədər haşıyəyə çıxaraq onu bildirək ki, «bütün türk dilləri üçün ortaq olan və elə bu səbəbdən də, görünür ki, ulu türk dilindən əxz edilmiş kökdən qaynaqlanan *səs ahənginin yalnız kök üzərinə düşən əsas vurğu*» şəraitində mümkünlüyünü önə sürən F.E.Korşun fikirləri ilə, «saitlərin harmoniyasının «istiqamətinin vurğu yeri ilə deyil, sadəcə, *kökün sözdəki rolu ilə şərtləndiyini*» bildirən M.Qrammonun görüşlərini (kursiv bizimdir – A.H.) qarşılaşdırın

* *Bu+gün>bügün>[būn]* – qaqaуз d (Дмитриев Н.К. Долгие гласные в гагаузском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. М., 1955, ст.204).

A.M.Şerbak, sonuncu mövqeyin daha haqlı olduğunu öné sürmüdüdür¹. Lakin kök dil quruluşundan iltisaqi struktur mərhələsinə keçidi mümkün edən proseslərin məntiqi, məhz F.Korş və həmfikirlərinin düzgün mövqe ortaya qoyduqlarını düşünməyə əsas verir. Məhz həmin ehtimallar, konkret olaraq, «aqlütinativ quruluşun ilk dönmələrində, mürəkkəb sözün komponentlərinin hələ tam qrammatikləşmədiyi və postozisyon elementlərin... real leksik mənadan məhrum olmuş affikslerə çevrilmədyi mərhələdə vurğunun birinci əsas morfem (yəni kök) üzərinə düşməsi», «daha sonrakı periodda – türk dillərinin artıq aqlütinativ xarakter kəsb etdiyi və affikslerin kifayət qədər qrammatikləşdiyi mərhələdə ... vurğunun .. son hecaya düşməsi²» hipotezi «uyğur umlautu» hadisəsi ilə bağlı yaranmış vəziyyətdə öz dolayı təsdiqini tapır. Belə ki, (əsl) sinharmonizmin, məhz «ton diqtə edən» kökün dominantlığını təmin etmiş vurğu amilindən dolayı, progressiv istiqamətdə yönəlməsinə baxmayaraq, onun şərti analoqu olan «uyğur umlautu»nda proseslərin əks məcrada cərəyan etməsində bu vurğunun «irəliləməsi» önemli rol oynamışdır. Belə ki, F.Korşun ahəng qanununun istiqamətinin vurğu ilə əlaqəliliyi haqqında mülahizəsinə söykənərək bildirə bilərik ki, erkən proseslərin daha sonralar anomallıq hallarını ortaya qoyması, bu faktların məhz vurğu «irəliləməsi»ndən, yəni aqlütinativliyin tam bərqərar olmasından sonrakı dövrlərdə mümkün olduğuna şübhə yeri qoymur. Variantsızlaşmış affiks (xalqın sinharmonik duyu-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.118.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.185.

munun korşalmaması şəraitində) «təşəbbüsü» (oxu: vurğunu) öz üzərinə götürərək söz-formanın vokal tərkibini bəlirləşdirmək səlahiyyətini ortaya qoyur.

2.5.2. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsində ekstralingvistik amillərin rolü haqqında: İran substrati; fonetik interferensiya – reallıq və ya uydurma

Tədqiqatın bu məqamında sinharmonizmin zəifləməsinə yol açan bilinçizm faktorunun çözümü üzərində dəyanmaq istərdik. Belə ki, artıq irəli sürdüyümüz və sübuta yetirməyə çalışdığımız mülahizələrdən bəlli olduğu kimi, umlautiv təbiətli tipoloji anomaliya faktlarının meydana gəlməsi ilə dildəki sinharmonizmin zəifləməsi arasında sıx bağlılıq mövcuddur ki, bu da həmin prosesə yol açan təkcə dil-daxili deyil, dilxarici faktorlardan yol alan təsirlərin dəyərləndirilməsini vacib edir. Digər tərəfdən onu da qeyd etməliyik ki, dilçilik ədəbiyyatlarında «uyğur umlaut»unun, ikinçi dil amilindən dolayı, mümkün olması ilə bağlı ehtimallar da səsləndirilmişdir. Məs: «Uyğur dilinin çılık dialektlərinin fonetik qanuna uyğunluqları»nı tədqiq edən L.A. Aqanina və başqaları «umlautun... türk materialı əsasında izah edilə bilməyəcəyini» önə sürərək onun «yaddilli təsirin, çox güman ki, İran dillərinin təsiri nəticəsində» yarandığını iddia etmişlər¹. Təxminən analoji mövqedən çıxış edən L.S. Levitskaya: «ehtimal ki, bu tip regressiv harmoniyanın inkişafına... həm xarici, həm də daxili faktorlar təsir göstərmişdir» – fikrini² ifadə etmişdir. «Indifferent [i] səsinin regressiv

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64.

² Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

istiqamətli təsir»ini şərh edən N.A.Baskakov da, onun «çox güman ki, Iran substratı» faktorundan qaynaqlandığını¹» önə sürmüdüdür. Bu isə öz növbəsində, həmin mülahizələrə dolğun və tutarlı münasibət bildirmək üçün bilinqvism şəraitinin sinharmonizmə təsir gücү və istiqamətini müəyyənləşdirilməsini qəçinilməz etmişdir.

Sinharmonizmin zəifləməsində ekstralinqvistik amillərin heç də axırıncı yerdə durmadığının ən bariz nümunəsi kimi özbək dilini göstərə bilərik. Belə ki, türk dilləri arasında məhz bu dil haqqında, öz ədəbi dil variantında ahəng qanununu, xarici dil faktorunun təsiri ilə, itirdiyini birmənalı şəkildə söyləmək mümkündür.

Əsrlər boyunca bilinqvistik (özbək-tacik) olmuş areallarda yaşayan əhalinin danışlığı dialektin ədəbi dil üçün koynə rolunda çıxış etməsi onun (ədəbi dilin) vokalizminin digər türk ədəbi dillərindən fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin özbək ədəbi dili ölkənin linqvoatlasında cərəyan edən prosesləri dolğun əks etdirmək imkanından məhrumdur. Belə ki, etnik rəngarəngliyi ilə seçilməyən bölgələrdə danışılan dialektlərin sinharmonizmdən imtina etmədikləri məlum faktdır. Vaxtilə Y.D.Polivanovun «Özbək dilinin İranlaşmamış sinharmonik şivələri» mövzulu tədqiqatında² təhlil olunan durum, növbəti onilliklər ərzində də, ahəng qanunu olmayan ədəbi dilin güclü pressinqinə baxmayaraq, həmin dialektlərin öz fonetik – strukturoloji özəlliyindən

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.97.

² Поливанов Е.Д. Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка // Известия АН СССР, 1931, ст.93-111.

imtina etməsi ilə nəticələnməmişdir. Doğrudur, M.Vəliyev və X.Daniyarovun qeyd etdiyinə görə, «demək olar ki, bütün şivələrin (söhbət yalnız özbək dilinin ahəng qanunu olan şivələrindən gedir – A.H.) sinharmonik xarakterinin qorunub saxlanmasına baxmayaraq, ədəbi dilin təsiri ilə ... şivələrdə ... ahəng qanununun qismən pozulması halları müşahidə edilir¹. Ədəbi dildə isə sinharmonizmin aradan qalxması prosesi, «ümumtürk **i-i** foneminin **i** fonemində üst-üstə gəlməsinə²» baxmayaraq (xatırladaq ki, «uyğur umlaut»un genezisində yatan səbəblərdən biri də, məhz bu oppozisiyanın neytrallaşması idi), irəli gedərək regressiv assimilyativ səciyyəli elementlərin kütləviləşməsi ilə nəticələnmədi. Belə ki, ikinci dil amili bu türk dilinin sinharmonik duyumunu korşaltmaq üçün yetərli idi (Lakin bir qədər haşıyəyə çıxıb onu da qeyd etməliyik ki, özbək ədəbi dilində sinharmonizmin zəifləməsi, uyğur dili analogiyası üzrə «umlaut» səciyyəli hadisələrin meydana gəlməsinə rəvac verməsə də, bəzi dilçilərə görə, özbək şivələrinin uyğur (tarançı-kaşqar) dili ilə «metisləşdirilməsi»ndən (istilah A.K.Borovkovundur – A.H.) törəyən özbək «uyğurlaşdırılmış» (və ya başqa adı ilə özbək «umlautlaşdırılmış») şivələrində «əksinə sinharmonizm» halları kütləvi şəkildə müşahidə olunmaqdadır: məs: **beşim** (<başım) **əqrıwətti** «başım ağrıyr³»). Göründüyü kimi, özbək ədəbi

¹ Валиев М., Данияров Х.Д. Поливанов о сингармонических говорах узбекского языка / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкоznания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1., Самарканд, 1964, ст.227.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.16.

³ Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуранизованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе, 1946, ст.29.

dilində paradoksal vəziyyət müşahidə olunur; sait səslərin (**i** və **ı**) neytrallaşmasının «uyğur umlautu»na müvafiq məntiqi yekunla sonunclanmasının qarşısını, bilinqvizm şəraitində, söz-forma çərçivəsində sinharmonik uyum saxlamaq duyarlığını itirmiş dil daşıyıcısının, belə demək mümkünsə, aharmonik vokal tərkibli vahidləri ifadə etməyə alışqanlığı alıb. Elə bu səbəbdəndir ki, həmin duyumu itirməmiş uyğur dili ilə qeyri-sinharmonik özbək dialektlərinin eyni müstəvidə nəzərdən keçirilməsini düzgün saymayan N.A.Baskakov, bunun səthi yanaşma olduğunu, əslində isə birincidə spesifik ahəngləşmənin (yəni «əksinə sinharmonizm»in – A.H.) yer aldığıini bildirmişdir¹.

Ekstralinqvistik amilin dilin harmonik fonetik cildli vahidlər yaratmasına əngəl olduğunu daha bir iltisəqi quruluşlu dilin nümunəsində izləyə bilərik. Belə ki, B.X.Todayevanın araşdırılmalarından məlum olur ki, monqol dilləri və dialektlərdə əsasən yetərincə yüksək səviyyədə təmsil olunan sait harmoniyasına Cin dilinin güclü təsirinə məruz qalmış baoan dilində (qohum dillərlə müqayisədə) daha az riayət olunur; **sg** «su»; **sgla** «içirtmək», **sglalg** «içirtmək üçün²».

Sinharmonizmin zəifləməsində ikidillilik amilinin rolunu dəyərləndirmək üçün o qədər də uzaq olmayan keçmişə baş vurmaq kifayətdir. V.Q.Yeqorov qeyd edir ki, əgər Oktyabr inqilabından öncə çuvaş dilində sözügedən fonetik qanunun pozulması halları 18% və 23% arasında tərəddüd edirdisə, bir neçə onillikdən sonra bu göstərici 30%, bəzi

¹ Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, ст.116.

² Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.108.

Ədəbi canrlarda isə hətta 35%-ə qədər yüksəlmışdır¹. Maraqlıdır ki, K.M.Musayev də *sonraki dövr alınmalarının bir qayda olaraq ahəng qanununa tabe olmadığını* (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir². Xakas dilinin «müasir inkişaf mərhələsində, xakasların gənc nəslinin savad əldə edərək ikitilli olmasından dolayı, alınma sözlərə ... sinharmonizmin tətbiq edilmədiyini» bildirən D.I.Çankov, bu mənada «yaşlı nəslin şifahi nitqinin istisna təşkil etdiyini bildirmişdir (məs: vaxtilə **книга** «kitab» → [ikniqe]; **стена** «divar» → [istene³] və s.). Qazax dilinin saitlər sisteminin eksperimental fonetik təhlilini aparmış A.Cunusbekov da, bu dilin müasir durumunda, əksər sözlərin ahəng qanununa tabe olduğu halda, «bəzi hallarda alınma sözlərin istisnalıq nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir⁴».

F.Q.İsxakov bu vəziyyətin bütün türk dilləri üçün xarakterik olduğunu bildirərək əlavə etmişdir ki, hər iki dilə savadlı səviyyədə bələd olan cəmiyyət üzvlərinin sayının artması, rus alınmalarının, bu dilin (rus dilinin) orfoqrafiyasına uyğun şəkildə yazılıb müvafiq şəkildə tələffüz olunmasını normalaşdırılmışdır⁵. İlkin mərhələdə alınma sözlərin

¹ Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары, 1954, ст.177.

² Musaev K.M. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.53.

³ Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975, ст.24.

⁴ Дилячар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке (с.65-72) / Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л., 1976, ст.85.

⁵ Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.127-128.

* Türk dillərində rus alınmalarının mönimsənilməsi prosesini, rus dilində birincilərə aid leksik vahidlərin «vətəndaşlıq hüququ» qazanarkən düşdürüyü vəziyy-

ana dilinin fonetik qanunlarına tabe edilməsi, bu periodun passiv bilinçlistik^{**} səciyyə daşımاسından qaynaqlanır. Dil əlaqələrinin intensivləşməyə başladığı bu ilkin etapda doğma dilin qeyri-ana dilli materiala fonetik və sintaktik xarakterli təsir etməsi adı haldır¹. Bunun kökləri isə (nəzərdən keçirilən problemlə əlaqədar) tələffüz vərdişləri sayəsində formalasılmış artikulyasyon bazaya gedib çıxır. İnterferensiya elementləri üçün hələ dayanıqlı olan fonetik sistem idxal olunan leksemələri öz təbiətinə müvafiq şəkildə cilalayırlar. «Xarici dil öyrənən insan, tərkibində, ana dilində passiv olan artikulyasyon orqanlarla ifadə edilən səslərin yer aldığı sözləri tələffüz edərkən onları yad səslərə akustik cəhətdən yaxın olan öz dilindəki səslərlə əvəz etdiyi²» kimi, həmin şəxs, onun artikulyasyon bazası üçün xarakterik olmayan səs kombinatorlığında qeyri-şüuri korrektəyə yol verir. Onu da qeyd edək ki, aharmonik fonetik tərkibli alınma leksemələrin

yələ müqayisə etsək, maraqlı mənzərənin şahidi olarıq. Əgər ilk mərhələdə yeni linqistik mühitə düşmüş rus sözlərinin fonetik cildində deformasiya halları müşahidə olunursa (məs: rus. d. komitet → qırğız d. komita → komitet; parti → parti → parti (Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвёртое). Фрунзе, 1963, с.70), Y.S.Stepanovun qeyd etdiyi kimi, rus dilində türk sözləri, məhz qorumuş olduqları sinharmonizm sayəsində, ümumi leksik fonddan seçilirlər; sunduk, kişmiş, ətaqan, tötön və s. (Степанов Ю.С. Основы общего языкоznания. М., 1975, с.107)).

^{**} Adından da bəlli olduğu kimi passiv ikidillilik, aktiv bilinçvizmdən fərqli olaraq, toplumun xarici dilə aşağı səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir (bax: Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и многоязычия. М., 1972, с.83).

¹ Верещагин Е.М. Пассивный и активный билингвизм и языковое контакти-рование / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкоznания и лингвистическое наследие. Е.Д.Поливанова» Том 1. Самарканд, 1964, с.269.

² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, с.81.

mənimsənilməsi zamanı, sözügedən «əvəzləmə» halları dialekt və şivələrdə xüsusi kütləviliyə malik olur. Məs: E.Əzizov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində alınma sözlərin, *bir qayda olaraq* (kursiv bizimdir – A.H.) dilin daxili qanuna uyğunluqlarına tabe olaraq öz fonetik cildini dəyişdiyini qeyd edir: **amanat** < **əmanət**; **baravar** < **bəra-bər**; **şafa** < **şəfa**¹ və s.

V.A.Boqoroditski də qeyri-ana dilli elementlərin sinharmonizm duyumunun zəifləməsinə təsir göstərdiyini, lakin rus dilini yaxşı bilməyənlərin tələffüzündə məqamına görə, *regressiv uyğunlaşma* (kursiv bizimdir – A.H.) yolu ilə ahəng qanununun bərpa olunduğunu qeyd etmişdir². Deməli, həqiqətən də, B.de Kurtenenin bildirdiyi kimi, «xalqın dil duyumu – uydurma, subyektiv yalan deyil, faktlarla sübut edilməsi, obyektiv təsdiq edilməsi mümkün olan... kateqoriyadır (funksiyadır³)». Bu fikirlərin işığında «uyğur umlautu»nun altyapısını təşkil edən fonetik proseslərin də elə məhz kök-morfemə müdaxilə ilə nəticələnən regressiv istiqamətli assimilyasiya olduğunu xatırlasaq, uyğur dili daşıyıcılarının sinharmonizm duyumunun aktiv bilinqvizm «qurbanı» olmadığı bir daha təsbitlənəcək. Bu isə öz növbəsində sözügedən qrup tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsində sinharmonizmin zəifləməsinin rol oynaması faktını inkar etmədən umlativ proseslərdə bilinqvizm faktorunun iştirak payı ilə bağlı suala qəti «yox» söyləmək

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.18.

² Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953, ст.101.

³ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.22.

imkanı qazandırır. Başqa sözlə, araşdırılan məsələ ilə bağlı mövqeyimizin, yuxarıda adı çəkilən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, A.M.Şerbakın problemə münasibətinə¹ daha yaxın olduğu ortaya çıxır.

«Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən dildaxili və dil – xarici amillərin dəyərləndirilməsi sonucunda, dilin gelişməsində (yəni inkişafında) rol oynayan faktorlarla bağlı «xarici təsirlər, gelişmənin yol almاسında rol oynarkən, daxili faktorların ona ən böyük yardım göstərməli olduğunu» önə sürən K.Imerin (onu da qeyd edək ki, dilçi dil dəyişməsi və dil gelişməsini fərqləndirir) **dilin** (quruluş və ifadə vasitələri baxımından) **məqbul görəmədiyi təqdirdə, xarici faktorun təsirsiz qalacağı** haqqında fikirlərini² (kursiv bizimdir – A.H.) xatırlatmaq yerinə düşərdi. Doğrudan da, «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin dəyərləndirilməsi, ekstralinqvistik faktorun mümkün təsirinin yalnız dilin daxili qanuna uyğunluqlarının imkan verdiyi səviyyədə və məqbul bildiyi səpkidə reallaşa biləcəyini tam əyanılıklə ortaya qoyur. Desinharmonizasiya digər dillərdə müşahidə edildiyi halda, bu prosesin məhz «uyğur umlautu»nun təmsilində tipoloji anomaliya ilə nəticələnməsi, yalnız bu dilin daxili qanuna uyğunluqlarının spesifikasiyası ilə şərtlənmə və həmin çərçivədə reallaşma şəraitində mümkün olmuşdur.

2.5.3. «Uyğur umlautu»nun meydana gəldiyi dövrlə bağlı məsələyə bir daha (ətraflı olaraq) qayıdaraq qeyd edək ki, A.M.Şerbak bu qəbildən faktların ulu türk dili mə-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.65.

² İmer K. Dilde deyişme və gelişme açısından Türk dil devrimi. Ankara, 1976, s.19.

hələsində yer almayaraq «nisbətən yeni dövrü» əhatə edən prosesin nəticəsində ortaya çıxdığını və analoji halların «Türk dillərin inkişafına intensiv təsir göstərmiş İran və qeyri-türk dillərində yer almamasından» dolayı, bu tip regressiv assimilyasiyanın («uyğur umlautu»nun) «əsl türk mənşəli olduğunu¹» önə sürmüştür. Xatırladaq ki, «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin altyapısında İran substrati faktorunu (?! – A.H.) axtaran N.A.Baskakov isə bu kimi palatallaşma faktlarının, özünün təklif etdiyi periodizasiyaya görə, dördüncü – beşinci mərhələlərə (IV period – «Qədim türk mərhəlesi»; bu zaman türk dilləri, artıq əsas qruplar üzrə..., gələcək fonoloji inkişafın spesifik xüsusiyyətlərini əldə etmişdir); V period – «... müasir türk dillərinin formallaşma mərhəlesi») təsadüf etdiyini bildirmişdir². Uyğur tədqiqatçısı T.Talipov isə «ənənəvi yazının... saitlərin regressiv assimilyasiya faktlarının nəticələrini əks etdirməməsinə» baxmayaraq, «umlaut» hadisəsinin «qədim uyğur dilindəki mövcudluğunun etiraf edilməli olduğunu» qeyd etmişdir³.

Faktiki materialın yetərsizliyinə baxmayaraq, umlautiv səciyyə daşıyan tipoloji sapma elementlərinin meydana gəldiyi dövrü təxmin etmək mümkündür. Belə ki, **i~ı** konvergensiyasının «Türk vokal səkkizliyi»nın formallaşlığı dövrdən sonra yaranmasının şübhəsizliyindən və eləcə də, indiferent [i] səsinin əmələ gəlməsinin yaxın dövrlərə təsadüf etmədiyindən çıxış edərək, N.A.Baskakovun yuxarıda təq-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.65.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.97, 73.

³ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.179.

dim olunan fikri ilə («substrat» məqamı istisna olmaqla) razılaşmalı olacağıq.

«Uyğur umlautu»nu mümkün etmiş səbəblərin müxtəlif aspektlərdən aşdırılması sinharmonizm hadisəsi ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: iltisaqılıyin bir növ «keşiyi»ndə dayanan ahəng qanununda onun (aqlütinativliyin) sütunlarını zəiflədən tendensiyalar da «kodlaşdırılıb». Belə ki, aqlütinasiyanın bir dil tipi təmayülü kimi mövcudluğunu təmin etməyə yönəlmış «fundamental-struktur» (A.A.Reformatski) səciyyəli assimilyativ proseslər, artıq onun başlıca xüsusiyyətlərindən birini – kök morfemin sərhədlərinin toxunulmazlığını şübhə altına almağa başlayır: dilin güclü ahəngləşmə «duyum»u onun (dilin) quruluş özəlliyinə üstün gəlir. Yaranan maraqlı mənzərə Pol Passinin (daha öncə iqtibas gətirilən) «nitq axınınadakı qonşu fonemlərin uyuşma tendensiyası ilə dil sisteminin mühafizəkarlığı»nın daim ziddiyyət təşkil etməsi» haqqında fikrinin¹ heç də həmişə birmənalı şəkildə keçərli olmadığını göstərir. Belə ki, «uyğur umlaut»unda «asan» artikulyasiya əldə olunmaqla yanaşı, əsrlərdən bəri izlənilən və kifayət qədər ciddi şəkildə riayət olunan ahəng qanunu pozulmur; sadəcə onun istiqaməti dəyişir. Lakin eyni zamanda bu, mühafizəkarlıq baxımından ondan geri qalmayan digər linqvistik prosesi zərbə altına qoyur. Deyilənlər, sinharmonizmin mahiyyət etibarı ilə, əgər belə demək mümkünsə, ikili tipoloji təbiətə (iltisaqılıyi qorumağa yönəlmüş və onun əsaslarını sarsıda biləcək təbiətə) malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.65.

ki, V.A.Vinoqradovun sözləri ilə desək, sözün morfoloji cəhətdən dominant elementi fonoloji üstünlüyü də malik olmalı ikən, morfo-semasioloji sözün subordinasiya sxemi ilə morfoloji sözün subordinasiya sxemi arasında konflikt baş verir¹.

2.6. «Əksinə sinharmonizm» və german umlautu: tipoloji qarşılaşdırma və səciyyələndirmə

2.6.1. «Uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin tipoloji səciyyəsini vermək və həmin hadisə ilə german umlautu arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etmək üçün araşdırımızı müqayisə şəklində aparmaq istərdik.

Hələ «german dillərinin quruluşunda təyinedici, təşkiledici an hesab etdiyi» ablautla müqayisədə, belə demək mümkünə, ikinci planda nəzərdən keçirdiyi umlautun «fonetik hadisə olduğunu» və «german dillərində nisbətən gec baş verdiyini» önə sürən Y.Qrimmin² araşdırırmaları dövründən, («genezisi **sırf** fonetik olan») umlautun «damaq (palatal) **sinharmonizm** **tipli regressiv distakt vokalik assimilyasiya**» olması məlumdur³ (kursiv bizimdir – A.H.). *Sinharmonizmin də «distakt assimilyasiyanın, yəni digər səslər sayəsində ayrı düşmüş həm eyni, həm də fərqli hecələrə aid (yəni məsafəli yerləşmiş – A.H.) səslərin qarşılıqlı*

¹ Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова /Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.114.

² Rəsəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.85-86.

³ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.106.

uyğunlaşması»nın¹ (kursiv bizimdir – A.H.) fonetik qanun səviyyəsinə yüksəlməsindən başqa bir şey olmadığını nəzərə alsaq, onun (ahəng qanunun) əks istiqamətdə cərəyan etməsi zamanı meydana gələn bəzi nüansların xüsusilə diqqətə layiq olduğunu ortaya çıxar. Belə ki, bu nüanslar «uyğur umlautu»nun mahiyyəti ilə bağlı bəzi məsələləri ortaya qoyur. Konkret olaraq, «uyğur umlautu»nda müşahidə olunan bir maraqlı məqama diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, bu dildə incə saitli affiksin qalın vokal səsləri kökü öz məxrəcində yaxınlaşdırması mütləq səciyyə daşıyan linqvistik proses kimi dəyərləndirilə bilməz. Əgər «incələşdirən» köməkçi morfemlə kökü iki samitlik maneə ayırırsa, E.N.Nəcibin qeyd etdiyi kimi, sonuncunun (kökün) fonetik cildində heç bir dəyişiklik baş vermir: **al – eliş (<al+ış)** olduğu halda, **al-duruş** söz-formasında kök toxunulmazdır; və ya **yan** «qayıtməq» - **yeniş** «qayıdış» (**<yan+ış**) – **yanduruş** «qaytarmaq²». Eyni kökün müxtəlif morfemlərlə kombinasiyasının fərqli səpkili nəticələrlə yekunlaşması onu göstərir ki, «uyğur umlautu» fakultativ səciyyə daşıyan prosesdir və o, dildəki bütün paradiqmatik münasibətləri əhatə etməyə qadir deyil. Deməli, qanun səviyyəsinə yüksələ bilməş distakt assimiliyasiyanın – sinharmonizmin (J.Deninin qeyd etdiyi kimi³) samitlərin üzərindən həyata keçirilən sait səslər uyuşması olmasına baxmayaraq, konsonantların say çoxluğu ahəngləşmənin zəifləməsinə yol açır. «Əksinə sinharmonizm»dən fərqli olaraq, proqressiv istiqamətdə reallaşan

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.57.

² Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М., 1960, ст.38.

³ Deny C. Türk dili grameri. İstambul, 1941.

ahəngləşmədə iki samit səs sinharmonizmin gerçəkləşməsi üçün əsaslı maneə deyil və dil faktları da bunu əyani şəkildə təsdiqləyə bilər: məs: çıxartmaq, düzəltmək və s. Göründüyü kimi, hətta üç konsonantlıq «baryer»in mövcudluğu, söz-formanın ümumi ahənginə maneə ola bilməmişdir. Nəzərdən keçirilən faktlar «uyğur umlautu»nun bu dildəki sinharmonizmin ümumi zəifləməsi fonunda meydana gəlməsi fikrini bir daha sübuta yetirir. Əks halda, regressiv yönümlü uyuşmanın fakultativliyi söhbət mövzusu olmazdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kök və ya əsasın fonetik cildinin keyfiyyət və ya kəmiyyət göstəricilərindən dolayı fakultativliyi, german umlautundan da yan ötməmişdir. Belə ki, XIX əsrin sonlarında İsveç alimi Akkel Kok [i] səsinin «qısa kök hecadan sonra, (kökü) umlauta sövq etmədən, düşdүünü (məs: ***talidō**>**taldo**) önə sürmüş və M.İ.Steblin-Kamenskinin bildirdiyi kimi, «skandinav dillərinin tarixindəki heç bir faktın çözümü skandinavistlərə bu qədər əziyyət verməmişdir¹».

Lakin «uyğur umlautu»nun bəzi hallarda alınma sözləri də öz təsir dairəsinə salması (məs: **can-cenim** nümunəsində mənsubiyyət kateqoriyasının variantsız affixi kökün fonetik cildini dəyişir) göstərir ki, regressiv assimilyasiya (fakultativliyinə rəğmən) təsadüfi səciyyə daşıyan hadisə deyil və leksik interferensiya faktlarının, paradiqmatik münasibətlər zamanı səs cildində deformasiyaya uğraması anadilli qeyri-iltisaqi elementlərin analogiyasına uyğun şəkildə gerçəkləşir. Tələffüzdə yekcinsliyə meyl, müəyyən sistemləşdirməyə təkan verir. Fonetik qanun və analogiyanın müstərək fəaliy-

¹ Стеблин-Каменский М.И. К вопросу о трёх периодах в скандинавском умлауте на и. / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.409-410.

yəti nəticəsində, dilin xarici görkəminin müəyyənləşdiril-
diyinin hələ gənc qrammatiklərin dövründən təsbit olun-
duğunu¹ nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, uyğur dilində bir-
birini inkar edən və eyni zamanda da tamamlayan bu
faktorlar, sinharmonizmin xarakterini və işləklik əmsalını
bəlirləşdirirlər: aparıcı fonetik qanunun dominat mövqeyi
əldən verməsinə rəğmən, onun yeni təzahür forması olan
«əksinə sinharmonizm» müəyyən paradiqmatik münasibət-
lərin linqvsitik həlli üçün standart irəli sürür və həmin
standarta əsasən, hətta alınma sözlər də analogiya sayəsində
yeni forma üzrə dəyişməli olurlar. Bu məqamda bir daha
german umlautu ilə müqayisəyə yol verərək bildirək ki,
alman və ingilis dillərindəki sözügedən «daxili fleksiya»
hadisəsinin təzahür xüsusiyyətlərini qarşılaşdırma əsasında
dəyərləndirən V.M.Jirmunski sonuncuda həmin kökdaxili
əvəzlənmələrin çəkisinin azalmasında rol oynamış amillər
sırasında bu dilin normand istilasından sonra roman
(fransız və latın) mənşəli leksemələrin kütləvi interferen-
siyasına məruz qalması faktını qeyd etmişdir. O, fikrini
əsaslandırarkən, vurgu faktorundan dolayı, «köhnə german
(anqlosakson) sözlərindən fərqli olaraq, bu yeni leksem-
lərin əksər hallarda, struktur etibarilə, german ablaut və
umlautunun qanunlarına uyğun olan sait əvəzlənmələrini
gerçəkləşdirmək» imkanında olmadığını önə sürmüşdür².

¹ Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1964, ст.225.

² Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л.,1960, ст.313-314.

«Uyğur umlautu»nun işlənmə sahəsinin genişliyi ilə bağlı onu qeyd etmək olar ki, bura əsasən, ad qruplu sözlərin hal və mənsubiyət kateqoriyası çərçivəsində yaratdığı paradigmalar (məs: **baş-beşi**, **at-etim**); fellərin sözdəyişməsi (**sal-selip**, **tap-tepip**, **al-elip** və s.) daxildir. A.M.Şerbakın gətirdiyi nümunələr əsasında palatallaşmanın sözyaradıcılığı sahəsinə nüfuz etdiyini də müəyyənləşdirmək olar: **belik** (<balık), **beğir** (<bağır) leksik vahidlərində ilk hecanın ikincinin regressiv assimilyativ təsirinə məruz qaldığı aşkarıdır¹.

2.6.2. «Uyğur umlautu»nun german analogu ilə ortaq özəlliklərini qeyd edərkən bir faktı da unutmaq olmaz ki, nisbətən yeni dövrü əhatə edən tədqiqatlarda, qeyd olunan dildə bu qəbildən olan linqvistik faktların çəkisinin azalma üzrə olduğu bildirilir². Maraqlıdır ki, oxşar tendensiya alman umlautu ilə bağlı olaraq da izlənilməkdədir. Belə ki, Y.N.Ritter müasir alman dilində fleksiyaların kökdən xaricə çıxmaq meyllərinin gücləndiyini qeyd etmişdir³. Ehtimal ki, müəyyən mənada, məhz, bu kimi proseslərin nəticəsində regenerasiyanın – istifadədən çıxmış köhnə formaların bərpasının aktivləşməsi mümkün olmuşdur. V.Admoni bildirir ki, həmin proseslər bir çox hallarda umlautun aradan qalxması və daxili fleksiya yolu ilə dəyişmiş əsasın ilkin fonetik cildindəki saitinin bütün paradigmaya boyu öz əvvəlki mövqeyinə qaytarıl-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64.

² Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.38.

³ Риттер Е.Н. Внутренняя флексия в немецком языке // Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1. Самарканда, 1964, ст.188-189.

ması ilə müşayət olunur¹. Lakin onu da deməliyik ki, bu kimi linqistik faktların azalmasının səbəbləri ilə alman dilindəki analoji hadisənin kökləri arasında birbaşa paralellik aparmaq doğru olmazdı. Belə ki, bu proseslərin sintetik-flektiv quruluşlu dillər üçün xarakterik olan analitikləşmə meyllərindən qaynaqlandığını ehtimal edə biləcəyimiz halda, (Q.A.Klimov «bu və ya digər dərəcədə mötəbərliyə malik ola biləcək araşdırımlar üçün əlçatan olan müəyyən sayda dillər üzərində empirik müşahidələrin sintetik konstruksiyaların analitik quruluşlar tərəfindən sixışdırılmasına doğru bəzi meylləri»² olması görünümünü yaratdığını qeyd etmişdir) eyni müləhizə «uyğur umlatu»nun deqradasiyasının səbəblərinin izahı üçün keçərlər sayla bilməz. Belə ki, sintetikləşmə və analitikləşmə proseslərinin bir-birini izlədiyini nəzərə alsaq^{*}; yuxarıda qeyd olunan əsaslaşdırmanın tətbiq edilməsinin mümkünüzlüyü ortaya çıxır: türk dillərində bəzi nitq hissələri arasında aydın delimitasiyaya ehtiyac duyan məqamların yer alması sinkretikləşmənin çox da yüksək səviyyədə olmadığını göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, bu dillərdəki nitq hissələri bölgüsü problemi hələ də həll olunmamış problemlər sırasında qalmaqdadır. (Doğrudur, tam analitikləşmiş dillərin mövcud olmadığı kimi, türk dilləri ilə bağlı sintetikləşmə prosesindən danışarkən onun yalnız nisbi anlamda realizasiyasından söhbət gedə bilər).

¹ Адмони В.Г. Регенерация морфологических форм в германских языках / Историко – типологические исследования морфологического строя германских языков. М., 1972, ст.159.

² Климов Г.А. О понятии морфологического прогресса в языке / Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л, 1965, ст.114.

* Dilçilik tarixindən «qrammatik vasitələrin digərləri ilə əvəzlənməsi, sonra onların da, öz növbəsində, birinciləri sixışdırıb çıxardıqları» (Будагов Р.А. Проблемы развития языка. Л., 1965, ст.10) məlumdur.

Belə olan təqdirdə, yenidən analitikləşmə tendensiyasının güclü təsiri altında umlautiv təbiətli elementlərin sıradan çıxa bilməsi qeyri-realdır. Sadəcə olaraq, umlaut elementlərinin çəkisinin azaldığı Fərqañə uyğurlarının dialekti eyni ərazini paylaşıqları taciklərin dilinin davamlı təsirinə məruz qaldığından həmin dialektdə ədəbi dil (uyğur ədəbi dili) üçün xarakterik olan və yetərincə ardıcıl izlənilən sinharmonizm («əksinə sinharmonizm» olsa belə) duyumu zəifləmişdir. Bu isə öz növbəsində, kök – şəkilçi bağlılığının zəifləməsinə yol açmış, variantsız affixsin müdaxiləsini mümkünksüzləşdirmişdir. Göründüyü kimi, bu zaman problemin dəyərləndirilməsi morfonologiyanın maraq dairəsini tərk edərək sərf fonetik səviyyədə qərar tutur: söhbət yalnız desinharmonizasiyadan gedir. Məs: **at** – **atim** («etim»in yerinə). Göründüyü kimi, ahəng qanunu pozulur, lakin kök dəyişməz qalır. Problem fonetik yarusun sərhədlərini aşmadan çözümlənir. Müqayisə üçün deyək ki, «İran dilləri» amilinin güclü mövqedən çıxış etmədiyi İssık-Kul uyğurlarının dialektində «əksinə sinharmonizm»in ədəbi dildə olduğu səviyyədə qorunub saxlanılması, «uyğur umlantu»nun məhz türk dillərinin quruluş xüsusiyyətlərindən dolayı meydana gəldiyini (deməli, fonetik interferensiya olmadığını) təsdiqləyir.

Haqqında danışılan linqvistik hadisənin hər iki dildə (həm german, həm də uyğur dilində) ad qruplu sözlərin və fellərin müxtəlif paradiqmatik münasibətlər çərçivəsində yaratdıqları söz-formalarda yer aldığıni izləmək olar. Lakin ən vacib ümumiləşdirici məqam, şübhəsiz ki, bu dillərdə müşahidə olunan umlaut hadisəsinin fonetik proseslər –

reqressiv assimilyasiya nəticəsində törəməsi ilə bağlıdır. German dil qrupuna daxil olan skandinav dillərində təzahür tapmış umlautu diaxronik aspekte araşdırınan T.İ.Steblin-Kamenski ilkin mərhələdə, onun sadəcə sonluqdakı saitin təsiri ilə kök vokalizmində baş verdiyini və özlüyündə, heç bir məna fərqləndirici funksiya daşımayan, elə bu səbəbdən də yazıda eks olunmayan səs əvəzlənməsi olduğunu qeyd etmiş, həmin assimilyasiya nəticəsində ortaya çıxan sait səsin müstəqil fonem deyil, fonem variantı olması haqqında fikir irəli sürmüştür¹.

Uyğur «umlaut»unun tipoloji təbiətini müəyyənləşdirmək üçün problemi alman (german) umlautu ilə müqayisə zəminində çözməyə çalışacaqıq. Məlumdur ki, sonuncuda «palatal artikulyasiyanın daha öncəki saitə təsir etməsi» ilə «yenidən səslənmə» hadisəsi baş verir ki², onun nəticəsində də müxtəlif paradiqmatik münasibətlər zamanı müvafiq sözformalar yaranır. Məs.: **Gast – Gäster, Haus – Häuser** və s. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaların ifadəsi zamanı (kəmiyyət kateqoriyası: **Sehlag – Söhlage**; sıfətin müqayisə dərəcələrində: **hoch – höhen, höchst**; güclü fellərin indiki zamanında (II-III şəxslər): **ich grabe, du gräbst, er gräbt** və s.), eləcə də sözyaradıcılığında geniş istifadə edilən umlaut, alman dilinin dialektlərində eyni səviyyədə təmsil olunmayıb. V.M.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi, şimalla müqayisədə cənub dialektlərində ciddi müqavimətlə rastlaşmışdır^{3*}. Maraqlıdır ki,

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л., 1953, ст.107-108.

² Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М., 1959, ст.163.

³ Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., 1965, ст.162-164.

N.Z.Hacıyevaya görə, türk «umlautiv» proseslərinin innovasiya mərkəzinin məhz uyğur dilinin yayıldığı areallar olduğunu¹ və ondan kənarda həmin sapma elementlərinin işlənmə tezliyinin azaldığını nəzərə alsaq, bu zaman onun türk dilləri və dialektlərində eyni eks-təsirlə qarşılaşdığını söyləyə bilərik. Bu məqam german və türk dillərindəki umlaut hadisələri arasında müəyyən paralellərin aparılmasına imkan verir. Lakin daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, fərqli səbəblərdən bu hadisənin total səviyyədə kütləviləşməsi mümkün olmur. Başqa sözlə, umlautun hind-Avropa dillərində nümayiş etdirdiyi fakultativlik, türk dillərindəki analoji məzmunlu dil faktlarının sərgilədiyi mənzərə ilə yalnız səthi oxşarlıq kəsb edib, öz altyapısında müxtəlif amillərin şərtləndirdiyi fərqli zəminlərə əsaslanır. Lakin bu, alman və uyğur dillərindəki palatalaşma hadisələri arasında olan ən önəmlı fərq deyil. Belə ki, bu proseslərin mahiyyət etibarilə yekcins olub-olmaması ilə bağlı məsələdə («german və skandinav dillərindəki sonrakı hecanın saitinin daha öncəki hecanın saitinə regressiv təsiri ilə şərtlənən «umlaut» hadisəsi» ilə əsaslı zahiri oxşarlığı rəğmən), «uyğur umlautu»nda palatallaşmanın fonoloji məna kəsb etmədiyini önə sürən uyğur fonetisti T.Talipovun² mövqeyi həqiqətə daha yaxındır.

«Uyğur umlautu»nda – məsələn: **«at – etler; etim, eti»** nümunəsindəki **a ~ e** səs əvəzlənməsi qrammatik mənaya

* Umlautun, ümumiyyətlə, bütün hind-Avropa dilləri üçün spesifik hadisə olmasına artıq qeyd olunmuşdur.

¹ Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкоznания, 1975, № 1, ст.22.

² Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.178-181.

malik deyil və yalnız bu söz formalardakı müvafiq şəkilçilər kəmiyyət, mənsubiyət və hal kateqoriyalarına işarə edir. Başqa sözlə, kök daxilindəki dəyişiklik ayrılıqda heç bir anlam ifadə etmir. Türk dillərində alman (german) umlautu ilə yekcins linqvistik faktların yer almasından o zaman tam əminliklə danışmaq olar ki, kökdəki səs əvəzlənməsi ([at] - [et]) özlüyündə məna yükü daşısın və müəyyən analogiyanın meydana gəlməsi üçün şərait yaratsın. Müqayisə üçün deyək ki, məsələn, skandinav dillərində daha öncə, regressiv istiqamətli assimiliyatıv proseslərə rəvac verən flektiv sonluğun yerinə yetirdiyi məna fərqləndiricilik funksiyasını üzərinə götürmiş «yenidən səsləndirmə» (pereqlasovka) güclü fellərin ikinci feli bağlamasının xarakterik göstəricisi qismində çıxış edərək analogiya yaratmışdır¹. Analoji proses türk dillərində müşahidə olunduqda «standart Avropa modelli» umlautdan danışmaq mümkündür. Maraqlıdır ki, bu standartın özünün də, bəzən şübhə altına alındığını söyləmək olar. Belə ki, B.A.Serebrennikov, sinharmonizmdən bəhs edərkən bu problem çərçivəsində «hind-Avropa dillərindəki **«belə adlandırılın»** (tak nazıvaemiy) **umlaut və ya brexunq** (kursiv bizimdir. – A.H.) hadisəsinə toxunmuş və türk və bəzi fin-uqor dillərindəki ahəng qanunla müqayisədə, onun daha az və qeyri-ardıcıl təmsil olunduğunu bildirmişdir². Ehtimal ki, müəllifin bu yetərinçə orijinal yanaşması problemi iltisaqi və insirafi təmayüllər arasındakı fərqlər müstəvisində nəzərdən keçirməsindən qaynaqlanır. Belə ki,

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л., 1953, ст.110.

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.48.

B.A.Serebrennikov aqlütinativ dillərlə flektiv dillər arasında əsaslı fərqli olmaması ilə bağlı ardıcıl olaraq səsləndirdiyi tezisinin¹ davamı kimi, hər iki linqvistik hadisə arasında bərabərlik işarəsi qoyur və daha sonra da, bundan çıxış edərək «əksinə sinharmonizmi» də onun alman analogu ilə eyniləşdirirdi. Bununla da, B.A.Serebrennikov iltisaqi dillərdəki regressiv yönümlü assimilyasiya hadisəsini umlautla ortaqlaşdırıran digər dilçilərdən fərqli olaraq, «uyğur umlautu»nun flektiv təbiətində israrlı olmaqdan çox, alman umlautunu iltisaqi dillərdəki sinharmonizmə yaxınlaşdırırıdı.

Maraqlıdır ki, oxşar yanaşma germanistlər arasında da müşahidə olunmaqdadır². Belə ki, V.M.Jirmunski, türk dillərindəki sinharmonizmi «assimilyativ səciyyə daşıyan» və «müəyyən mənada³ **umlauta yaxın olan**» (kursiv bizimdir – A.H.) hadisə kimi xarakterizə etməklə, problemə çox orijinal yanaşma ortaya qoymuşdur. Göründüyü kimi, əgər türkoloq alımlar daha çox «əksinə sinharmonizm»in german umlautu ilə paralelliyindən yol olaraq müəyyən analogiya aparırdılarsa, germanist tədqiqatçı müqayisə predmeti kimi, türk dillərindəki bu tipoloji sapma faktını deyil, progressiv uyuşmanın özünü nəzərdən keçirirdi. Tipoloji müstəvidəki köklü fərqlərin nəzərə alınmadığı bir şəraitdə, səthi müqayisə əsasında irəli sürülən bu kimi (sinharmonizmin və um-

¹ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

² Жирмунский В.М. Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М., 1956, ст.161.

³ Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.314.

lautun oxşarlığı ilə bağlı) mülahizələr, onsuz da birmənalı olmayan morfoloji təsnifat meyarlarında qeyri-dəqiqliyə rəvac verə bilməsi baxımından, müvəffəqiyətli yanaşma sayılı bilməz.

Əslində, bu dillərdəki umlaut hadisəsi arasında əsaslı fərq mövcuddur. Bu fərq A.A.Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, german dillərində haqqında bəhs olunan prosesin irəli gedərək geniş analogiya yaratması və gələcək daxili fleksiya elementləri üçün baza rolunda (məs.: **mous** – **mice** «siçanlar») çıxış etməsindən qaynaqlanır¹. Lakin uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm»in tam Avropa modelinə uyğun umlaut kimi dəyərləndirilə bilməməsi, bu hadisənin tipoloji sapma elementi olması faktını inkar edə bilməz. Kök muxtariyyəti prinsipini ciddi şəkildə şübhə altına alan bu spesifik **«uyğur umlautu»** özünün, belə demək mümkünsə, praforması olan (proqressiv) sinharmonizm kimi, yalnız fonetika sahəsində çözümlənməsi mümkün olmayan bir problemdir.

Zənnimizcə, «uyğur umlautu», türk dillərinin struktur özünəməxsusluğunu qorumaqla (söhbət ahəng qanununun tələblərinə riayət olunmasından gedir) bərabər, digər mərhələdə olan dil quruluşuna fraqmentar səciyyəli keçid cəhdini təcəssüm etdirir və bununla da həmin dillərdə aqlütinasiyanın, qrammatik mənanın yeganə ifadə vasitəsi olması² haqqında fikrin qətiliyini şübhə altına almış olur ki, **bu da «əksinə sinharmonizmin», ümumilikdə, türk dillərinin**

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.106.

² Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкоznания. 1957, №1, ст.26.

təmiz iltisaqiliyinə xələl gətirə biləcək tipoloji anomaliya qismində dəyərləndirilməsini labüdləşdirir.

2.7. Türk dillərinin şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementləri haqqında

2.7.1. «Uyğur «umlautu»nu nəzərdən keçirdikdən sonra, yaranma üsuluna görə, ona çox yaxın olan digər qrup linqistik faktları da dəyərləndirək.

Türk dillərində şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında kök morfemdaxili səs əvəzlənməsi halları müşahidə olunur ki, bunlar da sözügedən dillərin iltisaqi səciyyəli quruluşuna nəzərən, tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu ailəyə daxil olan müxtəlif dillərdə qeyd olunan fonetik deformasiyaların fərqli şəkildə təzahür tapdığını nümunələr əsasında izləmək mümkündür: məs: **karaim** d. men-maya/maa; sen-saya/saa¹; **uyğur** d. mən-mana, sən-sana; **sarı uyğur** d. men-mağa (mana), mā; sen-sağə² (sana); **qədim uyğur** d. men-mana; sən-sana; ol-ana; anar³; **kumık** d. men-maqca; sen-saqca⁴; **qaqauz** d. bən/ben-bana, sən/sen-sana⁵; **qədim özbəkcədə** o – ana «ona»; anı «onu⁶» (bundan fərqli olaraq müasir özbək dilində men-meninq «mənim»

¹ Musaev K.M. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.59, 215.

² Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуротов. М., 1966, ст.23.

³ Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963, ст.41.

⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.76.

⁵ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.127.

⁶ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.132.

sen-senqa «sənə¹» dəyişməzliyi müşahidə olunur); **xakas d.** min-mağaa; sin-sağaa; ol-ağaa; **xakas dialektlərində:** maa/mee, saa/see²; **qazax d.** men-mağan, sen-sağan³; **salar d.** men-maña/mā; sen-sanya/sā⁴; **qırğız d.** men-maqa, sen-saqa⁵.

Maraqlıdır ki, şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasında nəzərə çarpan xüsusiyyətləri zəminində türk dillərini xarakterizə edən bir çox tədqiqatlıarda (məs: B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın⁶, Q.F.Blaqovanın və başqalarının əsərlərində) dilimizin morfoloji sisteminin bu qəbildən sapma elementləri üçün qapalı olduğu bildirildiyi halda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunan proseslər, bu fikirlərin mütləq səciyyə daşımadığını ortaya qoyur. Belə ki, M.Şirəliyevin araşdırılmalarından məlum olur ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrindəki (konkret olaraq Qazax, Qarabağ, Gədəbəy, Gəncə, Şəki, Naxçıvan) danışışq dili üçün məhz bu qəbildən olan hallar daha xarakterikdir⁷.

İstər qədim türk, istərsə də daha sonrakı dövr abidələrində şəxs əvəzliyinin hal paradiqmasında, bu qəbildən olan fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur. Qədim türk dili abidələrində yer alan səs əvəzlənmələrini (Ad.h: bən/mən;

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.172.

² Грамматика хакасского языка . М., 1975, ст.146.

³ Сарыбаев Ш.Ш. Местоимение / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, ст.230.

⁴ Тенишев Э.Р. Страй саларского языка. М., 1976, ст.128.

⁵ Грамматика киргизского литературного языка . Часть I, Фрунзе, 1987, ст.187.

⁶ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.137.

⁷ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.185.

sən; Yön.h bana; sana və s.) şərh edən Ə.Şükürlü «yazılı abidələrdə hallanan əvəzliyin bəzi hal görümlərində bu cür fonetik dəyişmə hadisəsinə məruz qalması»nın səbəbinin hələ də aydınlaşdırılmışlığını¹ bildirmişdi. Əgər qeyd olunan nümunələrdə ə/a əvəzlənməsini müşahidə etmək olursa, «Kutadqu biliq» və «Altun yaruk» abidələrinin dili bizə e/a səs dəyişimi üçün misallar verir (Yön.h. **mana**, **sana**, Yer.h. **Mende**, **sende**²). Lakin burada ümumi cəhət nəzərə çarpmağa bilməz: hər iki halda kökdəki incə sait qalın vokal səslə əvəzlənir.

2.7.2. Onu qeyd edək ki, türkoloji ədəbiyyatda haqqında danışılan linquistik faktların dəyərləndirilməsi ilə bağlı ən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, əgər bəzi araşdırımalarda onlar (regressiv assimilya prosesinin nəticəsində meydana gəldiyi əsas götürülərək) yalnız fonetik aspektdə dəyərləndirilirsə³, digərlərində⁴ məsələnin həlli həmin (fonetik) müstəvidən morfoloji zəminə keçirilir və qeyd olunan faktlar «birikmə formaları» kimi səciyyələndirilir. Lakin N.P.Direnkova daha irəli gedərək, şəxs əvəzlilikləri daxilində müşahidə olunan bu səs əvəzlənmələrini «*aqlütinativliyin tamamilə sarsılmaz və donuq olmasını şübhə altına alan*» və təbiət etibarilə «*fleksiyaya yaxın olan*» hadisə⁵ (kursiv

¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.105.

² Тенишев Э.Р. «Кутадгу Билиг» и «Алтун ярую» // Советская тюркология. 1970, № 4, ст.27.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.77.

⁴ Грамматика хакасского языка. М., 1975, ст.146; Трубецкой Н.С. Основы фонологии М., 1960, ст.65.

⁵ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941, ст.24, 51; Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940.

bizimdir – A.H.) kimi nəzərdən keçirmişdir. Sözungedən dil faktları ilə bağlı araşdırımız məsələ ilə bağlı suallara yalnız fonetik səviyyədə cavab axtarılmasının, zənimizcə, o qədər də uğurlu yanaşma olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, burada yalnız əvəzlənən saitin «artikulyasiyanın lazım olduğundan öncə başlanması» ilə səciyyələnən regressiv assimiliyasiyasından¹ söhbət getmir. Daha dəqiq desək, bu qəbildən tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsi sərf fonetik proseslərlə şərtlənməyib, diaxronik araşdırma sayəsində aydınlaşdırılması mümkün olan yetərincə münbət morfonoloji zəmində (məhz morfoloji yarusla həmhüdudluq sözungedə problemin tipoloji təsnifat kriteriləri baxımından dəyərləndirilməsini mümkün edir) gerçəkləşmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın gedisi labüb olaraq, dilin lüğət fondunun ən arxaik qatında yerləşən əvəzliklərin struktur-semantik inkişafı ilə bağlı fikir rəngarəngliyinə nəzər salmaq ehtiyacını doğurur.

Türkoloji ədəbiyyatda şəxs əvəzliklərinin formallaşmasında prepozisyon mövqedəki elementlərin (V.Banqın irəli sürdüyü və sonralar V.Kotviç, N.A.Baskakov və baş-qaları tərəfindən müdafiə edilən mülahizəyə görə, şəxs və işarə əvəzlikləri eyni mənşədən törəmişdir ki, bu da həmin sözlərin anlaut mövqeyindəki uyğunluğu ilə əsaslandırılırdı*);

¹ Будагов Р.А. Очерки по языкоznанию. М., 1953, ст.119.

* Məsələyə türk dillərinin struktur təkamülü müstəvisində çözüm götürməyə çələşən A.P.Potseluyevski, bir növ, B.Banqın ideyasının davamı kimi, «bu dillərdə (və ya onların əcdadlarının dilində) inkorporasiya şəraitində (iltisaqılıkdən öncə mövcudluğu ehtimal edilən mərhələdə – A.h.) attributiv elementlərin... kökə prepozisyon qaydada əlavə edildiyini» (b-en; s-en) və həmin elementlərin isə (b/m; s), öz növbəsində, prefiksərə uyğun göldiyini bildirmişdir (Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.136-137, 140).

eləcə də postpozisyon ünsürlərin funksional mahiyyəti ilə bağlı (S.Y.Malov postpozisiyadakı –**n** samitini «sonrakı dövr inqrediyenti» kimi xarakterizə edərək, hallanmadan dolayı, birikmə əmələ gətirməyə müvəffəq olduğunu önə sürmüştür¹. Müasir tədqiqatçılar sırasında bu fikrin tərəfdarları yox deyil) ən müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Və hətta anlaut və auslaut konsonantının dominantlığının müəyyənləşdirilməsinə, demək olar ki, zidd olan mövqe də, yəni sözügedən leksemələrin iki müstəqil sözün fuziyon birikməsindən törəməsi ilə bağlı (**bi** (n)+s(en)=**bis**²; **bi+si=biz**³) mülahizə də ortaya qoyulmuşdur. Nəzərdən keçirilən bu (belə demək mümkünsə) «ideya xəosu»ndan belə bir məntiqəmüvafiq nəticə hasil olunur: müasir şəklində dil daşıyıcıları tərəfindən üzvlənməyən bütöv kimi qəbul edilən şəxs əvəzlikləri törəmə mahiyyət kəsb edirlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, «ciddi metodikaya əsaslanmayan və ...sərf spekulyativ informasiyadan başqa heç nə verməyən» cəhdələr məcmusu kimi xarakterizə edilməsinə baxmayaraq⁴, türkoloji ədəbiyyatda aksiomatik status qazanmış bu fikir, şəxs əvəzliyinin hal paradiqmasında yer alan səs əvəzlənmələrinin təbiətinin aydınlaşdırılması işi üçün bir növ «açar» rolunu oynaya bilər. Burada bizi maraqlandıran əsas məqam şəxs əvəzliklərinin sait tərkibinin funksionallıq əmsalının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, məhz həmin prosesin auslaut səciyyəsi daşımasının mümkün etirafi fonunda, hal para-

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, ст.52.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.125.

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, ст.52.

⁴ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.127.

dinqasında təzahür tapan faktların tipoloji müstəvidəki xarakteristikası (iltisaqılıkdən uzaqlaşma baxımından) neqativ istiqamətdə daha bir yeni dəyərləndirmə qazana bilər.

Altay dillərində tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğunu faktını etiraf etmiş Q.İ.Ramstedt, bu məsələdə fərqli mövqe nümayiş etdirərək, müasir dillərdə (Altay dillərində) «qrammatik vasitə rolunda çıxış edən sait əvəzlənmələrini aşkarlamaq mümkün olmadığını», lakin buna baxmayaraq «qədim, necə deyərlər, proaltay dil qatında onları (grammatik məna ifadə edə bilən sait əvəzləmələrini – A.H.) ortaya qoyan hadisələrin izləniləcəyini» bildirmiş və fikrinin təsdiqi kimi, monqol şəxs əvəzliklərinin tək-cəm oppozisiyasına görə diferensiallaşmasında **i/a** (*min «mən»; *tin «sən» in «o»; man «biz», tan «siz», *an «onlar») səs əvəzlənməsinin funksional mahiyyət kəsb etməsi fikrini irəli sürmüşdür¹.

G.D.Sanjeyev isə monqol dillərindəki şəxs əvəzliklərində, tək ~ cəm differensiyasına xidmət edən səs əvəzləmələrinin, «leksik kateqoriyalarla bərabər, eləcə də **grammatik kateqoriyaları** fərqləndirən vasitə qismində (iltisaqılıklə birgə), **daxili fleksiyanın** (kursiv bizimdir – A.H.) fəaliyyət göstərdiyi uzaq keçmişin əks-sədası olduğunu²» bildirərək, sözügedən linqvistik faktların tipoloji ünsür olmasını önə sürmüştür. Bu qrup sözlərdəki sait əvəzləmələrini iltisaqi dillər üçün struktur anomaliyası statusunda dəyərləndirmə ilə bağlı, eyni tərəddüsüz münasibət V.A.Qortsevskayanın araşdırmasında müşahidə edilir: o, tunqus-mancur dillərin-

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.221-222.

² Санжееев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.149-150.

dəki analogi halları birmənalı şəkildə ***daxili fleksiya*** təzahürü kimi səciyyələndirir¹.

Buryat² və daqur³ dillərində oxşar hadisələri (məs: **da-qur d.** bi «mən» baa «biz») müşahidə edən T.A.Bertaqayev də, sözügedən faktları tərəddüsüz olaraq, ***daxili fleksiya*** təzahürü kimi dəyərləndirmiş, lakin bununla belə, (ümumiyyətlə, monqol dillərində) səs əvəzlənmələrinin qrammatik məna daşıyıcılıq gücünün məhdud olduğunu bildirmiş⁴, bununla da, sələfi Ramstedtin mülahizələri ilə həmrəyliyini nümayiş etdirmişdir.

2.7.3. Türk dillərinə gəlincə, A.M.Şerbak, daha ehtiyatlı mövqedən çıxış edərək «bu dillərin inkişafının erkən dövrlərində ablaut hallarının mövcudluğunun mümkünlüyüünü istisna etmədən, onlarda (Türk dillərində – A.H.) **onun (ablautun – A.H.) funksional yüksüz olan və fonem alternasiyalarının (u/a, e/i, e/a) rüşeyimi** (kursiv bizimdir – A.H.) qismində xarakterizə olunan yalnız ən başlanğıc mərhələsinin təzahür tapa biləcəyini» qeyd etmiş və nümunə kimi qədim türkcədəki **ben~biz, sen~siz** şəxs əvəzliklərini nəzərdən keçirmişdir⁵. Şəxs əvəzliklərinin deyktik elementlərdən törəməsi ilə bağlı V.Banqın mövqeyindən çıxış edən

¹ Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.24-25.

² Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М., 1961, ст.23-24.

³ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.90.

⁴ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.88.

⁵ Шербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкоznания, 1978, № 4, ст.39.

F.Cəlilov, pratürk mərhələsində, bu sözlərin differensiallıq qazanmasının sait fərqləndirməsi sayəsində (məs: **bi** ↔ **ba/be** ↔ **bu**) gerçəkləşdiyini və «iltisaqi quruluş formalaşdırıqca həmin morfoloji differensiasiyanı tamamlayan əlavə morfoloji göstəricilərin (-n,-l,-z) də *ablautla fərqlənən köklərə* (kursiv bizimdir – A.H.) qoşulduğunu» bildirmişdir¹. Əgər Azərbaycan dilçisi dəyərləndirməsinin digər hissəsində «sait dəyişməsi ilə yaranan semantik fərq, bir növ morfonoloji qayda olan «ablaut» hadisəsinini xatırladır²» deməklə daha ehtiyatlı münasibət ortaya qoyursa, türk və fin-uqor dillərində söz strukturunun xarakteri və dəyişmə proseslərinin mahiyyətini araşdırın B.A.Serebrennikov bu dillərin, eləcə də hind-Avropa dillərinin söz strukturu ilə bağlı sahəsində prinsipial fərqliliklərin olmadığını önə sürmüş və komi-zıryan dilindəki **me** «mən»~**mi** «biz» tipli (e ~a) səs əvəzlənmələrinin hind-Avropa ablautu ilə yekcins təbiətə malik olduğunu bildirmişdir³.

Zənnimizcə, müasir türk dillərindəki şəxs əvəzliklərinin müqayisəli təhlili onların tək ~ cəm oppozisiyasına müvafiq fərqlənməsində ümumi qanuna uyğunluq statusu qazanan və ən başlıcası, funksional mahiyyət kəsb edən fonem alternasiyalarının mövcudluğunu təsbit etməyə imkan vermir. Belə ki, bəzi hallarda həmin anlayışlara görə (tək ~cəm) differensiasiyanın sərf fuziyon mahiyyət kəsb edən proseslər sayəsində reallaşması sözügedən səs əvəzlənmələrinin təbiətinin funk-

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.157.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası., s.157.

³ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

sional mahiyyətdən yetərincə uzaq olması ilə bağlı nəticə hasil etməyə təkan verir. Lakin qədim insanın öz həyatı tələblərin-dən dolayı özünü fərd kimi dərk edərək ətraf aləmə qarşı qoymaqla, məkan orientasiyasına şəxsi «mən»inin fərdiləşməsindən* öncə yiyələnməsi, şəxs əvəzliklərinin işarə əvəzlik-lərindən törəməsi və ya ən azından, onlarla əlaqədən məhrum olmaması ilə bağlı ehtimalların filogenetik prosesinə müvafiqliyini ortaya qoyur. Bundan dolayı, biz ümumilikdə (tək ~cəm ayırımı olmadan) I və II şəxs əvəzliklərinin işarə əvəzliklə-rindən fərqləndirilməsində funksional mahiyyət kəsb edən sait səs əvəzlənməsi hadisəsinin mövcudluğunu istisna etmədən, sonrakı mərhələdə - tək ~cəm oppozisiyasının formallaşmasında differensiallaşdırıcı rolun ablaut səciyyəli proses tərəfindən deyil, fuziyon mexanizm hesabına reallaşan birikmə tərəfindən üstləndiyini ehtimal edə bilərik. Bu baxımdan əvəzliklər daxiliindəki sait səs dəyişikliklərinin –n və –I deyktik elementlərin əlavə edilməsindən sonra baş verdiyini bildirən A.Qabendən¹

* Təbiətin bir parçası olduğunu zənn edən qədim insanın, diffuz təfəkkürdən dolayı, özünün «mən»ini, ətraf aləmdən ayırmaga mövcud olduğu gerçəklilikdə (məkanda) oriyentasiya müəyyənləşdirən qabiliyyətini əldə etdikdən sonra müvəffəq olması ontogenetik müşahidələrdə də öz təsdiqini tapır (uşaq özünü III şəxsdə dərk edir; ancaq «ora-bura» fərqləndirməsini aparır). Məsələn, XX əsrin görkəmli psixoloqu S.L.Rubinsteyn üç yaşı fəndlərin dilində «koordinat – sözlərin («bu»; «o»; «bura»; «ora»; «sonra» və s.), yəni sosial situasiya strukturunda danışanın pozisiyasını və ayrı-ayrı əşya və şəxslərin (məkani) vəziyyətini göstərən sözlərin mühüm rol oynadığını» qeyd etdiyi halda, həmin yaşda olan uşaqların dilinin lügət tərkibini incələmiş Y.M.Şamis, onlar üçün «biz» əvəzliyinin definisiyasında çətinlik çəkdiyini, «mən» əvəzliyinin isə (istifadəyə rəğmən) izahını verə bilmədiklərini bildirmişdir (Шамис Е.М. Слова и их значения: из чего они состоят или всё ли мы понимаем. М. 2001, стр.22, 110-112).

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, стр.125.

(dolayısı ilə, dilçi auslaut konsonantının funksional mahiyət kəsb etdiyini önə sürür) fərqli olaraq, biz **mən**, **sən** əvəzliklərindəki auslaut konsonantının geniş allomorf çeşidli kökə birikdiyini güman edirik. Məhz variant mövcudluğu amili müəyyən qədər «uyğur umlautu»nu xatırladan prosesin reallaşmasını kök, daha dəqiq desək, əsas üçün az «ağrılı» edib və ilk dönəmlərdə (əksinə olaraq) variantsız olan yönəlmə və yönəlmə-istiqamət hal şəkilçilərinin şəxs əvəzliklərilə söz-forma təşkil etməsi həmin mərhələdə funksional mahiyyət kəsb etməyən saitlərin əvəzlənməsini, demək olar ki, labüdləşdirib.

Qədim türkcədəki **ben** «mən» – **banja** «mənə» və müasir türk dilindəki **ben-bana** tipli paradiqmatik münasibətlərdə yer alan e~a əvəzlənmələrini regressiv assimiliyasiya qismində dəyərləndirən A.M.Şerbak, çox haqlı olaraq, məhz qaru~ğaru (sonralar allomorf şəklində meydana çıxan **kərü** deyil, məhz qalın saitli varinatın – A.H.) şəkilçilərinin söz-forma yaratmasının həllədici amil olduğunu bildirmiş və türk dillərinin söz yaradıcılığında yer alan umlautiv səciyyəli hadisərlər müqayisə aparmışdır¹. -**ka**, -**ğa** şəkilçisinin hələ ulu türk dili mərhələsində mövcudluğu ehtimalından², eləcə də oğuz tipli hallanmada **ğa>a** sadələşməsinin, məhz ilk növbədə, əvəzliklərdən başlayıb (ehtimalən: **banğa>bana**), daha sonralar analogiya üzrə digər ad qruplu sözlərə yayılması ilə bağlı mülahizə-

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.39.

² Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.78.

lərdən¹ çıxış etsək, bu qəbildən olan «əksinə sinharmonizm»in yetərincə erkən dövrlərdə meydana çıxdığını təsbit etməli olacaqıq. Burada da «uyğur umlautu»nda olduğu kimi «əksinə sinharmonizm», söz-forma çərçivəsində variantsız şəkilçi sayəsində pozulan ümumi ahəngi regressiv istiqamətli uyuşma hesabına bərpa etmişdir. Uyğur dilindəki tipoloji sapma elementlərindən başlıca fərqləndirici amil umlaut hadisəsinin palatallaşmanı labüd etdiyi halda, nəzərdən keçirilən linquistik faktlarda, əksinə olaraq, ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz assimilyativ prosesdə sinharmonizmin önəmli rol oynadığını o fakt da təsdiqləyə bilər ki, ahəng qanununu, demək olar ki, itirmiş özbək ədəbi dilində şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasında həmin qəbildən olan səs əvəzlənməsi hadisəsinin şahidi olmuruq. Burada **men** «mən», **sen** «sən» əvəzlilikləri, müvafiq şəkilçilər qəbul etdikdə öz fonetik cildində korrektəyə yol vermirler. Yəni ənənəyə uyğun olaraq, qalın saitli köməkçi morfemlə kombinasiya yaranan kök morfemdə səs əvəzlənməsi baş vermir, bununla da yaranan söz-formada sinharmonik uyum mümkünsüz olur: yön.h **menqa** «mənə», **senqa** «sənə». A.N.Kononov danışmış dilində, hətta yiyəlik halda olan «sinharmonik» söz-formanın özündə belə, ahəngsizləşmə getdiyini qeyd edir: **menim** əvəzinə **manım**². Deməli, söz-formanın ümumi ahəngini təmin etmə «ənənə»si digər türk dillərində

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.37; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.78.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.174.

(sinharmonizm sayəsində) qeyri-iltisaqi elementlərin meydana gəlməsinə yol açmışdırsa, bu fonetik qanunun qüvvədən düşdürü dildə şəxs əvəzliklərinin hallanmasında heç bir tipoloji sapma ünsürünün törəməsinə rəvac verilmədən, sadəcə olaraq, aharmonik söz-formaların ortaya çıxmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, spesifik (nisbətən zəif səciyyəli) sinharmonizmə malik uyğur dilində bu proses məlum analogiyaya müvafiq tərzdə cərəyan edərək **mən** – **mana**; **sən** – **sana** formalarını törətmüşdir. Bu iki dildəki şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasının müqayisəli təhlili sözügedən səs əvəzlənmələrinin, müəyyən səviyyədə sinharmonizmdən qaynaqlandığını söyləməyə əsas verir. Göründüyü kimi, çox güman ki, kök (əsas) daxilində fonematik imtiyaza malik olan hər hansı bir sait səsin birmənalı şəkildə bərqrər ola bilməməsindən dolayı, gerçəkləşmiş əvəzlənmənin tipoloji sapma ünsürü kimi səciyyələndirilməsinin mümkünluğu ilə bağlı, onu qeyd edə bilərik ki, məsələnin tipoloji təsnifat müstəvisində araşdırılması, prosesin altyapısındaki variant çeşidi amilinin əks arqument olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, flektiv dillərin struktur təkamülünə həsr olunmuş tarixi-tipoloji səpkili tədqiqatlarda, konkret olaraq, ingilis dilinin morfologiyasını diaxronik aspektdə təhlil edən V.N.Yartsevanın əsərində, yazıyaqədərki mərhələdə yer alan dialekt fərqliliklərini əks etdirən variantların, sonralar qrammatik göstəricilərin differensiallaşmasında heç də sonuncu rol oynamadığı önə sürürlür¹.

¹ Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., 1960, ст.74-75.

Şəxs əvəzliklərinin hal paradigməsində yer alan sapma elementlərinin təhlilini yekunlaşdırarkən bir məqama da diqqət çəkməyi vacib sayırıq. Belə ki, çox qədim tarixə malik olan və lokal səciyyə daşıyan bu kimi elementlərin (bu və ya digər dəyişikliklər nəzərə alınmazsa) bu günümüzədək gəlib çatmasında nitq vərdişi amili heç də sonuncu rol oynamamışdır. (Allo-morfsuz hal şəkilcisinin isimlərdə analoji hallara yol açmağının səbəbi, çox güman ki, onların, belə demək mümkünsə, «akustik tanınma əmsalı»nın əvəzliklər səviyyəsində olmaması ilə izah edilə bilər. Belə ki, isimlərdəki *inlaut* vokalı funksional mahiyyətdən mərhum olmadıqından, «əksinə sinharmonizm»in reallaşacağı təqdirdə, söz öz leksik məna yükündən mərhum olardı). Başqa sözlə, bu səs əvəzlənmələrinin tarixi ənənəyə əsaslandığı ortaya çıxır. Alternasiyalar nəzəriyyəsinin müəllifi B.de Kurtenenin sözləri ilə desək, səbəb «yalnız sosial ünsiyyət, «UZUS»dur; biz məhz bu cür danışmağı... öz əcdadlarımızdan öyrənmişik» və onların (ənənəvi alternasiyaların – A.H.) kökündə antropofonik səbəblər yatır¹. İstənilən halda, bu səs əvəzlənmələri «hind-Avropa daxili fleksiyası» ilə yekcins təbiətli olmasa da, aqlütinativ dil tipi baxımından sapma elementi kimi dəyərləndirilə bilər.

2.8. İltisəqi dillərdəki bəzi törəmə sait uzunluqlarının tipoloji təbiəti haqqında

2.8.1. Türk dillərindəki şəxs əvəzliklərinin hal paradigməsində təzahür edən qeyri-iltisəqi elementlərdən bəziləri

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М., 1963, с.312.

(məs: karaim d. **maa** «mənə»; **saa** «sənə»)* bu dillərdəki törəmə təbiətli sait uzanmalarının tipoloji müstəvidəki dəyərləndirilməsini labüd edir.

Bir çox görkəmlı dilçilər (V.Radlov, V.Qrönbek və b.) türk dillərində, ümumiyyətlə, «təbiət etibarilə» (nature) sait uzunluqlarının olmaması, mövcud linqvistik faktların isə «mövqeyə görə» (position) meydana gəlməsi ilə bağlı mülahizələr¹ səsləndirmişlər. Türkoloji araşdırılarda, əsasən, sərf fonetik hadisə statusunda tədqiqata cəlb edilən törəmə sait uzanmaları probleminə diqqət ayırmamız heç də təsadüfi deyil. Belə ki, irəlidə ayrı-ayrı faktların (xüsusilə, canlı danışq dilində müşahidə edilən halların) təhlili zamanı şahidi olacağımız kimi, bir çox hallarda, sözügedən problemin çözümü, labüd olaraq, fuziyon birikmələrin yaranma üsullarının araşdırılması məsələsi ilə kəsişir. Maraqlıdır ki, digər iltisaqi dillərdə analoji faktlar öz adekvat tipoloji dəyərləndirməsini almağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn, tunqus-mancur dillərində (konkret olaraq, evenk dilində) fel formalarının insirafi üsullarla yaranmasından bəhs edən V.A.Qortsevskaya bu söz-formalardakı uzun saitin **səmit redaksiyası sayəsində** meydana gəldiyini (**gəc-çi-m>gəc-i-m>gəcū-m** «mən batırdım») bildirmiş və bu əsasda, felin ikinci hecasındakı **fleksiyanın** (söhbət, məhz, sait uzanmasından gedir – A.H) ilkin (məsələn, qohumluq termin-

* Analoji hal Azərbaycan dialektlərində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs: **məə** «mənə» (Bakı, Şamaxı, Muğan), **maa** (ma) **mā** (Nuxa, Naxçıvan); **sā** (Qazax, Qarabağ, Gədəbəy); (Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.187).

¹ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.194.

lərindəki) fleksiyadan fərqli olaraq, *iltisaqilik zəminində inkişaf etməsi və deməli, törəmə təbiətli olması*» (kursiv bizimdir – A.H.) nəticəsində gəlmışdır¹. Monqol dillərindəki fuziyon xəlitələşmə prosesini müşayət edən sait uzanmaları faktları T.A.Bertaqayevin tipoloji anomaliya hallarının təhlilinə geniş yer verilən araşdırmasında qeyd edilir. Ümumiyətlə, onu da xüsusilə vurğulamaq gərəkdir ki, bu monqolşunas alım, **saitlərin «kəmiyyət dəyişməsi və ablaut»** problemini tədqiq etməklə² sonrakı nəsil dilçilər üçün bu qəbildən sapma hadisələrinin dolğun və hərtərəfli dəyərləndirilməsi üçün müəyyən «qəlib» formalaşdırılmışdır. Məhz T.A.Bertaqayev tərəfindən təsbit edilən qədim monqol səs komplekslərinin transformasiyasının fəsad hallarının «təkcə fonetik sistemdə nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə yol açmaması» ideyası daha sonralar bu qəbildən elementlərin funksional xarakteristikasını müəyyənləşdirmiş N.K.Verbanın tədqiqatında inkişaf etdirildi və onun həmin elementlərin «morphologij və semantik yarusları əhatə etməsi» mülahizəsi geniş faktik material əsasında bir daha təsdiqləndi³. Digər qrup iltisaqi dillərdə – fin-uqor dillərində də fuziyon birikmə hallarının sait uzanmaları ilə müşayət edilməsi faktlarının izlənilidiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, fin-siomi tarixini araşdırmış D.V.Bubrix də, **konsonant reduksiyası sayəsində**, sözortası və sözsonu mövqelərində (məs: kas+te+Gel+la; «şeh-

¹ Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкоznания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.26-27.

² Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблaut в монгольских языках // Вопросы языкоznания, 1971, № 6, ст.116-121.

³ Верба Н.К. Функциональная характеристика древнемонгольского комплекса В+Ү~д+В в современных монгольских языках / Проблемы внутренней и внешней лингвистики. М., 1978, ст.83-88.

lə»>kas+te+el+la>kas+teel [təl]+la) törəmə sait uzanmalarının meydana gəldiyini təsbit etmişdir¹.

«Daha az dayanıqlığa malik samitlərin, ilk növbədə sonorların vokallaşması» ilə müşayət olunan² və «*sinharmonizm qanununun geniş diapazonundan xəbər verən*» (kursiv bizimdir – A.H.) «törəmə uzun saitlər» hadisəsi (Göründüyü kimi, sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti burada da özünü biruzə verir) türkologiyada yetərincə geniş biçimdə araşdırılmış problemlərdən sayılır. Bu linqvistik faktların əmələ gəlmə səbəbi və şəraiti haqqında N.K.Dmitriyev, A.A.Palmbax, E.V.Sevortyan, A.P.Potseluyevski və bir çox başqa alımlər tərəfindən əsaslı fikirlər söylənildiyini nəzərə alaraq, biz yalnız problemin tipoloji aspekti ilə bağlı məqamlar üzərində dayanacağıq.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, törəmə sait uzunluqlarının, iltisaqi dillər üçün yad olan mexanizm sayəsində, birikmə təşkil edən kök (əsas) və şəkilçi qovşağında qərar tapması halları (məs: **türkmən** işlə+ip>ışlap; bolar>bōr; berer>bēr³, **tuvin** görer>göör; xömüp>xööp «basıraraq⁴») müxtəlif tədqiqatlarda təsbit edilsə də, problemin təhlilinin tipoloji müstəvidə aparılmasının geniş şəkildə müşahidə olunduğunu söyləmək çətindir. Bununla belə, nəzərdən keçirilən

¹ Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суюми языка. Петрозаводск, 1948, ст.110-114.

² Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М., 1955, ст.177.

³ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.190-191.

⁴ Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М., 1955, ст.176.

problemin dilin struktur təkamülü ilə bağlı bu və ya digər linqvistik məsələlərin dəyərləndirilməsi kontekstində təhlilə cəlb edilməsi halları da müşahidə edilir. Belə ki, daha öncə də söylənildiyi kimi, bu kimi faktların sinharmonizmin gücənməsi, yəni söz-forma çərçivəsində maksimal səviyyəli harmonik uyğunlaşma əldə etmək meyli nəticəsində ortaya çıxmazı faktı, məsələyə bu aspektdən nəzər salmağı mümkün etmişdir. Problemin məhz ahəng qanunu ilə birbaşa bağlılığı A.P.Potseluyevskinin sinharmonizmin inkişafının beş mərhələsini müəyyənləşdirdiyi tədqiqatında, samit reduksiyası ilə müşayət olunan sait uzanmalarının bu qanunun gücünün «mütləq həddə» çatdığı sonuncu mərhələsinə təsadüf etməsinin təsbiti ilə bir daha təsdiqlənmiş və həmin linqvistik faktların aparıcı (tipoloji) təmayülə uyğunsuzluğu əsasında *bu etapın fuziyon təbiətli olması fikri* səsləndirilmişdir¹. Lakin iltisaqılıyə yad hal kimi səciyyələndirdiyi birikmə faktlarının təhlili zamanı «nisbi» təsnifat aparan dilçi bu prosesin (xəlitələşmənin) yekununda ortaya çıxan –ar/er şəkilçili söz-formaların (məs: al+ar>**[a:r]**]; bol+ar>**[bo:r]**; gel+er >**[ge:r]** və s.) «ilkin tərkib elementlərinin bələnməzliyi»nə əsaslanaraq, onların «*yalnız tam formalılmış fuziyon tipə xas olduğunu*», yiyəlik və yönlük hal göstəricili şəkilçilərin isə «*fuziyon flektiv formaların rüşeym halına yaxınlaşdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür². Göründüyü kimi, araşdırışlarında türk dillərində tipoloji sapma elementlərinin dəyərləndirilməsi baxımından qətiyyətli mövqe ortaya qoyan alim, konkret olaraq, bu problemin

¹ Потцелевский А.П. Избранные труды. Ашхабад:, 1975, ст.45.

² Потцелевский А.П. Избранные труды..., ст.52-54.

təhlilində də həmkarlarının fikirlərindən əsaslı şəkildə fərq-lənən mövqe nümayiş etdirərək, sözügedən faktları, təsiri özünü fonetik yarusun hüdudlarından kənarda bürüzə verən proseslərin yekunu kimi səciyyələndirmişdir. O da diqqətdən yayınmamalıdır ki, konsonant reduksiyası sayəsində meydana gələn digər qrup birikmə formalarının təhlili zamanı müəllif həmin törəmələrin, daha öncəki faktlarla bağlı söylədiyi kimi, sərf fuziyon deyil, iltisaqılıkdən fuziyonluğa keçid xarakterli elementlər olduğunu qeyd etmişdir¹. Bu isə, dilçinin konkret faktların təhlili zamanı fərdi yanaşmadan çıxış edərək, həmin elementlərin tipoloji dəyərləndirmə məyarlarına uyğunluğunu müfəssəl araşdırığına işarə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar geniş xakas dilində çəsiddə təmsil olunmuşdur. Bu dildəki uzun saitlərin bir qayda olaraq, törəmə təbiətli olduğunu bildirən D.I.Çankov, onların istər birikmə əmələ gətirən iki müstəqil sözün qoşlaşğında (məs: **püün<pu+kün** «bu gün»; **uuçam <ulug+içəm** «nənə»); istərsə də, dialekt və şivələrdə tez-tez təsadüf edildiyi kimi, kök (əsas)+şəkilçi morfem «tikişi»ndə (məs: **tura** «ev»+**ğa<turaa** «evə»; **sağ+ar<saar**) yer aldığı bildirir². Xakas dilində tipoloji planlı dəyişiklikləri dəyərləndirən V.Q.Karpovun bu dildə **«morphemlərarası də-qıq sərhədlərin silinməsi, fuziyonluğun güclənməsi»** prosesinə təkan verən və bununla da **«iltisaqılıyin...ilkin «təmiz»-liyinin itirilməsi»**nə yol açan (kursiv bizimdir – A.H.) elementlərin yer alması qənaətinə gəlməsində, eləcə də onunla həmrəy olduğunu bildirən İ.T.Dobrodomovun, ümumiyyətlə,

¹ Потелевский А.П. Избранные труды..., ст.53.

² Грамматика хакасского языка. М., 1975, ст.9-20.

türk dillərinin sərf iltisaqi quruluşlu olması fikrinə qarşı skepsisini dilə gətirməsində¹ törəmə sait uzunluqları, çox ehtimal ki, heç də sonuncu rol oynamamışlar. Törəmə sait uzunluqlarının tipoloji müstəvidə dəyərləndirilməsindən bəhs edərkən A.K.Borovkovun türk dillərindəki aqlütinasiya – fleksiya nisbətinin müəyyənləşdirilməsinə yönələn araşdırmasını da unutmaq olmaz. Belə ki, bu tədqiqatda da birikmə nəticəsində ortaya çıxan törəmə saat uzunluqlarının (məs: **qırğız d.** çabıp>çaap; **özbək d.** kelib>kēp) iltisaqi dil tipi üçün anomaliya səciyyəsi daşımıası fikri səsləndirilmişdir².

Mövzu ilə bağlı araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, samit reduksiyası ilə müşayət olunan və qonşu sait səslərin birikməsi ilə nəticələnən bu proses əksər türk dillərində müşahidə edilir. Onların bu ailəyə daxil olan hər bir dildə, həmin dilin özəlliklərinə xas şəkildə təzahür tapdığını qeyd edən F.Q.İsxakov törəmə uzun saitlərin Azərbaycan və türk dillərində yalnız alınma sözlər^{*} zəminində mümkün olduğunu (bu zaman yad səslər düşür) bildirmişdir³. Lakin həmin dillərdə yer alan faktlar bu fikrin mütləqliyinə kölgə salır. Doğrudur, orfoqrafik normaların qoyduğu məhdudiyyətlərdən dolayı, istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbi

¹ Добродомов И.Т. Вопросы хакасского литературного языка / Советская тюркология, 1985, № 6, ст.95.

² Боровков А.К. Аглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.124-125.

* Alınma sözlərdəki «samit vokallaşması» tipoloji sapma problemi baxımından maraq kəsb etmir.

³ Исхаков Ф.Г. Долгие гласные в тюркских языках, /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1955, ст.165.

(yazılı) dilində törəmə uzun saitlərə təsadüf etmək mümkün deyil. Lakin «dilin fonem tərkibini müəyyənləşdirərkən real nitqin özü ilə səs cəhətdən kifayət qədər çətin və yazılı nitqin analizinin ortaya qoyduğundan uzaq mənzərəni sərgiləməsi¹» ilə bağlı fikri və fonetik yarusa aidiyyatı olan bu hadisənin də şifahi nitq müstəvisində araşdırılması ehtiyacını nəzərə alaraq dialekt və şivə materiallarını da müqayisəyə cəlb etməli olacaq. Aparılan nəzəri-təcrübi araşdırılarda danışq dilində bu kimi halların mövcudluğu sübuta yetirilir. İstər dialektlərimizdəki şəxs əvəzliyinin hal paradiqmasında yer alan uzun saitlı söz-formalar, istərsə də Azərbaycan dialektlərini müasir və ya tarixi planda araşdırılmış tədqiqatlarda² verilən misallar dilimizin sait «vokallaşması»na laqeyd qalmadığını göstərir. Azərbaycan dilindəki samit fonemlərin fizioloji – akustik planda təhlilini aparmış A.Axundov [n] səsinin «ən çox söz ortasında saitlik xüsusiyyəti (şübhəsiz, akustik cəhətdən) kəsb etdiyini» müəyyənləşdirmişdir³. Deməli, daha öncə nəzərdən keçirilən söz-formalarda (məs: sənə →**sana/sā**) intervokal mövqedə çıxış edən «n» samit səsinin vokallaşması heç də təsadüfi olmayıb, onun akustik-fizioloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Ə.Dəmirçizadə də, «bəzi şivələrdə, xüsusən, müəyyən sözlərdə **n** samitindən sonra gələn sait **n** samitinin təsirinə düşərək onun yolunu izləyir və burun boşluğundan xaricə

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, ст.67.

² Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.24; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.128-133.

³ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.186.

çixır, beləliklə də, burun saiti formalasır» fikrini¹ söyləyərkən bu qəbildən olan nümunələrə istinad etmişdir. Bu samitin vokallaşaraq uzun sait üçün baza təşkil etməsini və bununla da, iltisaqi dillər üçün «toxunulmaz» sayılan kökşəkilçi sərhəddini pozmasını, təkcə şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında deyil, mənsubiyyət kateqoriyası göstəricilərinin iştirakı ilə meydana gələn söz-formalarda da izləmək olar. Belə ki, «Qarabağ dialektində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri»ni araşdırmış E.Allahverdiyev bu ərazidəki şivələrin əksəriyyətində II şəxsin təkinin ifadəsində uzun saitlı şəkilcidən istifadə edildiyini (bacız<bacı+nız; çəküz<çəki+nız; dayüz<dayı+nız və s.) qeyd etmişdir².

2.8.2. Şifahi və yazılı dil münasibətlərinin aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin müəyyənləşdirilməsi işinə təsiri xüsusi maraq doğurur. Bu məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək istərdik. Canlı danışq dili və yazılı mətnlər arasındaki labüb fərqliliklərlə bağlı məsələyə tədqiqatımızın məhz bu hissəsində – aqlütinativ dillərdə flektiv mexanizmin təzahür ünsürlərinin araşdırılması ilə bağlı bölmədə müraciət etməyimiz heç də təsadüfi deyil. Belə ki, flektiv dillərlə aqlütinativlik elementləri, əsasən müstəqil sözlərin şəkilçiləşməsi və ya kök (əsas) və affiks sərhəddinin (lokal səviyyədə olsa belə) şəffaflığının təmin olunması və s. bu kimi hallarda özünü büruzə verdiyindən orfoqrafik normalar onların tənzimlənməsi işinə neqativ planda (başqa sözlə, qarşısını

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı, 1984, s.47.

² Allahverdiyev E. Qarabağ dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri / Tarixi və tətbiqi dilçilik. Bakı, 1993, s.105.

alan, inkişafdan saxlayan qüvvə kimi) təsir etmək imkanından, demək olar ki, mərhumdur. Belə ki, hətta sərf hipotetik olaraq, həmin elementlərin yazılı nitqdən aradan qalxmasını mümkün hesab etsək, bu ehtimal olunan proses söz-formanın morfem tərkibinin və deməli, ümumi mənasının dəyişməsi ilə müşayət olunmalı idi ki, bu da, sözsüz ki, real şifahi nitqlə adekvatlığı «tarixə çevirərdi». İltisaqi dillərdə vəziyyət bu şəkildə təzahür edir: kök (əsas) + şəkilçi; şəkilçi+şəkilçi və s. Bu tipli morfem kombinasiyalarında birikmə hallarının orfoqrafik normalarla (daha konkret desək, morfoloji prinsiplə) tənzimlənməsi, əsasən, məna deformasiyasına yol vermədən və şifahi nitqlə kəskin təzad təşkil etmədən reallaşır. Başqa sözlə, flektiv mexanizmin aqlütinativ dil strukturunu bütövlükdə əhatə edə bilən incə «tor»u, aqlütinativliyin flektiv dillərə daha əyani şəkildə maddiləşən müdaxiləsinə nəzərən, aparıcı tipoloji təmayül fonunda nisbətən az qabarlılığı ilə seçildiyindən, burada orfoqrafik normaların müdaxiləsi əsaslı fərq yaratır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsasən iltisaqi dillərdə quruluş xüsusiyyəti baxımından «morfem tikişi»ndə ehtimal oluna biləcək «xaos»un qəbul edilməzliyi morfoloji prinsipin dominantlığını təmin edirsə, flektiv dillərdə bu prinsipdən, həmin «xaos»un ifratçılığı varmasından sığortalanmaq üçün istifadə edilir. L.L.Bulanin qeyd edir ki, «pozisyon səs əvəzləmələrini yazıda, demək olar ki, əks etdirməyən rus orfoqrafiyasının morfoloji xarakteri sayəsində morflar (söhbət allomorflar törətmış morfmlərdən gedir – A.H) yazıda özünün ilkin etimoloji vəziyyətində dəyişilməz olaraq fiksə edilir¹».

¹ Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М., 1970, с.131.

L.L.Kasatkin də bəzi hallarda rus orfoqrafiyasının morfoloji prinsipinin fonematik prinsiplə ziddiyyət təşkil etdiyini önə sürür¹. Lakin T.İ.Steblin-Kamenski, V.M.Jirmunski və başqalarının german dillərindəki kök saitinin regressiv assimilyativ təsir altında palatallaşmasının erkən yazılı abidələrdə yer almamasının da məhz latin orfoqrafiyasının konservativ təbiətindən qaynaqlanması haqqında fikirlərini² xatırlasaq və bu mülahizələrə həmin prosesin sonralar daxili fleksiya qismində dəyərləndirilən umlaut hadisəsi ilə yekunlaşması faktı ilə bağlı məlumat kontekstində nəzər salsaq, bu zaman flektiv dillərin öz daxili quruluş xüsusiyyətlərindən dolayı, orfoqrafiya «baryer»ini daha asanlıqla aşmağa müvəffəq olduğunu təsbit etməli olacaq. Bununla belə, «istənilən dilin fonetik və morfoloji təkamülü üzərində müşahidələrin» «daha mühavizəkar yazı»nın özündə danışq dilində işləkliyini itirmiş formaları saxlamaqla (məs: [ain't] əvəzinə **is not; no good** yerinə **not good**), «dilin təbii inkişafına çox güclü ətalət doğurucu təsir göstərdiyini» ortaya qoyduğunu bildirən İ.E.Gelbin (dilçi maraqlı müqayisə apararaq, maarifləndirmə sayəsində stabilleşən yazı normalarının son dörd-beş əsrд ingilis dilinin qrammatik özülünün inkişaf templərini əsaslı şəkildə ləngitdiyi halda, həmin (yazı) ənənələrdən məhrum hinduların dilinin sürətli dəyişkənliliyinin, nəsillərlərə verbal ünsiyyəti, demək olar ki, qeyri-mümkün səviyyəyə çatdırlığını bildirmişdir) fikirlərindən³ və bir çox digər analoji mülahizələrdən çıxış edərək, aqlütinativ dillərdəki fuziyon elementlərin təhlilinə danışq dili materiallarını da cəlb etmişik. Bu qərarda əminliyimizi artırı-

¹ Современный русский литературный язык. М., 1988, ст.138.

² Жирмунский В.М. Умлaut в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М., 1956, ст.138.

³ Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматологии), М., 1982, ст.212-213.

amillər sırasında A.Potseluyevskinin artıq qeyd edilən fikrinin də yer aldığı söyləmək olar: dilçi, məhz «iltisaqi formalarla yanaşı, çox sayda, bu və ya digər fuziyon (hətta fuziya, ayrı-ayrı hallarda xarici və daxili fleksiya hallarına doğru inkişaf etməyə başlayıb) formaların yer aldığı türkmən danışq (yazılı deyil – A.H) dilinə» istinadən, aqlütinativ quruluşun aqlütinativ-fuziyon, daha sonra isə tam fuziyon mahiyətli strukturla əvəzlənəcəyini ehtimal etmişdir¹.

E.V.Sevortyanın tədqiqatından türk dilinin danışq variantında və eləcə də məhəlli dialektlərdə törəmə uzun saitlərin yer aldığı müəyyənləşdirmək olar. Məs: bağırma>bārmak². Müasir türk ədəbi dilinin digər araşdırıcısı A.N.Kononov da analoji faktları diqqətindən yayındırılmışdır. Məs: ağaç>a'aç>āç; uğur>u'ur>ūr; bıyük>bı'ık>bīk³ Göründüyü kimi, F.Q.İsxakovun daha öncə iqtibas gətirilən fikrinin əksinə olaraq, burada söhbət törəmə uzun saitlərin bu dillərdəki qeyri-mövcudluğundan deyil, şifahi və yazılı nitqin uyğunsuzluğundan gedir. Bu vəziyyət təkcə Azərbaycan və Türkiyə türkçələrində yaşanmır; hətta bu qəbildən olan elementlərin aktiv şəkildə yer aldığı türkmən dilində də uzun saitlər orfoqrafiyada fiksə edilməmişdir⁴.

¹ Пощелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.57.

² Севорян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.85.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, ст.33-34.

⁴ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.182.

III FƏSİL

AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YER ALAN FUZİYON ELEMENTLƏRİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ MÖVQEYİ, TƏBİƏTİ VƏ YARANMA SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİ HAQQINDA

3.1 Fuziyon mexanizmin iltisaqi strukturdakı mövqeyi haqqında

3.1.1. «Ablauta bənzərliyi» təsbit edilən faktların təhlilindən yol alaraq başladığımız dəyərləndirmələrin axarı, bizim digər qrup sapma faktlarına nəzər salmağımızı labüd edir. Söhbət fuziyon proseslər sonucunda meydana gələn tipoloji anomaliya hallarından gedir.

İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, iltisaqi mexanizmin bərqərar olduğu mərhələdə çox sayıda (fuziya və daxili fleksiya proseslərinə bənzərliyi ilə seçilən) tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğunun təsbit edilməsi həmin mərhələdəki tipoloji determinanta ilə bağlı fərqli fikirlərin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. O da xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, həmin anomaliya halları arasında iltisaqi mexanizmə uyğunsuzluğu az şübhə doğuran fuziyon birikmə halları, demək olar ki, üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, kök quruluşdan aqlütinativ quruluşa keçid dönməndə və eləcə də, ondan bir qədər sonra, ilkin köklərdən törəmə köklərin əmələ gəlməsi prosesi müşahidə edilirdi ki, bu da bir çox ədəbiyyatlarda¹ haqlı olaraq fuziyon birikmə faktları kimi səciyyələndirilirdi.

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.18-19; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических па-

Məsələ ilə bağlı skepsisə yol açı biləcək və xüsusi yorum tələb edən məqam «iltisaqiliyin (türk dillərinin erkən mərhələsində – A.H) heç də yeganə üsul olmaması» ilə əla-qədar fikirlərdən¹ qaynaqlanır. (Maraqlıdır ki, daha öncələr öz tədqiqatlarında iltisaqi mexanizmin erkən çağlarında flektiv ünsürlərin mövcudluğunu qəti şəkildə inkar edən dilçilər² türkoloji araşdırmların ortaya qoyduğu faktlar qarşısında fikirlərində korrektə edərək bu qəbildən olan elementlərin mövcud ola biləcəyi ehtimalını mümkün hesab etmişlər³. Şübhəyə rəvac verən amil isə dil sisteminin inkişaf ardıcılılığında növbəti pillədə qərar tutan fleksiyanın, daha dəqiq desək, fuziyon və ablaut xarakterli mexanizmlərin iltisaqiliklə müvaziliyinin, məntiqi olaraq, qeyri-mümkünlüyüdür. Bu baxımdan, biz «amorf quruluşun pozulmasının ilk çağlarında həm iltisaqi, həm də flektiv əlamətlərin ortaya çıxdığını» və «bir müddət dildə yanaşı yaşayan flektivliklə iltisaqilik arasında tənzimlənmə istiqamətində çəkişmələr getdiyini»; «nəticədə iltisaqiliyin üstün gəldiyini» önə sürən F.Cəlilovla⁴ polemikaya girən M.Mirzəliyevanın fikirləri ilə tam razıyıq. M.Mirzəliyeva, haqlı olaraq, «dünya dillərinin

мятников VII-IX вв. Л., 1980, ст.32-40; Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст.298; Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25.

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкоznания, 1978, № 4, ст.38.

² məs: Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкоznания. 1957, №1.

³ məs: Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкоznания, 1978, № 4, ст.35.

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.19.

inkişaf yolunun amorfluqdan nəşət tapıb aqlütinavtivlikdən keçərək flektivliyə gəlib çıxmazı» ideyasından çıxış edərək, «*aqlütinavtivliklə flektivliyin eyni inkişaf mərhələsinin məhsulu sayılması o qədər də ağlabatan deyildir*» – nəticəsinə gəlir¹ (kursiv bizimdir - A.H.). Belə olan təqdirdə, istər türk, istər monqol² istərsə də fin-uqor³ və Qafqaz-iber⁴ dillərinəndəki, bu və ya digər dərəcədə flektiv mahiyyət kəsb edən sapma elementlərinin tarixinin kifayət qədər qədim olmasının etirafı fonunda, məsələnin mahiyyətinə varmağa; bu qəbildən elementlərin hansı şəraitdə və nə kimi zərurətdən doğan səbəblər əsasında meydana gəlməsi ilə bağlı sualları cavablandırmağa çalışaq. Müəyyənləşdirək ki, bu faktlar dil sisteminin inkişafı ilə bağlı ehtimallara kölgə salırı, yoxsa məsələnin kökündə başqa faktorlar da rol oynayır? Zənnimizcə, (artıq şahid olduğumuz kimi) flektiv dillərdəki iltisəqi ünsürlər yekcins təbiətli olmadığı kimi, aqlütinativ dillərin affiksal invertarında yer alan insirafi elementlər də

¹ Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3, s.171.

² Berçagaev T.A. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953; Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л., 1929.

³ Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974; Майтанская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974.

⁴ Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986, ст.145-146, 150; Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974, ст.342-343.

təsnifata, daha dəqiq desək, meydana gəlmə zaman və şəraiti xüsusiyyətlərindən dolayı stratifikasiyaya ehtiyac duyurlar. Belə ki, haqqında bəhs edilən (söz > şəkilçi keçidi zəminində fuziyon xəlitəşəməyə imkan tanıyan) və tipoloji anomaliya səciyyəsi daşıyan şəkilçilərin, postpozisiyadakı morfemin (dominant mövqe tutan kökün tələbi ilə), dəyişməsi prosesinin, **iltisaqiliyin hüdudlarını aşaraq, birikmə yaratmasının nəticəsi kimi** ortaya çıxdığını nəzərə alsaq, onların əksəriyyətinin məhz **ahəng qanununun formalaşmasından sonrakı dönəmdə meydana gəlməsi** şübhəsiz görünəcək.

(Digər qrup anomaliya səciyyəsi daşıyan şəkilçilərin birikmə əmələ gətirməsində ahəng qanunun iş əmsalı sıfra bərabərdir: birikmə məhsulu olan hazır şəkilçilərin sinharmonizmin tələbi ilə variant morfemlərdə təzahür tapması növbəti mərhələdə baş verdiyindən, bu proses, məsələnin genezisində ahəng qanunun rolunun dəyərləndirilməsi baxımından nəzərə alınır. Və hətta onu da söyləmək gərəkdir ki, nəzərdən keçirilən şəkilçilərin semantik tutumu, ümumiyyətlə, vokal səsin (ilkin dönəmdə) məna fərqləndiricilik funksiyasının aktivliyi haqqında fikir yürütülməyə əsas vermir).

Daha erkən dönəmdə təzahür tapdığını güman etdiyimiz şəkilçilərin birikmə əmələ gətirməsinin səbəblərini müəyyənləşdirməklə biz, onların məlum zaman kəsiyində determinantaya münasibətini aydınlaşdırmış olarıq. Zənnimizcə, təkfonemli morfemlərin xəlitə yaratması halları məhz amorf quruluşdan iltisaqiliyə kecid dönəmində kütləvilik qazanıb və həmin kecid mərhələsinin özündə hər iki struktur

mərhələsinin xüsusiyyətlərini, spesifik tərzdə (çuqlaşdıraraq) ehtiva edə bilməsindən qaynaqlanırdı.

İdeal kök (amorf) tipinin göstəriciləri sırasında «relyativ informasiyasının ifadəsi üçün ciddi söz sırasının maksimal istifadəsi, derivativ və relyativ mənaların ifadəsi üçün kontekstdən asılı fakultativlik, monemlərin (bir heca həddində) qısalığı tendensiyası, nitq axınının mənə vahidlərinə asanlıqla bölünməsini təmin etmək üçün heca strukturuna ciddi məhdudiyyətlərin (ən son həddə **səmit-sait** tipli heca) qoyulması» və s. bu kimi əlamətlərin yer aldığı¹ nəzərə alsaq, türk dillərinin iltisaqılıkdən öncəki mərhələdə bu xarakteristikaya az və ya çox dərəcədə uyğun amorf struktur dönəmindəki vəziyyətini təxmin etmiş olarıq. Əgər bu məqamda inkorporasiya mexanizminin dil təkamülünün hansı mərhələsində qərar tutması ilə bağlı, daha dəqiq desək, onun amorf və iltisaqi quruluş pillələri arasında keçid etapının təcəssüm etdirməsi ilə bağlı fikirləri də xatırlasaq, o zaman mənzərə bir qədər də aydınlaşmış olar. Bellə ki, müasir kök dillərdə, leksik mənə ifadə edən monosyllabemlərin bu quruluşun «sözün maksimal qeyri-törədiciliyi» prinsipinə² müvafiq olaraq, hər hansı bir yeni konkret semantikanın inikası üçün kopulyativ birləşmələrin yaradılması zərurətini ortaya çıxardığı kimi³, çox ehtimal ki, qədim türk-

¹ Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие / М., 1969, ст.54.

² Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие / М., 1969, ст.55.

³ Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке. / Проблемы семантики. М., 1974, ст.303-306.

cədə də, eyni morfem müxtəlif kombinasiyalara girərək fərqli mənalar kəsb edirdi; başqa sözlə, morfem kombinasiyaları ilkin formantdakı geniş semantik spektrinin məna diffuzluğundan qurtularaq «daralmaya» məruz qalmasını və konkret istiqamətlər üzrə inkişafını mümkünlaşdırırdı. Lakin məsələyə aydınlıq gətirərkən, affiksal morfemlərin araşdırılmasında rəhbər tutulmalı olan metod və vəzifələri müəyyənləşdirməyə çalışmış A.M.Şerbakin («müstəqil sözlərin morfoloji elementlərə keçidində onların bir heca və ya səs qədər sadələşib birikməsi tendensiyasının» başlıca mövqe tutduğunu bildirən dilçi, bu zaman «dildaxili və dillərarası omonimiyənin meydana gəlməsinin qaćınılmaz olduğunu» bildirmiş, bu səbəbdən də yanlış dəyərləndirmənin qarşısını almaq üçün dərin etimoloji araşdırma aparmanın vacibliyini vurgulamışdır¹) fikirlərindən çıxış edərək səthi təhlil dən sığortalanmaq üçün tədqiqata cəlb etdiyimiz şəkilçilərin mənşəyinə müəyyən səviyyədə varmağa cəhd edəcəyik. Zənimizcə, irəlidə nəzərdən keçirəcəyimiz linqvistik faktlar yuxarıda səsləndirilən ehtimalların inandırıcılıq gücünü artıracaqdır.

3.1.2. Türk dillərində affiksal morfemlərin etimoloji araşdırmasının tədqiqat üsullarını müəyyənləşdirməyə çalışmış A.M.Şerbak bu və ya digər konkret şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı dəyərləndirmələrin, ümumiyyətlə, qrammatik formanın inkişafı ilə əlaqədar nəzəri problemə də işiq saldığını və həmin fərqli dəyərləndirmələrin, əsasən, məhz tədqiqata

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.35.

cəlb edilən şəkilçilərin yaranma üsuluna müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmasının fəsadları olduğunu bildirmişdir¹. Məsələ ilə bağlı bəzi qaranlıq mətləblərin aydınlaşdırılma ehtiyacını duyaraq digər araşdırmasında bir daha türk dillərində morfoloji elementlərin yaradılması probleminə qayidian dilçi, türkologiyada sözdəyişdirici və sözdüzəldici formaların təbiətinə iki fərqli nəzər nöqtəsinin mövcud olduğunu; birinci yanaşmada morfoloji göstəricilərin müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasından törəməsi, ikinci dəyərləndirmədə isə, şəkilçilərin təkfonemli morfemlərin birikməsindən meydana gəlməsi fikrinə üstünlük verildiyini bildirmiş, sonuncu tendensiyanın-affikslərin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı, «mürəkkəb» şəkilçilərin «sadə»lərə bölünməsi ideyasının V.Banq və onun ardıcıllarının tədqiqatlarından nəşət tapdığını qeyd etmişdir². Öz araşdırmlarında həmin ideyanı ardıcıl olaraq inkişaf etdirən A.N.Kononov, türk dilləri üçün yetirincə səciyyəvi olan «iltisaqi flektivlik» anlayışına müvafiq olan elementlər qismində, «minillklərin o tayında mənşəyi itən təkfonemli affikslerin iki və ya bir neçəsinin birikməsindən törəyən şəkilçiləri» göstermiş və *türk (Altay) dillərinin formantlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən təkfonemli affiksal morfemlərin hind-Avropa dillərindəki fleksiyalardan heç nə ilə fərqlənmədiyini* (sadə şəkilçilərin fuziyon mexanizm vasitəsilə mürəkkəb komplekslərdə birləşməsinə misal ola-

¹ Шербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования аффиксальных морфем в тюркских языках. // Советская тюркология. 1974, №1, ст.31.

² Шербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.40.

raq: türk dilində *kum-sal*<*kum-su* (kum-gibi)+*al*; *yok-sul*<*yok-su*¹ (yok gibi)+ -*l* və ya *-cil/-cil*: *adamcil* «vəh-şisi»<*adam+-ci+-l* və s. göstərilir) *önə* *sürmüşdür* (kursiv bizimdir – A.H.). Təkfənemli suffikslərin birikməsindən yeni şəkilçilərin meydana gəlməsi ideyasının, əslində, (daha öncə də bildirildiyi kimi) görkəmli macar türkoloqu (V.Banq) tərəfindən ortaya atılmasına baxmayaraq, məhz rus-sovet dilçisinin (A.N.Kononov) tədqiqatları, türk dillərinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı araşdırmlarda yeni səhifə açmış və həmin dillərin «nümunəvi» iltisaqiliyinin ən azı affiks səviyyəsində mütləq səciyyə daşımadığını ortaya qoymuşdur (Lakin obyektivliyə riayət edərək onu da qeyd etməliyik ki, iltisaqi dillərdəki kök-şəkilçi sərhəddinin (nisbi) şəffaflığına rəğmən, affiksal inventarın özünün formallaşmasında aqlütinasiya mexanizminin heç də yeganə olmaması fikri daha öncədən monqolşunaslıqlıda, skepsisə rəvac vermə-yəcək tərzdə qərar tutmuşdur²). Maraqlıdır ki, öngörüşün aradan çıxması ilə, türk dillərindəki şəkilçi yaradıcılığında tipoloji delimitasiyaya zidd yol kimi dəyərləndirilməyən üsulda - müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasında, bu dillərin struktur təbiətinə uyğun olmayan faktların mövcudluğu təsbit edilməyə başladı. Başqa sözlə, atılan «şübhə toxumları» bəhrəsini verərək, qrammatik quruluşun yeni rakursdan təhlilini qarşısalınmaz prosesə çevirdi. Deməli, hər hansı

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4, стр.7-8, 17.

² Бергагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.54-57; Санжееев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.128-135.

bir sözün qrammatik məna üstlənməsi üçün, bəzən onun semantik yükünün yüksək mücərrədlik əmsalı əldə etməsi yeterli olmadığından, ilkin fonetik cildin modifikasiyası da tələb olunur ki, bəzi hallarda bu zaman tipoloji anomallıqların təsbiti üçün sözügedən faktların diaxronik müstəvidə təhlili olmadan keçinmək mümkünzsüzləşir. Bu baxımdan, fuziyon mexanizmin iltisaqi quruluşun şəkilçi inventarının zənginləşməsindəki xidmətlərini təsbit etmək üçün, bir çöz > şəkilçi keçidi prosesini diaxronik aspektdə təhlilə cəlb etmək yerinə düşərdi.

3.1.3. -dur şəkilçisinin «dur» feli ilə genetik bağlılığı fikri müasir türkoloji araşdırmlarda aksiomatik mülahizə statusu qazanaraq, müvafiq mövzulu ədəbiyyatlarda təkrar-təkrar səsləndirilsə də, vaxtilə həmin ideya, ilk dəfə olaraq, M.Kazım-Bəy tərəfindən irəli sürülmüşdür¹. Elmi dəyəri baxımdan, F.Meninskinin 1680-cı ildə Türkiyə türkcəsindəki indiki zaman şəkilçisinin «yürümək» felinin deleksikalizasiyasından törəməsi ilə bağlı söylədiyi² və bu gün artıq, demək olar ki, mübahisə doğurmayan hipotezlə müqayisə edilə bilən bu ehtimal dilçinin (M.Kazım-Bəyin) 1846-cı ildə işiq üzü görən «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» əsərində səsləndirilmişdir: turkların, Kazım-Bəyin sözləri ilə desək, hiss etmədən III şəxs indiki zamandakı **turur** felini şəxs sonluğu qismində «dil dövriyyəsi»nə daxil etməsi^{3*}, sözsüz ki, postpozisiyadakı morfemin vokal

¹ Асланов В.И. М.А.Казым-бек-языковед // Советская тюркология. 1970, №6, ст.64.

² Потцелевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.147.

³ Казымбек М.Общая грамматика турецко - татарского языка. Казань,1846, ст.207.

* Klassik ədəbi dilimizdə -durur (-dürüür) formasının -dur⁴ şəkilçisi ilə müvazi işlənməsi, alimin öz ehtimalında tamamilə haqlı olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Məs.:

tərkibini «fonematik imtiyazdan» (A.Axundov) məhrum edən sinharmonizmin aktiv iştirakı ilə mümkün olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözünü etdiyimiz felin qrammatikləşmə səviyyəsi müxtəlif türk dillərində fərqli şəkildə təzahür tapmışdır. Belə ki, bir qisim dillərdə, qrammatik mənanın ifadəçisi funksiyasında yalnız **tur** felinin morfoloji derivati çıxış edə bildiyi halda (məs.: Azərbaycan, qaqauz dilləri**), digərlərində sözügedən felin eyni zamanda analitik konstruksiya və sintetikləşmiş forma çərçivəsində işləndiyini söyləmək mümkündür. Məs.: F.Q.İsxakov, A.A.Palmbaxa görə, «tuvin dilində formadüzəldici rolу, başqa türk dillərindən daha böyük olan» **tur** feli həm analitik zaman formalarının yaradılmasında (məs.: körüp **tur** mən «mən (indi) görürəm»); həm də (fonetik modifikasiyaya uğramış şəkildə***) xəbərlik kateqoriyasının ifadəsində (məs.: Bo kuş-**tur** «Bu quşdur») iştirak edir¹. Aqlütinativ quruluşlu Qafqaz-Iber dillərində məsələ ilə bağlı

Eşqin bəladurur deyənə etiqad edən
Həqdən həmişə başına gölsin bəla deyən.(Nəsimi)

* * *

Nə kişidürür Nəsimi ki, bəyan edər bu razi,
Düzübən bu sözü sazi mənəm uş zəbənə göldim (Nəsimi)

** Qaqauz dilində tur feli vasitəsilə düzələn və canlı danışq dilində istifadəsiz olub yalnız folklor nümunələrində rast gəlinən arxaikləşmiş fel şəkli mövcuddur (Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, с.169).

*** F.Q.İsxakov və A.A.Palmbaxa görə, predikativliyin yaradılmasında «sait ahənginə tabe olaraq» variantlaşan (tir/tir/tur/tür; -dir/dir/dur/dür) *hissəcik-bağlama* (kursiv bizimdir. – A.H.) iştirak edir (Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, с.363).

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, с.354, 358, 363.

maraqlı analogiya izləmək mümkündür. Analitik birləşmələrin sintetik formalara transformasiyası məsələsinə toxunan A.S.Çikobava, oxşar fakultativliyi sözügedən dillərdə də təsbit etmiş və köməkçi fellərin bəzi hallarda, tədricən «tammənalı müstəqil fellə əlaqəni itirməsinə» (məs.: çxal variantı) rəğmən; digər variantlarda «müstəqil fel həyatı» sürdürə bildiyini (məs.: **xop** variantı) qeyd etmişdir¹.

«Tur» felinin morfoloji derivatı ilə bağlı bizi maraqlandırın əsas məqam, bir fonem və ya bir heca səviyyəsində birikməni mümkün edən fuziyon mexanizmin iş əmsalının müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqamda onu da qeyd etməliyik ki, sözügedən felin qrammatikləşməsi prosesi ilə bağlı müəyyən «məntiqi zəncir»i izləmək mümkündür. Sonrakı mərhələdə qrammatik mənanın nəşət taplığı semantik baza müvafiq istiqamətli mücərrədləşməyə təkan vermiş^{*} (felin məna yükündəki statiklik çaları bir çox türkoloqların – F.Q.İsxakov, A.A.Palmbax, D.M.Nasilov və başqalarının qeyd etdiyi kimi, hərəkət və ya vəziyyətin «dayanıqlığı, daimiliyi, müəyyənliliyi» ilə bağlı anlamların qrammatik həll qazanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır²) və bu baxımdan, işləkliyi

¹ Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.257.

^{*} N.K.Dmitriev, N.Z.Hacıyeva (Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол – связка настоящего времени в тюркских языках ? // Советская тюркология, 1971, № 5, ст.5) tur felindən törəyən -dir şəkilçisinin ifadə etdiyi qrammatik məna ilə ilkin semantik bazanın əlaqəsindən bəhs edərkən hind-Avropa dillərində fonetik modifikasiyaya uğramış analoqu ilə (*latin.d. stare* «durmaq» > *fransız d. être* «olmaq»; müq.et: О müəllimdir) maraqlı mütqayisədən çıxış edirlər.

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М, 1961, ст.354-355; Насилов Д.М. О способах выражения видовых

təmin olunan söz fonetik modifikasiyaya məruz qalıb şəkilçiləşmiş (növbəti mərhələdə); bəzi hallarda isə morfemin fonematik imtiyazdan məhrum olmasının son həddi kimi, digər leksik və ya qrammatik vahidlərlə birikmə mümkün olmuşdur.

«Tur» felindən törəyən şəkilçilər türk dillərindəki insirafi ünsürlərin çəkisini iki istiqamətdə cərəyan etmiş fuziyon proseslərin yekunda meydana çıxan tipoloji sapma elementləri ilə «zənginləşdirmişdir».

A.M.Şerbak perifrastik birləşmənin struktur təkamülünün son mərhələsi kimi səciyyələndirdiyi, **т** affiksinin (*qədim türkcədə kelə turur* > *qədim özbək d. kelədur* > *qırğız d. kelet/cuvaş d. kilet*) qırğız dilində «özünün leksik prototipi olan **tur** «durmaq» feli... ilə normal şəkildə birgə fəaliyyət göstərdiyini» qeyd etmişdir¹. V.Kotviç «tədricən suffiks rolunda çıxış etməyə başlayan sözlər» sırasında **dur** felindən törəyən **tur**, **dur** və ya **tir**, **dir** enklitikası ilə bərabər, auslaut konsonantının reduksiyaya uğradığı **-tu**, **-du**, **-ti**, **-di**, **-to**, **-do** və ya (qırğız və ya altay dillərindəki) **-t** suffiks-lərini də qeyd etmişdir.* Bu faktlar isə özlüyündə, ümumiyyətlə iltisaqi dillər üçün xarakterik olan xüsusiyyəti – delek-sikalizasiya prosesinin, semantik «qabarılğığ»ın getdikcə

значений в алтайских языках. // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971, ст.371.

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.46.

* Maraqlıdır ki, analogi hal – bir fonem səviyyəsinədək «səxlaşma», digər iltisaqi dillərdə də geniş şəkildə müşahidə edilir. Məs.: O.P.Sunik *baq > bi felinin morfoloji derivatları sırasında fərqli mənə yükünü əks etdirən **-mar(i)** ~ ...mi~ **-m** və **-pari** ~ ...-pi ~ -p feli bağlama şəkilçilərini qeyd edir (Суник О.П. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.388).

zəifləməsi ilə başlayan və morfemin qismən və ya tam fonetik modifikasiyası ilə yekunlaşan tədriciliyini əyani şəkildə ortaya qoyur. Bu baxımdan, biz tunqus-mancur dillərinin affiksasiyasının «tədrici və spesifik mahiyyətli; uzun müdətli inkişafının köklərinin praaltay dil mərhələsinə gedib çıxmadığını» söyləyən Q.Ramstedtin¹ fikirlərini, müəyyən mənada, türk dillərinə də şamil edə bilərik. Etimoloji izah «aćarı» minilliklərin o tayında qalan və haqqında birmənalı mülahizə yürütütmək çətin olan təkfonemli affikslərdən fərqli olaraq, sözügedən qəbildən olan şəkilçilər, özünün «leksik prototipi» ilə müvazi işlənə bilməsindən dolayı, heç də erkən dövr formantı olmadığını aşkar bürüzə verir.

Tur feli ilə bağlı digər fuziyon təbiətli tipoloji sapma hadisəsi, daha lokal səviyyədə təzahür edən və proqressiv istiqamətdə cərəyan etməməsindən dolayı, mahiyyətcə öncə-kindən fərqlənən xəlitələşmə prosesini təcəssüm etdirir. Bu, sarı uyğur dilində yer alan qədim xəbər strukturu tipidir ki, burada, «**tur** felinin indiki zaman forması, «**ol**» substantiv elementi ilə» birikmə əmələ gətirir² (**tro/dro** < **t (ur-u)r o** (**I**); məs.: **men t'utup tro** «mən tutdum»). Əgər analogiyaya əsaslanaraq, Altay dillərində «olmaq» tipli fellərin struktur-tipoloji özəlliklərini araşdırılmış O.P.Sunikin dəyərləndirmələrindən çıxış etsək³ (dilçi tunqus-mancur dillərindəki orfoqrafiya prinsiplərinə nəzərən, söz və ya əsaslarda ayrı yazılması mümkün olan müvafiq semantikalı elementləri «ya-

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.160.

² Баскаков Н.А. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сары-югурском языке. / Тюркологические исследования М.,1976, ст.42.

³ Суник О.П. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.388.

rımsuffikslər» kimi dəyərləndirir), burada söhbət N.A.Basakovun bildirdiyi kimi, affikslərdən deyil, məhz yarımsuffikslərdən gedir. Bu fuziyon elementlə bağlı vurğulamaq istədiyimiz digər məqam, qədim türkçədə (və eləcə də bir çox müasir türk dillərində) predikativlik göstəricisi kimi çıxış edən **ol** əvəzliyinin (III şəxs tək) xəlitələşmənin tərkibində, semantik yükü sezilməyəcək duruma düşməsindən dolayı, **dro/tro** yarımsuffiksinin əslində, III şəxsə aid olduğu halda (təqdim olunan nümunədən göründüyü kimi) digər şəxslərə aid xəbərliyin ifadəsində asanlıqla iştirak edə bilməsidir ki, bu da həmin linqvistik faktların sözügedən dillər üçün tipoloji anomaliya səciyyəsi daşıyan birikmə olmasına şübhə yeri qoymur.

Bu məqamda onu da əlavə etmək olar ki, III şəxsə müvafiq olaraq, «bütün paradiqmanın analogiya üzrə bərabərləşdirilməsi» hallarına digər qədim və müasir türk dillərində də təsadüf edilir: **türkmən d. biz studentdiris** «biz tələbəyik», **siz studentdirsınız** «siz tələbəsiniz» və ya **qədim özbək d. Cabrayıl turman** «mən Cəbrayılam¹». Burada **tur** felinin morfoloji derivati sarı-uygur dilindəki xəbərlik kateqoriyası göstəricisi ilə tam yekcinslikdən uzaq təbiət nümayiş etdirən də, türk dil strukturuna yad olan «iki qat predikasiya» həli, sözügedən faktları da, müəyyən mənada, tipoloji anomaliya kimi dəyərləndirməyə əsas verir. (İrəlidə affiksal pleonazm və fuziya problemi çərçivəsində bu qəbildən olan şəkilçi «laylaşması» hallarını çözümleməyə çalışacaqı).

¹ Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкоznания, 1975, № 1, ст.5.

Tur/dur + ol > dro tipli fuziyon birikmə ilə yekcins təbiətə malik xəlitələşmə prosesi altay dili və dialektlərində də müşahidə edilir. Belə ki, buradakı indiki-gələcək zaman feli sıfət şəkilçisi tarixən mövcud olmuş $\sqrt{-a/e/u}$ + **turqan** modelli analitik konstruksiyanın qəlibini «sixlaşması»ndan ($> \text{tan/ten, -ytan/yten, tin/tin}$) törəmişdir, məs.: **bartan**¹ (< bar-a turqan). Sarı-uyğur dilində olduğu kimi, altay dilində də, xəlitələşmə prosesində postpozisyon mövqedə duran morfem həllədici rol oynamışdır. Analitik konstruksiyaların sintetikləşməsində, məhz, postpozisyon elementlərin prosesi rəvanlaşdırıran amil olduğunu bildirən A.S.Çikobava da, problemlə bağlı araşdırmasında, **reqressiv istiqamətli «sixlaşma»nın bir çox halda fuziya ilə nəticələndiyinə** diqqət çəkmiş (-daɣma> **dam**; müq. et: **turqan** > **tan**) və eləcə də *iltisaqi quruluşlu Qafqaz-Iber dillərində köməkçi sözlərin bir heca* (**arian** > -an; müq. et: **turur** > **tur**) *və ya bir fonem səviyyəsindəki* (**ars** > **a**; müq. et: **tur** > **t**) **birikə bildiyini** qeyd etmişdir²(kursiv bizimdir.- A.H.).

3.2. İltisaqi quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasından törəyən pleonazm elementləri fuziyonlaşma tendensiyasının altyapısı kimi

Türk dillərindəki fuziyon mahiyyətli elementlər sərasında dəyərləndirilə bilən digər qrup affiksal ünsürlər, pleo-

¹ Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.100.

² Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.256, 259.

nastik «laylaşma»nı əhatə edir. Bu qəbildən olan faktların yaranma səbəbləri və tipoloji xarakteristikası məsələsinin, sözügedən dillərdəki bir çox tipoloji sapma faktları ilə müqayisədə, daha geniş təhlil həllini tapdığını söyləmək mümkündür. İstər bu qəbildən elementləri struktur uyğunsuluqlar kimi dəyərləndirdiyi digər faktlarla (fuziyon mexanizm məhsulları ilə) bir arada nəzərdən keçirməklə, demək olar ki, ilk dəfə olaraq, problemin təhlilini tipoloji təsnifat kriteriləri ilə əlaqəli aramış A.N.Kononov¹; istər türk affiksal pleonazmı hadisəsinə silsilə tədqiqatlar həsr etmiş Q.F.Blaqova² və başqaları; istərsə də Azərbaycan dilçiliyində məsələni analoji rakursdan (yəni, tipoloji müstəvidə) dəyərləndirən F.Cəlilov³, M.Mirzəliyeva⁴ və digər dilçilər, bu kimi elementlərin dolğun və ətraflı çözümü üçün dilin müasir vəziyyətinin təqdim etdiyi materiallarla kifayətlənməyərək, araşdırımaların diaxronik aspektdə də aparılmasının vacibliyini vurğulamışlar.

Ən müxtəlif strukturlu dillərdə yer almاسına rəğmən, pleonazm hadisəsinin affiksal səviyyədəki təzahürünün xarakteri və forması, onun iltisaqi dillərin quruluş özəllikləri

¹ Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971, ст.113-114.

² Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкоznания, 1975, №1; Благова Г.Ф. Комбинация аффиксов множественности – исконно алтайская константа или типологический параллелизм? // Проблема общности алтайских языков, Л.,1971; Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении. // Вопросы языкоznания» 1968, №6.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öcerklər. Bakı, 1985, s.40.

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.169.

ilə üzvi bağlılığına və məhz, həmin dillərə xas olan qrammatik mənanı ifadə edən şəkilçilərin üzvlənməsi kriterisindən qaynaqlanmasına, aşkar şəkildə işarə edir. Belə ki, təkcə türk dillərində deyil, digər iltisaqi quruluşlu dillərdə də müşahidə edilən mənzərə, bu qəbildən olan şəkilçi «laylaşması»nın, bir növ, frenkventali xarakteri kəsb etdiyini söyləməyə əsas verir. Deməli, uyğur «umlaut»unda olduğu kimi, burada da paradoksal mənzərə ilə qarşılaşmış oluruq: iltisaqi dillərin özəllikləri, onların (dillərin) tipoloji delimitasiyasına uyğun olmayan elementlərin meydana gəlməsi üçün, belə demək mümkünsə, altyapı, baza formalaşdırılmışdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün problemlə bağlı mülahizələrimizi məntiqi «zəncir»ə oturtmağa çalışaq. A.A.Reformatskinin şəkilçinin ifadə etdiyi qrammatik mənanın «sönükləşməsi» ilə bağlı qeyd etdiyi məqam, haqlı olaraq, problemin çözümüne yönəlmış müvafiq tədqiqatlarda pleonastik elementlərin yaranmasını mümkün edən başlıca amil kimi dəyərləndirilir. Bu mülahizə özlüyündə heç də yeni olmayıb (A.N.Kononovun tədqiqatlarından məlum olduğu kimi V.V.Radlovun «hiperaqlütinasiya nəzəriyyəsi»ndən qaynaqlanır). Başqa sözlə, məna dəqiqləşdirməsi zərurətindən dolayı (amorf dil quruluşunda olduğu kimi) kopulyativ birləşmələr yaradan monosyllabik morfemlər, zamanla birikmə meydana gətirdiyindən, qrammatik mənanın konkretləşməsi, törəmə kökün sərhədlərindən xaricdə reallaşma məcburiyyətini yaşıyır. Digər tərəfdən, pleonastik «laylaşma»dan törəyən şəkilçinin dominant komponenti (bu, türk iltisaqılıyının təbiətindən dolayı, prepozisyon mövqedəki morfemdir) aqlütinativ quruluşun aparıcı kriterilərindən sayılan «1 morfem – 1

məna» formuluna müvafiq mahiyyət kəsb etmirdilər ki, bu da, semantik delimitasiya zərurətindən doğan affiksal birikməni labüdləşdirirdi. Məhz şəkilçi pleonazminin kökündə affiksal monosemiyanın durması faktı türkologiya və ya monqolşunaslıqla bilavasitə məşğul olmayan dil nəzəriyyəçilərinin diqqətindən yayılmamışdır. Belə ki, V.Skalıčka özünün təklif etdiyi tipoloji bölgüdaxilində iltisaqi dillərin özəlliklərini şərh edərkən onlar üçün «izomorfizm və kompensasiya münasibətləri» ilə bərabər, «tavtaloji əlaqələr»in də xas olduğunu önə sürmüdü¹. Başqa sözlə, şəkilçi monosemiyası, kök-şəkilçi sərhəddinin şəffaflığı və s. bu kimi xüsusiyyətlər, yeni məna çalarının ifadəsi üçün affiksin təkrarlanması labüb olarkən, onun özünün və eləcə də analoqunun birikmədən «mühafizə»sini təmin etməklə sözügedən tavtoloji silsilənin yaranmasına səbəb olur.

Lakin affiksal səviyyədə təzahür tapan pleonastik törəmələrin tipoloji müstəvidə təhlili bir məqamın vurğulanmasını vacib edir: belə ki, bu qəbildən olan konkret faktların mahiyyətinə varmadan, yaranma şəraitini və səbəblərini nəzərə almadan, bütövlükdə şəkilçi «laylaşması» hadisəsinə birmənalı şəkildə tipoloji anomaliya möhürüün vurulması, problemin mahiyyətinin düzgün dərkindən uzaqdır. Bu mənada, pleonazm hadisəsi kimi dəyərləndirilən **si-z-lər** (**z** formantı cəmliyə işaret etdiyi halda, əvəzliyin kəmiyyət göstəricisi ilə işlənməsi) və ya **övliya-lar** (ərəb dilində, sıniq cəm modeli sayəsində, artıq topluluq ifadə edən alınma leksemin yenidən təkrar cəmlənməyə məruz qalması) tipli dil

¹ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкоznания, 1966, №4, ст.29.

faktları¹, zənnimizcə, tipoloji sapma ünsürü hesab edilə bilməzlər. Belə ki, birinci halda söhbət müəyyən mətn çərçivəsində sözügedən «təkrar cəmlənmə» hesabına reallaşan üslubi məqamdan söhbət gedir.

Analoji hadisə digər iltisaqi dillərdə də (məs. G.D.Sanjeyev qeyd edir ki, monqol dillərində analogi təkrar cəmlənmə subyektin obyektə pozitiv və ya «neqativ münasibətinin möhürüünü» əks etdirə bilər, məs.: **bid** «biz», **bid nar** «biz(lər); hörmət çaları ilə»; **bidnütüd** «biz(lər); təhqiqidici çalarla»; **tanuuud** «siz(lər); saymazyana» və **ta nar** «siz(lər), ehtiramla²») müşahidə edilsə də, həmin laylaşma dil daşıyıcıları tərəfindən affiksal birikmə deyil, okkazial xarakterli kombinasiya kimi dəyərləndirildiyindən,* başqa sözlə, asanlıqla və daşlığı morfoloji yüksək xələl yetirmədən parçalana biləcəyindən, onların anomaliya olduğunu düşünmək yanlışlıq olardı. Digər qrup «təkrar cəmlənmə» halı isə, alınma söz-formanın daxili formasının mənimşənilməməsindən dolayı, qrammatik mənadan məhrum leksik vahid qismində yeni linquistik zəminə adaptasiyası şəraitində gerçəkləşdiyindən, burada söhbət daha çox iltisaqiliyin yetərinçə dayanıqlı təbiətinin özünü bürüzə verməsindən gedə bilər.

¹ Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении. // Вопросы языкоznания» 1968, №6, ст.88-91.

² Санжееv Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ср.135.

* Q.F.Blaqova türk hal paradigmásındaki analogi «laylaşma» tendensiyalarından bahs edərkən apardığı təsnifatda, bu kimi okkazial kombinasiyaları, affiksal «qovşaq yeri» yalnız diaxronik tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirilə bilən şəkilçilərə qarşı qoymuşdur (Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкоznания, 1975, №1, ст.60-61).

Göründüyü kimi, hər iki qrup «təkrar cəmlənmə» faktları, tipoloji müstəvidə təhlil zamanı (**la+r>lar**; **(s+l)sal** (daha ətraflı bax:¹) və s. bu tipli eyni funksiyalı göstəricilərin (müasir dil daşıcıları üçün morfem üzvlənməsi qeyri-mümkin olan şəkildə) birikməsindən törəyən şəkilçilərlə müqayisəyə duruş gətirə bilmirlər. Lakin fuziyon mexanizmin iş əmsalı o qədər də yüksək olmayan və deməli, birikmə səviyyəsi xəlitələşmə mərhələsindən yetərincə uzaq olan elə şəkilçi «laylaşma»sı halları da mövcuddur ki, onların tipoloji xarakteristikası ilə bağlı birmənalı qərar çıxarmaq, zənnimizcə, asan deyil. Söhbət bəzi tədqiqatlarda² fuziya təzahürü kimi dəyərləndirilən **çoxdannan** və **kimisi** tipli söz-formalardan gedir.

Hal kateqoriyası göstəricilərinin müxtəlif kombinasiyalar yaradaraq «iki qat hallanma»ya rəvac verməsi bir çox iltisaqi dillərdə (məs. G.D.Sanjeyev³; B.X.Todaeva⁴ və baş-qalrı monqol dilləri və dialektlərində, bu kimi halların geniş şəkildə yer aldığı qeyd edirlər) müşahidə edilir. Fərqli mənə tutumuna malik hal göstəricilərinin kombinasiya təşkil edərək mətnin tələb etdiyi semantik yükü əks etdirməsi, özlüyündə aqlütinativliyiə zidd xarakter kəsb etmədiyi halda, eyni funksiyalı formantların təkrarı həmin linqvistik faktların tipoloji müstəvidə dəyərləndirməsi zərurətini doğurur. Belə ki, bu zaman «affikslerin sönükloşməsi»ni, «po-

¹ Qıpçak M. Türk dillərində - *s cəmlik morfemi. / Filoloji araşdırmlar. XVIII kitab. B., 2003, s.75-81.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerkələr. Bakı, 1985, s.40; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3, s.169.

³ Санжееев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.177-178

⁴ Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.33, 59, 76.

zulması»nı mümkün edən və bunun nəticəsində də «**eyni söz tərkibində onların təkrarına imkan verən fuziya**¹» mexanizmi işə düşür. Məs: *monqol d. munene* abdəsi re «mənə aid olanı gətir². Burada eyni söz-forma çərçivəsində yiyəlik hal şəkilçisi (-ne) təkrarlanır.

Doğrudur, bəzən bu qəbildən olan formantlar biri (-ğarun ~ -gərү) komponentlərinin «qovuşuq nöqtəsi»nin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi diaxronik tədqiqata ehtiyac duyacaq duruma düşürlər. Belə ki, qədim istiqamət halı (direktiv) göstəricisi olan -ğaru şəkilçisi, bir çox türkoloqların – V.Radlov, K.N.Menges³, E.Sevortyan⁴, Q.F.Blaqova⁵ və başqalarının gəldiyi fikrə görə, ăa (yon.h.) və ra/ru (lokativ – istiq.h.) formantlarının birikməsindən törəmişdir. A.N.Kononov, öz dəyərləndirilməsində daha da irəli gedərək, sözügedən birikmə məhsulunu «**aqlütinativ flektivlik**» ünsürü kimi xarakterizə etmişdir ki⁶, bu da onun (şəkilçinin) iltisaqiliyə zidd təbiətə malik olan tipoloji sapma elementi olduğunu düşünməyə əsas verir. Lakin onu da əlavə etməliyik ki, araşdırılmalarında ardıcıl olaraq, sadə şəkilçilərin birləşərək mürəkkəb affiksler meydana gətirməsi ideyasının əleyhinə çıxış edən A.M.Şerbak, bu hal kateqoriyası gös-

¹ Реформатский А.А. Введение в языкоковедение. М., 1967, ст.223.

² Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.76.

³ Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра», «-ри», «- ру » в тюркских языках // Советская тюркология, 1970, № 6, ст.29.

⁴ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.29.

⁵ Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкоznания, 1975, №1, ст.68.

⁶ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4, ст.11.

təricisi ilə bağlı fərqli mülahizə irəli sürmüş və prosesin əks istiqamətdə cərəyan etdiyini (**ğaru** > **qar** > **qa** > **a**) və bura-da fuziyon xəlitələşmə deyil, sadələşmənin («sıxlaşma»nın) yer aldığı bildirmişdir¹.

Konkret olaraq, **çoxdanınan** tipli pleonastik birləşmə-lərin yer aldığı söz-forma probleminə qayıdaraq, qeyd edək ki, hələ qədim türk yazılı abidələrinin dilində təsadüf edilən və çıxışlıq hal göstəricisinin bazasında yaranan şəkilçi «laylaşması» faktlarına (**taş-dın-dın** «kənardan, xaricdən»; **oğuz-dan-dan** «oğuz(lar)dan») diqqət çəkmiş Q.F.Blaqova, onların qeyri-requlyar, okkazial xarakterə malik olduğunu və məsələnin belə şərhinin müasir türk dillərinin təqdim etdiyi materiallarda (**kumik d. erdentin**) öz təsdiqini tapdığını bildirir². Cox ehtimal ki, **dan+dan** tipli şəkilçi birləşməsinin birikməyə çevriləndən, dil daşıyıcıları tərəfindən, asanlıqla üzvlənən və okkazial mahiyyət kəsb edən affiksal kombinasiyanı təcəssüm etdirməsində çıxışlıq hal şəkilçisinin meydana gəlməsinin nisbətən daha yaxın keçmişə təsadüf etməsi, heç də sonuncu rol oynamır.* Bu baxımdan, çıxışlıq hal formantının zərfdüzəldici funksiyasına diqqət çəkən (**doğrudan, tezdən, birdən**) V.Aslanovun, məhz, həmin faktora əsaslanaraq, **ertə** sözünün (**er** «tez» + **da/də**) **ertən** vari-

¹ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.43.

² Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1, ст.67.

* Doğrudur, çıxışlıq hal şəkilçisinin nisbətən sonrakı dil mərhələsində meydana gəlməsi fikrinin D.Sinor, K.Q.Menges, Q.Ramstedt, V.Banq kimi tərəfdarları olsa da, A.M.Şerbak bütün türk dilləri üçün ortaq (dan/dən) formantın mövcudluğunundan çıxış edərək, sözügedən affiksin «sonrakı konvergensiya məhsulu» olması ideyasını inkar edir (Шербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания «Советская тюркология» 1972, № 4, ст.9-10).

antından daha qədim olması ilə bağlı söylədiyi fikri¹ xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məhz bu səbəbdən G.Paulun pleonasmatik faktlara asanlıqla tətbiq edilə biləcək fikri – «yeni dil ünsürleri yaradanda, fəndlər, əsla köhnə dil elementini nəzərə almır: ya o səbəbdən ki, bu ona (fərdə. – A.H.) məlum deyil, ya da heç olmasa, ona görə ki, müvafiq anda bu onun şüurunda üzə çıxmır, yadına düşmür²» – mülahizəsi sözügedən qəbildən olan şəkilçi «laylaşması» üçün keçərli deyil. Belə ki, həmin formantın həm işləkliyi, həm də nisbətən yeni dövr törəməsi olması onun söz-forma çərçivəsində «sönükləşmə» məsinin qaranti qismində çıxış edir.

Coxdannan tipli söz-formada «birinci şəkilçinin çıkışlıq hal semantikasının zəifləməsi, zərfdüzəldən şəkilçi funksiyası qazanması» fikrini³ inkar etmədən, problemin kökü nün morfem asemantikləşməsindən qaynaqlanmadığını** və iki qat «hallanma»dakı ikinci (affikal reduplikasiyaya yol açan) komponentin, bir növ, aktualizator funksiyasını icra etdiyini ehtimal edirik. Başqa sözlə, mövqeyimiz «eyni affiksin söz tərkibində tavtoloji istifadəsinin... mənanın gücləndirilməsi məqsədinə xidmət etdiyini» söyləyən V.Aslanovun⁴ məsələyə münasibətinə daha yaxındır. Deməli, «ye-

¹ Гукасян В, Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дополнительного периода. Б., 1986, ст.194-195.

² Пауль Г. Принципы истории языка. М.,1960, ст.301.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985, s.40.

^{**} Burada cərəyan edən prosesi «semantik boşalma» kimi deyil, «yenidən mənalandırma» kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Maraqlıdır ki, dan² (hal. şək) > dan² (zərfdüz.şək.) keçidi bəzi türk dillərində (məs. qaqaуз d. (Покровская Л.А. Грамматика татарского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.256)) özünün tam həllini tapmayıb.

⁴ Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixini dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.98.

nidən mənalandırmaya məruz qalan» prepozisyon mövqədəki çıxışlıq hal şəkilçisinin ilkin semantikası ilə əlaqəsinin zəifləməsi «tavtologiya»ya yol açmışdır ki, bu da (xəlitələşmə müşahidə olunmasa belə) şərti anlamda tipoloji anomaliya faktının mövcudluğunu təsbit etmək imkanı verir.

Yeri gəlmışkən, onu da əlavə edək ki, danışq dilində mənanın gücləndirilməsi naminə, affiksal pleonazma yol verilməsinə, digər qrup zərfərdə də təsadüf etmək mümkündür. Söhbət, **indicənə** tipli söz-formadan gedir. Bu qəbildən olan pleonastik törəmələrə diqqət yetirməyimizə, başqa türk dillərinin ədəbi variantlarında analoji məzmunlu şəkilçi laylaşmalarının yer alması faktı təhrik etdi. Belə ki, qaqauz dilində hərəkətin yubanmadan icra edilməsini qabartmaq məqsədilə (L.A.Pokrovskayanın qeyd etdiyi kimi, «həmin an...», «...edən kimi» mənalarına ekvivalentlik təşkil edən) – **-dicaanan** şəkilçili feli bağlama forması mövcuddur ki, dilçiyə görə, həmin mürəkkəb affiks **-dık** feli isim düzəldən şəkilçi ilə III şəxs mənsubiyyət göstəricisinin alət halında olan **çak** «çağ» sözü və **-lan**, **lən** (**-nan**, **nən**) şəkilçisinin birikməsindən əmələ gəlmışdır (başqa sözlə: **-dı** (< **-du** < **-diği** < **-dık+i**) + **-çaan** (**-çağın** < **-çak+ın**) + **nan** (**-lan**) > **-dicaan** + **-nan** > **-dicaanan**¹). İstər Azərbaycan dilinin danışq variantında, istərsə də qaqauz ədəbi dilində yer alan bu fuziyon proses törəmələri olan mürəkkəb şəkilçilərin zaman limiti, hərəkətin icrası üçün ayrılan məkan məhdudiyyəti (məs.: **burdacana**) (ümumiyyətlə, müəyyən mənada hüdüllandırma anlayışı) ilə bağlı mənaları eks etdirə bil-

¹ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, с.249-250.

məsi, affiksal kombinasiyada sərhəd və ya ekvativ affiksi» olan və A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, bir çox «aqlütinativ flektivlik ünsürlərinin meydana gəlməsində aktiv iştirakı ilə seçilən -ça/-çə şəkilçisini¹ təzahür tapması faktını danılmaz edir. Bir növ zaman və ya məkan əlamətlərinin hüdüllandırılmasına işarə edən şəkilçinin mənasını vurğulamaq üçün istifadə olunan -na/-nə affiksinə gəlincə, zənnimizcə, bu heç də -lan/-lən (-la/-lə) morfeminin fonetik modifikasiyasından törəyən variant deyil. Qaqauz dilində fuziyon birikməyə məruz qalan, dilimizdə isə üzlənmə səlahiyətini itirməmiş ikinci komponent, fikrimizcə, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyevanın yalnız iki qüvvətləndirici ədat tərkibində yer alan -na/nə (ədat) hissəciyidir² (M.Hüseynzadə dilimizdə həmin ədat hissəciyinin şəkilçiləşməyə doğru gedən -sana, -sənə (alsana, gəlsənə) ədatının yaranmasında iştirak etdiyini bildirir^{3*}) -canə/-cənə şəkilçi «laylaşması»nı «-dannan» pleonastik törəməsi ilə yaxınlaşdırın ən əsas cəhət, eyni kökdən (çağ- sözündən) əmələ gəlməsinə rəğmən, semantik şaxələnmənin ən son həddində omonimləşən affikslər sırasında, məhz, qüvvətləndirici ədat funksiyasında

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4, ст.12-13.

² Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.247.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B.,1973, s.331.

* Ə.Şükürlü -ça/-çə isimdən zərfdüzəldən şəkilçisinin mənaca **kimi**, **tək** qoşmalarına yaxınlığını nəzərə alaraq onların «qrammatik vəzifəsinə görə, şəkilçiləşmiş qoşma kimi də öyrənilməsini» (məs.: kanın subça yügürti, sünükün tağça yatdı (Kül Tekin abidəsi) «Qanın su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi qalanı») (Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.109) məqbul hesab edir.

çıxış edən (şəkilçi) ədatın da yer alması¹ faktıdır. Bu zaman, sözsüz ki, eyni funksiyalı şəkilçilərin pleonastik kombinasiya yaratması inkaredilməz səviyyədə sezilir.

Lakin, zənnimizcə, eyni fikri mənsubiyyət şəkilçinin reduplikasiyasının yer aldığı söz-formalara tətbiq etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan dilindəki **kimisi****, **bəzisi** sözlərinə istinadən söylənilən «birinci şəkilçi morfem asemantikləşib» fikri² ilə razılaşmaq çətindir. Ümumiyyətlə, ilk öncə, onu demək lazımdır ki, türk dillərindəki mənsubiyyət kateqoriyası göstəricilərin reduplikasiyasından yaranan pleonastik törəmələr yekcins mahiyyət kəsb etmirler. N.K.Dmitriyev kumık dilindəki **ismisu** tipli söz-formaların meydana gəlməsində ərəb alınmalarının mənimsənilməsi prosesində III şəxs (tək) mənsubiyyət şəkilçisi ilə markalanma (məs.: *kumık d. vaktı* «vaxt») hadisəsinin əhəmiyyətli rol oynadığını və bununla da, növbəti mərhələdə «müxtəlif sistemli dillərdə az təsadüf edilməyən» pleonastik formanın yaradığını bildirərək, burada, tənvinli formadakı (status constructus) auslaut saitinin iştirakını tamamilə inkar edir³.

Lakin, zənnimizcə, istər dilimizdəki **bəzi(si)** sözü, istərsə də kumık dilindəki ərəb alınmaları «təkrar mənsublaşma»ya məruz qalmayıblar. Sadəcə olaraq, «təkrar cəmlənmə»də olduğu kimi, alınma prosesində daxili formasını

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., 1973, s.339.

** Kimi söz-forması öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadir. Məs.: Kimini dərd diləndirir, kimini həsrət oxudur (Z.Yaqub).

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öcherklər. Bakı, 1985, s.40.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с.64.

itirən (və çox ehtimal ki, izafət tərkibində tənvinsinsiz mənimşənilən) leksem yeni linquistik mühitin qrammatik qaydalarına tabe olaraq təsriflənib. Başqa sözlə, **bəzisi** söz-formasındaki (**bəz-i-si**) «birinci mənsubiyyət şəkilçisi», əslində, sözügedən qrammatik kateqoriya ilə heç bir əlaqəyə malik deyil və deməli, konkret olaraq, bu qəbildən olan dil faktlarının fuziya prosesinin nəticəsində meydana gəldiyini və hətta burada pleonazm hadisəsinin yer aldığı söyləmək yanlışlıq olardı. Dilin öz leksik materialı əsasında formalasın və qədim abidələr dövründən etibarən, yazılı və şifahi nitqdə təsadüf edilən (məs.: Qovm ilə qardaş və dostları – **varısı** qayğulu oldilar «Şühədənnamə») **birisi**, **kimisi**, **varısı**¹ tipli söz-formalara gəlincə, əsasən, mətnin üslubi tələblərinə cavab verərək meydana gəldiyindən və burada asemantiklaşmə və ya yenidən mənalandırma müşahidə edilmədiyindən, onların tipoloji sapma faktı olmasını güman etmək doğru olmazdır.

«Təkrar mənsublaşma» ilə bağlı diqqətimizi cəlb edən məsələyə də münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, «dillərin tarixində elə vəziyyətlər müşahidə edilir ki, burada dildaxili və dilxarici faktorlar qarşılıqlı fəaliyyətdə olur» - fikrini önə sürən B.A.Serebrennikov mülahizələrinin təsdiqi qismində çuvaş (**pirəp yal** «bizim kənd») və tatar (**biznin avıl** «bizim kənd») dillərindən gətirdiyi nümunələr əsasında, mənsubiyyət şəkilçisinin reduksiyaya uğrama səbəblərinin intralinquistik və ekstralinqvistik amillərin müstərək işi olduğunu bildirmiş və xarici faktorun (**rus dilinin**) təsiri ilə sözügedən türk

¹ Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.38-98.

dillərində pleonazmdan qurtulmanın mümkün olduğunu (**biznin avılıbız>biznin avıł**) qeyd etmişdir¹. Başqa sözlə, B.A.Serebrennikovun mülahizələrinin məntiqi, keçmiş sovet məkanındaki türk dillərinin bir çoxunda təsadüf edilən mənsubiyyət şəkilçisinin reduksiya hallarının rus dilinin dominantlığı şəraitində yaranan linqvistik mühitin tipoloji fəsadları olduğunu ortaya qoyur: həmin məntiqə görə aqlütinativ türk dillərində flektiv dilin təsiri ilə (bir kateqoriya çərçivəsində lokal səviyyəli) analitikləşmə baş vermişdir. Lakin analoji faktların rus dili ilə nəinki aktiv proksimal, hətta passiv – distal bilinqvistik mühit yaratmaq imkanından məhrum olan türk dilində də müşahidə edilməsi (məs: bizim köy «bizim kənd»), bu dildə və eləcə də analoji halların yer aldığı digər qohum dillərdə, qənaət prinsipinin işindən dəyi, pəeonastik birləşmənin «sadələş»məsinin müşahidə edildiyini söyləməyə imkan verir. maraqlıdır ki, müasir türk dilindəki **benim at** «mənim atım»; **senin at**; «sənin atın»; **bizim at** «bizim atımız» və s. bu kimi birləşmələrdəki mənsubluq anlamının ifadə üsulunun rus dilindəki analoqları ilə (**мой конь, твой конь, наш конь**) oxşarlığını diqqətdən kənarda qoymayan N.K.Dmitriyev də **benim atım; senin atın, bizim atımız** və s. bu kimi birləşmələrdə, «mənsubiyyət əvəzliklərinin «pleonastik» istifadə faktlarını təcəssüm etdirdiyini önə sürmüş və bunun mənsubluq semantikasına «güclü vurğu» ilə əlaqədar olduğunu bildirmişdir².

¹ Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.94.

² Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ст.42.

3.3. «Söz > şəkilçi» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmələr haqqında

3.3.1. Türkologiyada sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciyə keçməsi yolu ilə afikslərin əmələ gəlməsi (daha dəqiq desək, yenidən «mənalandırılması») məsələsi geniş şəkildə müzakirə edilmişdir¹. Lakin bizim sözünü etdiyimiz nümunələr, mahiyyət etibarilə, həmin keçid nəticəsində meydana gəlmış şəkilçilər vasitəsilə yaranan leksemərdən fərqlənirlər. Belə ki, onlar bəzən qrammatik mənəni əsk etdirərkən son sadələşmə həddində bir fonemə qədər birikə bildikləri halda, əmələ gətirdikləri yeni sözlərin tərkibində tam deleksikalizasiya səviyyəsinə çatmağa demək olar ki, müvəffəq olmur-lar. Doğrudur, yaranan fuziyon xəttə asanlıqla komponentlərə ayrılması mümkün olmayan bütövə çevrilir, lakin birikmənin ikinci ünsürü öz məna yükünü müəyyən səviyyədə ümumi semantika çərçivəsində əridə bilir. Q.Bağirovun qeyd etdiyi kimi, «-it, -ıl şəkilçilərinin öz növyaratma funksiyalarını hələ tamamilə itirmədiyi² » dağıt, dağıl tipli fellərin fuziyon mahiyyəti semantik nüvənin dəyişməsinə rəvac vermədiyi halda, perifrastik birləşmələrin sadələşməsindən törəyən bir çox xəlitələşmə ünsürləri (çalarlıq səviyyəsində deyil), demək olar ki, tam şəkildə yeniləşən və ya yarımsuffiks şəklin-də təzahür tapan köməkçi fellərin eks etdirdiyi semantika ilə bağlıdır.

¹ məs :Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.61-62; Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.91-92; Севорян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, ср.11.

² Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.47.

Bəzi fuziyon birikmə səciyyəsi daşıyan və müasir vəziyyətində morfem üzvlənməsi aparılması qeyri-mümkün olan fellərin timsalında fikrimizi əyanıləşdirməyə çalışaq, Məs: **apar** (< alıp bar); **gətir¹** (< gəlib tur); **qazax d., qara-qalp. d.: ciber** < ije ber. (ij «yola salmaq, ber vermək»); **əkel** < al-ıp kel «gətirilən² və s. sözlərin ilkin vəziyyətdə iki komponentdən ibarət olması və yalnız «sşılaşma» nəticəsində bütövləşməsi müxtəlif tədqiqatlarda aşkar təsdiqini tapmış faktlardandır. Maraqlısı budur ki, xəlitələşməni mümkün edən postpozision (və ya bəzi hallarda prepozisyon) morfemlərin bir çoxu hal-hazırda müxtəlif türk dillərində felə aid fərqli qrammatik kateqoriyaların ifdəsində istifadə edilir və həmin kateqorial mənaların reallaşması zamanı da morfoloji fəsadlarsız ötüşmək mümkün olmur. Məs: **altay.d. alal** (< alıp al); buradakı birikən postpozisyon element sözügedən dildəki subyektə yönəlik hərəkətin ifadəsinə xidmət edən fel şəklini reallaşdırıran³ köməkçi **al** felidir. Əgər buradakı «sşılaşma»nı, fuziyon proseslərə hind-Avropa morfonologiyası prizmasından qoyulan yüksək tələblər baxımından, dəyərlənlirəkən birmənalı fikir söyləmək çətindirsə, sözün semantik nüvəsinə müdaxilə ilə nəticələnən birikmə hallarının tipoloji sapma ünsürü olması şübhəsiz görünür.

Doğrudur, bir çox tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, köməkçi fellərin ifadə etdiyi qrammatik məna onların ilkin leksik semantikası əsasında bərqərar olur (məs: türk dillə-

¹ Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.66.

² Basakov N.A. Механизм аглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6, ст.56.

³ Basakov N.A. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.64; Basakov N.A. Алтайский язык.М., 1958.

rində felin analitik formalarını araşdırmış A.A.Yuldaşev **otur** fe-
linin yer aldığı konstruksiyanın yalnız üfüqi istiqamətdə icra
olunan hərəkəti ifadə edə bildiyini, **yür** felli formanın «uzun
müddətli və dəfələrlə icra olunan prosesi» əks etdirdiyini¹ qeyd
etmişdir; eyni problemi araşdırmış D.M.Nasilov **kel ~ ket**, **al ~ ber**
köməkçi fellərinin mərkəzə doğru və mərkəzdən qaçma
meyllərinin ifadəsində istifadə edildiyini bildirmişdir². Lakin on-
ların tam qrammatikləşərək şəkilçiləşməsi zamanı leksik prototiplə
semantik əlaqə, demək olar ki, yox olur. Bu baxımdan Altay dilləri tarixində fuziyon proseslərin rolunu dəyərləndirmiş
İ.V.Kormuşinin əks semantikalı sözlərin birləşmə əmələ gətir-
məsini (məs: «**gedə** (rək) **durur**» = «**gedir**»)* daxili formanın
yox olması (pozulması) və konstruksiyaların qrammatikləşməsi
ilə əlaqələndirməsi (dilçi haqlı olaraq bu tip konstruksiyalarla
ifadə olunan zaman folmalarının sözü gedən dillərin inkişafının
mərhələsinə çox sonrakı təsadüf etdiyini bildirir) fikri ilə³ razı-

¹ Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965, ст.64, 72.

² Насилов Д.М. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках / Тюркологические исследования. М., 1976, ст.164.

* Analoji hal monqol dillərində də müşahidə olunur: burada da analitik konstruksiyaların fuziyonlaşmasının ilkin mərhələsində köməkçi felin ilkin mənəsi bu və ya digər səviyyədə özünü bürüzə verdiyi halda (məs: kalmik dilində oşoxo «getmək» köməkçi feli fuziyonlaşan konstruksiyaya hərəkətin müəyyən arxa istiqamətə) yönəlməsi ilə bağlı məna çaları qazandırır), tam qrammatikləşməyə məruz qalmış fuziyon komponent isə yeni forma çörçivəsində «daha szılmır və onların (vaxtlı – A, h) müstəqil olması ehtimal belə olunmur» (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.68).

³ Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст.364.

laşmamaq mümkün deyil. Bu qəbildən olan semantik «uyğunsuzluğun»un analitik konstruksiyasının qrammatikləşməsinə heç bir mane törətmədiyinə parlaq misallardan birini altay dilində izləmək mümkündür. Çat «yat» köməkçi feli ilə düzələn indiki gələcək zamana diqqət yetirək: tarixən $\sqrt{+} \text{ ip//}-\text{ip}//-\text{p}$ + $\sqrt{+} \text{ çat-} \text{ar}$ modelinin fuziyon birikməsindən törəyən bu zaman forması; daxilində ilkin semantikası statikliyi ifadə edən fellə dinamik hərəkəti əks etdirən söz asanlıqla birgə mövcudluq sürdürüb bilir: men par-çıd-ım «mən gedirəm (varıram)¹». Bu və onlarla digər analoji misal əsasında söyləyə bilərik ki, türk dillərindəki «tərcüməsi sırf metodik şərtılık olan» desemantikləşmiş köməkçi fellərlə bağlı O.P.Sunikin «burada leksika ilə qrammatikanın... qarışmasının baş verib-verməməsi – ayrıca sualdır, lakin qrammatikanı leksika ilə... əvəzlənməsi-şübhəsiz görünür²» fikri zidiyyətdən məhrum deyil və ümumiyyətlə reallığı tam adekvat əks etdirmir.

Haqqında bəhs edilən xəlitələşmə faktlarının tipoloji xarakteristikası, zənnimizcə, şübhəsiz görünüşə də, müvafiq məzmunlu dilçilik ədəbiyyatlarında anoloji hadisələrin dəyərləndirməsində yekdilliyyin mövcud olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, əgər V.Radlov, məhz, oxşar birikmə halların timsalında hiperaqlütinativliyi təsbit etməklə, iltisaqi və filektiv dillərin şəkilçi inventarının formallaşmasında heç bir fərqli olmasına ilə bağlı yetərincə mütləq mövqe nümayiş etdirirdisə³, «Türkmən dilinin dialektləri» mövzulu tədqiqatında bu (tür-

¹ Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.104.

² Спиркин А.Г. Основы философии. М.,1988, ст.77.

³ Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971, ст.110-111.

kmən) dilin canlı danışiq variantında aqlütinativ quruluş normalarından ciddi kənara çıxmaların yer aldığı qeyd etməklə türkologiyada demək olar ki, ilk dəfə olaraq, keçid (**aqlütinavtivlikdən flektivliyə**) mərhələsinin mövcudluğu haqqında söz açmış A.P.Potseluyevski, ilk baxışdan nə qədər qəribə görünüsədə, **alıp-ber→/alı-ber/ al-ber /apber→əber və ya alıp qıt → alık-qıt/ al-qıt→əkit** tipli birikmə hallarını, nəinki həmin normadan yayınma fatkları sırasına daxil etməmiş, hətta fuziyon mahiyyətli elementlərə qarşı qoymuşdur¹. Sonuncu mövqe ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, türk dillərində flektiv ünsürlərin mövcudluğunu birincilər sırasında etiraf etmiş dilçinin məsələyə bu cür münasibəti görünür əslində, tipoloji təsnifatın ənənəvi bölgü kriteriləri sırasında *söz > şəkilçi* keçidini iltisaqiliyin əlahiddə səlahiyəti olması fikrinin təsir altında formallaşmışdır. Zənnimizcə, məhz elə bu səbəbdən şəkilçiləşmə prosesinin aqlütinavlıyə xas olmayan tərzdə reallaşması, türkoloq tərəfindən mənim-sənilməmişdir. Lakin o da maraqlıdır ki, bu araşdırmasında sözügedən qəbildən olan birikmə formalarında, (dilçiliyə görə) prefiks səciyyəsi daşıyan və xəlitələşmədən öncəki analitik konstruksiyadakı prepozisyon prototipi-müstəqil leksemələ əlaqəsi üzülməyən şəkilçiləşmə formalarını filektiv formantlardan fərqləndirən A.P.Potseluyevski digər tədqiqatında elə həmin linqvistik faktları, (dilçiliyə görə) insirafi dillərdəki anoloqları ilə müqayisə edərək («alıp feli bağlaması... öz semantik funksiyalarına görə, rus feli prefiksleri ilə tam anoloji mahiyyət kəsb edir») fuziyon mahiyyət kəsb

¹ Потцелевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.118-119.

etmək yolunda olan aqlütinativ elementlər sırasında nəzərdən keçirmişdir¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni leksik və ya qrammatik mənanın ifadəsi naminə yaranan müstəqil **söz+köməkçi söz** modelli birikmə formalarının iltisaqi dil strukturu üçün anologiya səciyyəsi daşımıası fikri, digər iltisaqi dillərlə bağlı araşdırmlarda, daha qətiyyətli və birmənalı şəkildə səsləndirilməkdədir. Belə ki, B.Y.Vladimirtsev, P.A.Bertaqayev və başqaları öz araşdırmlarında «analitik konstruksiyaların fuzionlaşması» hallarının təhlilinə geniş yer ayıraq onların adekvat tipoloji dəyərləndirilməsini aparmışlar².

Problemin ayrı-ayrı xüsusi dilçilik sahələrində (mongolşunaslıq, türkologiya və s.) yer alan fərqli dəyərləndirilməsi məsələsinə qayıdaraq qeyd edək ki, tədqiqat obyektinə yanaşma fərdiliyindən dolayı, iltisaqi quruluşlu türk, mongol, fin-uqor dillərinə aid araşdırmlarda şəkilçilərin törəmə üsulları ilə bağlı, iki dən beşə qədər müxtəlif rəqəmlər³ səsləndirilmişdir. Fikir rəngarəngliyində bizim üçün (tədqiqatımızın obyektindən dolayı) problematik səciyyə daşıyan məqam affikslerin yaranma üsullarının sayı və ya dilin

¹ Поцелуевский А.П. Избранные труды.,ст.56.

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.420; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.61-69.

³ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.159; Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в аглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.155; Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923.

morfoloji yarusunda təşkil olunma səviyyəsi ilə deyil, onların determinantaya münasibətinin aparıcı qrammatik (tipoloji) təmayülə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, V.V.Radlovun iltisaqi quruluşlu türk dillərinin affiksal inventarının yaranma mexanizmini flektiv dillərin suffikslerinin meydana gəlmə üsulu ilə eyniləşdirməsi¹ etibarilə, tipoloji sapma ünsürü olduğunu ehtimal etdiyi anlamına gəlir. Lakin A.M.Şerbaka görə, istər V.V.Radlovun, O.Bötlinqin, daha sonralar isə A.N.Kononovun araşdırılmalarının əsas leytmotivi tipoloji xarakteristikaya yad ünsürlərin aşkarlanması ilə bağlı olmayıb, «başlanğıçı İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulmuş» və flektiv və aqlünativ dillər arasındaki fərqliliklərin miqyasını azaltmaqla, əslində, onları (fərqləri-A.H.) heçə endirmək tendensiyası»ndan² qaynaqlanır. Belə olan təqdirdə məsələ yenə də iltisaqi və fuziyon mexanizmlərinin (bir-birinin inkarı şəraitində və ya birgəməvcudluq əsasında) reallaşma imkanları ilə bağlı problemə dırənir. Yenə də «qapalı dairə» yaranır. Tipoloji aspekt də dəyərləndirmənin baza əsasının tam bəirləşmədiyi şəraitdə bəzi dilçilər «təkfənemli» və ya sadə suffikslərin birikməsindən əmələ gələn şəkilçiləri flektiv mexanizmin təzahürü kimi səciyyələndirdiyi halda³ digər tədqiqatlar məhz bu qəbildən xəlitələşmənin aqlütinasiyanın imkanları çərçi-

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4, ст.5.

² Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкоznания, 1978, № 4, ст.33.

³ Кононов А.Н. О природе тюркской аглютинации // Вопросы языкоznания, 1976, № 4; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971.

vəsində gerçəkləşdiyini güman edirlər¹. Hətta B.A.Serebrenikovun sami sözünün strukturu ilə analogiyadan çıxış edərək ablaut hadisəsi kimi səciyyələndirilən affiksal a-i əvəzlənməsi (-ir≠ar, -lıq ≠ laq) ortaya çıxan yeni dəyərləndirmələr fonunda özünün tipoloji anomaliya statusunu da itirə bilər.(bax:²) Belə ki, tipoloji delimitasiya üçün yeni kriterilər işləyib hazırlayan sistem dilciliyinə görə, sami dillərindəki diffikslər, heç də daha öncələr düşünüldüyü kimi, qəliz fleksiyanın təzahür forması olmayıb, özü ilə, «iltisaqi vokal affiksə»ni təcəssüm etdirir³. Maraqlıdır ki, «iltisaqi affiks» anlayışının özünün bir qədər yaygın semantikanı əks etdirməsi də fərqli dəyərlərdirmələrə yol açır.

3.3.2. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığına xidmət edən morfemlərin əmələ gəlməsinin dörd üsulunu göstərən («1. mürəkkəb söz və ya söz birləşməsinin son komponentinin söz yardımcı formantına çevrilməsini ehtiva edən iltisaqılık; 2) sadə suffikslərdən vahid mürəkkəb şəkilçilərin yaranması; 3) söz sonluğunun... suffiksə çevrilməsini əks etdirən adaptasiya. 4) formadüzlədici morfemlərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməsi») K.Y.Maytinskaya, bunlardan son ikisinin, flektiv dillərdən fərqli olaraq, fin-uqor dilləri üçün spesifik olmadığını, I və II üsulların isə iltisaqi dillərin derivatoloji sistemində xüsusi

¹ Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в аглутинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965.

² Серебренников Б.А. Загадка аффиксального ablauta a:ы в тюркских языках. // Советская тюркология, 1980 № 3.

³ Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие» М., 1969.

yer tutduğunu bildirmiştir¹. Fin-uqorşunasın fikirləri üzərində dayanmağımızda məqsəd tipoloji dilçiliyin nəzəri problem-lərinin, öz dolğun və hərtərəfli həllini tapmadığı şəraitdə, eyni proseslərin müxtəlif tədqiqatlıarda fərqli dəyərləndirmə qazana bilməsini vurğulamaqdır. Belə ki, əgər söz formadüzəldən şəkilçilərinin sözdüzəldici affiksler sırasına qatılmasını təsbit etməyə imkan verən törəmə köklərin, iltisaqi struktur üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan ünsürlər olması fikri (artıq qeyd edildiyi kimi) bir çox türkoloq və monqolsúnaslar tərəfindən, demək olar ki, yekdilliklə etiraf edilirsə, fin-uqorşunasın iltisaqilik üçün xarakterik olduğunu önə sürdüyü üsullarla bağlı dilçilik ədəbiyyatlarında, yetirəncə fərqli yorumlarla qarşılaşmaq mümkündür. Sadə affikslerin mürəkkəb şəkilçi çərçivəsində birikməsindən yaranan affikslerin fuziyon təbiəti ilə bağlı (mülahizələrinə şərik çıxdığımız) müxtəlif araşdırmaçıların fikirlərini tədqiqata cəlb etdiyimizdən və həmin prbolemin tipoloji müstəvidə dəyəndirilməsinə geniş yer verdiyimizdən, bu məqamda, diqqətimizi birinci üsulun iltisaqi quruşula uyğunluq məsələsinə yönəltmək istərdik. İqtibas gətirilən fikirdən (və eləcə də tədqiqatda müraciət edilən digər mülahizilərdən) aydın göründüyü kimi, bir çox hallarda aqlütinativliyin mahiyyəti olaraq qarınan bu şəkilçi yaradıcılığı üsulu, əslində, yekcins təbiətli olmadığından, onun tipoloji xarakteristikası ilə bağlı bu cür birmənalı hökmün çıxarılması, zənnimizcə, məsələnin real vəziyyətini eks etdirmir. Qeyri-adekvatlıq isə, ilk növ-

¹ Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в аглутинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.115.

bədə, postpozisyon elementlərin (ayrı-ayrı nümunələr əsasında, irəlidə şahid olacağımız kimi) şəkilçiləşmə həddinin müxtəlif səviyyədə təzahür tapmasının nəzərə alınmamasından qaynaqlanır.

Bu baxımdan, «*affiksin bir səsli vəziyyətə qədər ixtisarının türk dillərindəki xarici fleksiya hallarının meydana gəlməsi*»(kursiv bizimdir - A.H.) kimi səciyyələndirən akad. İ.İ.Meşşaninovun fikri ilə¹ müəyyən mənada razılaşmaq lazımdır. Öz araşdırımalarında məhz bu fikri inkişaf etdirən A.P.Potseluyevski, türk dillərində iqtisaqılıyin iltisaqi-fuziyon mərhələyə keçidinə şərait yaradan amillər sırasında «bir sıra müstəqil sözlərin... formal elementlərə çevrilməsi»ni də (dilçi, müstəqil sözlərdən, ilk önce, iltisaqi şəkilçilərin yarandığını, onların da, öz növbəsində, daha sonrakı mərhələdə fuziyon mahiyyətli affikslərə və nəhayət, flektiv tipli elementlərə çevrildiyini bildirir) qeyd edir. Türkoloqun, müstəqil sözlərdən törəyən aqlütinativ şəkilçilərin, belə demək mümkünsə, metamorfoz prespektivlərinin son həddində flektiv ünsürlərin meydana gələ bilməsi haqda ehtimalı ilə razılaşmasaq da (söhbət morfem «tikişində cərəyan edən proseslərdən gedirsə, iltisaqılıyin dayanıqlı təbiətini nəzər alsaq, qədim türkcə də homogen köklərin meydana gəlməsinə rəvac verən daxili fleksiya analoqlu ünsürlərin meydana gəlməsi perspektivi qədər də inandırıcı görünmür), iltisaqi affikslərin fuziyon elementlərə çevrilməsinin real (perspektivdə deyil) dil materialında müşahidə edilən faktlardan olmasını etiraf etməliyik. Belə ki, irəlidə haqqında daha geniş bəhs açacağımız **dur** felinin

¹ Потцелевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.52.

morfoloji derivatlarından **dır** affiksi iltisaqi mahiyyət kəsb et-sə də, onun reduksiyonlaşmış forması olap **-t** şəkilçisi isə artıq müəyyən mənada fuziyon mahiyyət kəsb edən tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirilməlidir.

Zənnimizcə, bu qəbildən olan şəkilçilərin hansı tipoloji zəmində formalasdığını müəyyənləşdirmək üçün, daha öncə də, söylədiyimiz kimi, (iltisaqi və fuziyon mexanizmlərlə bağlı) nə radikal qarşılaşdırılmaya, nə də aşkar fərqlərin gözardı edilməsinə yol vermədən, bir çox faktorların rolunu nəzərə almalıyıq. Konkret faktları çözümləyərkən biz həmin amillərin (məs: qənaət prinsipi, simvolizm) təsir imkanlarını dəyərləndirməyə çalışacaqıq.

Fikrimizi əyanıləşdirmək üçün faktlara müraciət edək. N.A.Baskakova görə, əmr-arzu şəkilləri formalarından «ən sırlısi» olan **-gil** (**-ğın**, **ğır**) formasının¹ haqqında bəhs edilən *söz > şəkilçi* keçidinin törəməsi olması artıq ciddi etirazlarla qarşılanmayan faktdır və sözügedən formantın leksik prototipi qədim türk yazılı abidələrinin dilində yetərincə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən kıl «etmək» felidir (məs: *çığay boduniğ bay kiltim, az boduniq üküş kiltim*... «yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim²») (Kül tikin abidəsi).

Bu keçid özlüyündə ahəng qanunun tələbi ilə reallaşan fonetik modifikasiyanı labüb etsə də, iltisaqi quruluşun tələblərinə müvafiq şəkildə, fonematik imtiyazdan məhrum olan affiksin bir növ «simasızlaşması»nda anomaliya səciyyəsi daşıyan hal müşahidə edilmir. Lakin eyni fikir fel şəkli

¹ Баскаков Н.А.Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркских языках // Вопросы языкоznания . 1975, №1, ст.98.

² Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.; səh. 71, 78.

formantının digər şəkilçilərlə təşkil etdiyi kombinasiyalar nəticəsində meydana gəlmiş birikmə törəmələri (**-gilən**, **ginən**) şamil edilə bilməz. Deməli, deleksikaliziya nəticəsində əmələ gələn şəkilçi, özü ilə tipoloji sapma elementini təcəssüm etdirmədiyi halda, bu xarakteriska (əgər, A.Çikobavanın sözlərinin perifrazına yol versək), onun müstəqil «şəkilçi həyat»ında rəvac verdiyi xəlitələşmə faktlarının fuziyon mahiyyətinin obyektiv dəyərləndirməsinə mane olmamalıdır. – **Gilən /ginən/ qınan** formantının birikmə komponentləri ilə bağlı məsələyə qayıdaraq qeyd edək ki, H.Mirzəzadə XVII əsrən sonra dili-mizdə işlənməyə başlamış bu şəkilçilərin «çox ehtimal ki, «ikinci şəxs əvəzliyinin (sən) tərkibindəki **n** ünsürünün iştirakı ilə («al+qıl+san tərzində işlənərkən tədriclə hissələrin birləşməsi nəticəsində **s** ixtisar edilmiş») yarandığını bildirmişdir¹. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixini araşdırmış M.Rəhimov birikmədə yalnız **-gil** və **-ən** şəkilçilərinin yer aldığı qeyd etmişdir². Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş forma sayılan **ğıl...**, **günən...** affiksli əmr şəkli özbək dilində (üslubi fakultativliyə rəğmən) öz işləkləyini, az da olsa, mühafizə edə bilməşdir. Burada maraq doğuran məqam, problemə çözüm gətirən A.N.Kononovun **ukiğil! Yöz-ğın!**^{*} söz-formalarının izah-tərcüməsində sonuncu komponenti

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.139.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.212.

* A.N.Kononov özbək dilində qeyd olunan şəkilçinin **-ğır.../-gir** variantının da yer aldığı (N.A.Baskakovun araşdırması sözügedən formalı əmr şəklinin **-ğıl**, **-ğın** göstəricisinin **-ğır** affixi ilə homogenliyinə şübhə yeri qoymur [64; 98/] və məhz həmin affiksın demək olar ki, bir qayda olaraq, alqış və qarşıqlarda istifadə edildiğini bildirir. Məs: Boy bulğır! «Varlı olasan!», Kur bulğır! «Kor olasan!» [178; 206].

Ədatla eyni statusda təqdim etməsidir (müvafiq olaraq: çitay ce! (oxu da) «pişi ce!» «yaz da!¹»). Bu məqam B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın «türkoloqların əmr forması adlandırdıqları fel şəklinin struktur və semantik cəhətdən, müxtəlif formaların, süni tərzdə yaradılmış konqlomeratını təcəssüm etdirməsi» ilə bağlı fikrini² xatırlamaq yerinə düşərdi. Türk dillərində «felin əmr şəklinin özünəməxsus şəkli əlaməti yoxdur» və «bu dillərdə bütün fel kökləri eyni zamanda...mənaca ikinci şəklin təkinə... (əmr məzmunlu) müraciət anlayışını ifadə etdiyini» bildirən Azərbaycan dilçisi Ə.Şükürlü də analoji mövqə nümayiş etdirərək «elmi ədəbiyyatlarda əmr şəkilçisi kimi izah olunan **gil**, **gil-in**, əslində, sözün kökü ilə ifadə olunan əmrlik məfhumunu qüvvətləndirmək vəzifəsini yerinə yetirməsi» ilə bağlı nəticəyə gəlir³. Görünür, məhz əmr hökmünün qabardılmasından, dolayı, -gil, -qıl şəkilçili forma türkoloji ədəbiyyatda «qəti (kateqorik) imperativ» kimi səciyyələndilir⁴. Bu affixsin funksional mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üzərində dayanmaqdə başlıca məqsəd **-gilən**, / **-ginən** fuziyon birikməsinin, haqqında fərqli yorumlar olan ikinci komponenti ilə bağlı məsələyə aydınlıq qazandırmaq üçün düzgün «çıxış nöqtəsi»nin bəlirləşməsidir. Belə ki, məhz **-qıl/gil** şəkilçisinin söz-formanın ümumi mənasını qüvvətləndirməsi ilə bağlı fikirlərdən yol alaraq ehtimal etmək olar ki,

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.206.

² Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.208-209.

³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.124-125.

⁴ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.154.

xəlitaləşmənin digər ünsürü birikmə zamanı fonetik modi- orikasiyaya uğrayaraq tanınmazlaşan **-na/-nə** qüvvətləndirici ədatıdır. Ümumiyyətlə, ən vacib, qabardılması labüb olan məlumatın «kommunikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin sonuna doğru yerləşdiyini» və Azərbaycan dili üçün aktuallaşmanın güclü mövqeyinin – informasiya daşıyıcısını «gözə soxan», «qulağa dürən» pozisiyanın xəbərdən sonrakı mövqe olduğunu nəzərə alsaq və bu məqamı «cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işlərini tənzimləyən ekstralinqvistik prosesə əsaslanır» fikri¹ kontekstində dəyərləndirsək, **qıl** sözünün hansı zərurətdən dolayı, şəkilçiləşdiyi ortaya çıxaraq. Belə ki, ekstralinqvistik şəraitin diqtəsi ilə aktuallaşması mühüm olan, lakin belə demək mümkünəs, «geriyə çəkilməyə» yeri olmayan və imperativ məna daşıyıcılığından dolayı heç bir formal göstərici ilə markalanmayan) xəbər, məntiqi üzvlənmə periferiyasından daha ucadan «səslənmək», məlumatın «üzünə çıxmaq» üçün qüvvətləndirmə ehtiyacı duyaraq müvafiq aktiualizatorun – şəkilçinin köməyini qəbul edir. Görünür, məhz aktuallaşma üçün labüb ekstralinqvistik zəminin olmamasındandır ki, (daha dəqiq desək, qeyri-mütləqliyindəndir ki) **-qıl** formantlı əmr şəkli, hətta arxaikləşmədən öncəki dövrdə də, fakultivliyi ilə seçilirdi.*(Ə.Şükürlü², E.Əzizov¹. Orxon-Ye-

¹ Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.99, 109, 94.

* Təkcə qədim türk yazılı abidələrinin deyil, klassik ədəbiyyat incilərinin dilinin təhlili qəti imperativliyin kontekstdən bilavasitə asılılığını ortaya qoyur. (Məs: eyni bədii mətn çərçivəsində: Bil səngi, budur həşn nəimi... Adət tükəlü hə oldu, bilgil. (Nəsimi).

² Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.125.

nisey abidələrinin, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində əmr şəklinin II şəxs təkinin hər iki formada-şəkilcısız və **-qıl**, **gil** affiksli variantının təzahür tapdığını qeyd etmişlər). Klassik ədəbiyyatda rastlaşdırığımız nümunələr^{**} zamanla **-qıl** şəkilcisinin mənə yükündəki imperativliyin bir qədər zəifləyərək, təkid, israr, xahiş anlayışlarını əks etdirməyə başladığını və ya ən azından, həmin semantik çalarlıqların, aktiv şəkildə, (paralel olaraq) boy göstərdiyini düşünməyə əsas verir. Görünür, elə bu səbəbdən dolayı) bir qədər «olgunlaşən» imperativlik semantikasının təkrar, qüvvətləndirilməsi ehtiyacı meydana gəlmışdır. Zənnimizcə, məhz təkrar aktuallaşma faktoru (**-sən** xəbərlik kateqoriyası göstərici vasitəsilə, «təkrar predikativləşmə» deyil) - **-gilən**, **-ginən** fuziyon birikməsinin yaranmasına təkan vermişdir ki, bunun nəticəsində daha bir pleonatik şəkilçi «laylaşması» ortaya çıxmışdır. (Pleonastik affiksal törəmələr haqqında irəlidə geniş bəhs ediləcək).

Ehtimallarımızı dolayısı ilə təsdiqləyə biləcək məqamlara diqqət yetirmək istərdik. «Ayrılıqda lüğəvi mənaya malik olan və cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan əsas sözlərdən tamamilə təcrid olunub köməkçi nitq hissəsinə (xalis ədata) çevrilə bilməmiş» və «aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənaların yaranmasına kömək edən» əmr ədat-

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, 212.

^{**} Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşıl rəvan etmək dilərsən, etməgil.
(Nəsimi).

ları sırasında **gəl**, **gör** fellərindən törəmələrin yer alması¹ delek-sikalizasiya prosesinin modallığın ifadə zərurətindən yol ala bilməsini şübhəsizləşdirir. Digər tərəfdən başqa türk dilləri və eləcə də dialektlərimizdə yer alan bir çox linquistik faktlar, modallığı əks etdirən bu kimi vahidlərin kombinatorluğunu meylliyini və ən başlıcası eyni funksiyani paylaşan elementlərlə pleonastik laylaşmalar yarada bilməsi ilə bağlı ehtimallar üçün aşkar dəlil təqdim edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şbvələrində əvəzliklərin xüsusiyyətlərini araşdırmış M.İslamov tədqiqata cəlb etdiyi materiallarda (**ota**, **buta**) **otahana**, **butahana** kimi işarə əvəzliklərinin mövcudluğunu təsbit etmişdir². Həmin mürəkkəb quruluşlu leksemələr morfem üzvlənməsinə məruz qo-yulduğu təqdirdə onların «türk dillərinin qədim dövründə *se/*te formalı işarə əvəzli»yinin müasir dillərin bəzilərində geniş allomorf çeşidi ilə təmsil olunan relikt forması³, **ha** və **na** əmr ədatlarının birikməsindən əmələ gəldiyi yəqinləşər. Burada bir maraqlı məqamı **-ta**, **tə**, **te** hissəciklərinin özlərinin də «sözlərə və cümlələrə modal və emosional çalarlıqlar» qazandırma xüsusiyyətə malik olmasını⁴ nəzər alsaq, birikmələrin iki qat deyil, üç qat «qüvvətləndirici»lik mənasını ehtiva edən pleonastik törəmə olması aşkarlanan.*

-gilən/-ginən birikmə affikslərinin sonuncu komponentinin, söz-formanın ümumi mənasını-imperativliyi qüv-

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., 1973, s.318, 346-347.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.159.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası..., s.159.

⁴ Покровская Л.А. Грамматика тагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ср.285.

* Dialektlərimizdə daha sadə «laylaşma» formaları da yer alır: butana «budur» (Gəncə, Şəmkir) [Azərbaycan dialektoloji lüğəti; ss. 66]. (<bu+ta+na).

vətləndirməklə (ümumi informasiya fonunda əks etdim məlumatı qabardaraq) ona, sanki bir nəhayətlilik, aydınlıq qazandırın -**na**, -**nə** ədatını olmasını, dilektlərimizdə yer alan və təxminən analoji mənanın ifadəsinə xidmət edən bir xəlitələşmə ünsürü də təsdiqləyir. Belə ki, yüksək işlənmə tezliyindən dolayı, artıq bir növ kvazileksem statusuna yüksəlmiş («Azərbaycan dialektoloji lügəti»nə yol tapması onun bölünməz bütövə çevrilməklə, müvafiq məna yükünü ehtiva edə bilən birikmənin, ən azından, dil daşıyıcıları tərəfindən müstəqil vahid kimi dəyərləndirildiyini düşünməyə əsas verir. Məs: **dayna** (Ağcabədi, Goranboy, Qazax, Qubadlı; **dana** (...Karvansaray, Şəmkir, Tərtər, Tovuz¹) ədatı da aid olduğu cümlədə, demək olar ki, aktualizator funksiyasını yerinə yetirir.

3.4. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə halları haqqında

3.4.1. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən xəlitələşmə proseslərinin tipoloji dəyərləndirməsindəki fərqli yanaşmalar haqqında

İltisəqi dillərdə, fuziyon proseslərin müşahidə edildiyi digər pozisiya – iki müstəqil sözün «qovuşma» mövqeyidir ki, bu zəmində təzahür tapmış sapma elementlərindən bir qismi haqqında **söz+şəkilçi** formatlı birikmə hadisələrinin təhlili çərçivəндə müəyyən səpkili dəyərləndirmə aparılmışdır. Lakin digər problem kontekstində aparılan təhlil mə-

¹ Azərbaycan dialektoloji lügəti. I cild. Ankara:1999; səh. 127-128, 121

sələnin bütün rakurslarından nəzərdən keçirilməsini mümkünsüz etdiyindən; və bu qəbildən olan xəlitələşmə faktlarının isə yetərincə çoxsaylı olmasından dolayı, xüsusi yanışma tələb etdiyindən, onların tipoloji mahiyyətinin çözülmənə bir daha (və daha geniş biçimdə) qayıtmaq ehtiyacı duyduq. İlk öncə onu bildirməliyik ki, bu kimi xəlitələşmə faktlarının tipoloji aspektindən yetərincə dəyərləndirilməməsi, nəinki onların sapma elementlərini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı etirafların azsaylı olması ilə nəticələnmiş, hətta onların, ümumiyyətlə, struktur anomaliyası olub olmaması ilə bağlı məsələnin açıq qalmasına rəvac vermişdir. Belə ki, iltisaqılıyin üç fazadan ibarət olduğunu (I «bir neçə sözün vahid sintaqm çərçivəsində adi kombinasiyası»; II «aqlütinasiyanın məhz özü, yəni sintaqm elementlərinin hər hansı bir yeni birləşmə daxilində sintezi; III «daha öncəki birləşməni (aqlütinasiya törəməsini – A.H.) vahid sadə sözə çevirən... dəyişikliy»in yer aldığı mərhələ) önə sürən Ferdinand de Sössürün mülahizələrindən və onların təsdiqi qismində təqdim etdiyi nümunələrdən (məs: hanc hoqa > encore¹), dahi isveçrəlinin birləşmənin komponentlərinin sintezini iltisaqi proseslərin labüb fəsadları kimi dəyərləndirdiyi məlum olur. Lakin əgər Sössür orta pilləni «aqlütinasiyanın məhz özü» – deyə adlandırmaqla dolayısı ilə, müəyyən fərqliliyin mövcudluğuna diqqət çəkirsə, onun fransalı həmkarı Lyüsyen Tenyer isə nəinki bu qəbildən təsnifatlaşdırma aparmır, hətta yeni yaranan söz çərçivəsində müstəqilliyini qoruyan leksemələri xarakterizə edərkən onları

¹ Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993, ст.172.

«iltisaqıləşməyə məruz qalmayan və öz fərdiliyini tam qoruyub saxlayan avtonom» vahidlər kimi dəyərləndirmiş və aqlütinasiyanın zəif və güclü olmaq üzrə (birləşmə «prosesinin yenicə başladığı mərhələ zəif, onun (əslində, Tenyerə görə, oxu «birikmənin – A.H.) yetərincə dərinə vardığı» mərhələ güclü səviyyə kimi səciyyələndirilir) iki növünü fərqləndirir¹. Fransız dilçisinin mülahizələrini tipologiya nəzəriyyəsinin ortaya qoyduğu nəticələr və təsbit etdiyi (hətta müstəqillikdən çox uzaq olsa belə) müddəalar fonunda təhlil etdikdə həmin fikirlərin aparıcı struktur təmayül və anomaliyalar arasındakı kövrək sərhəddin gözardı edilməsindən törədiyini söyləmək məcburiyyətində qalacağıq. Belə ki, xəlitələşmə prosesi nəticəsində asanlıqla üzvlənə bilməyən birikmə məhsuluna çevrilmiş bu «sadələşən» sözlər, əslində, müstəqil komponentlərin «qovuşma» nöqtəsində cərəyan edən müxtəlif səciyyəli fuziyon proseslərin sayəsində meydana gəlmiş sapma elementlərindən başqa bir şey deyil.

Göründüyü kimi, bu qəbildən olan faktların dəyərləndirilməsində fərqli interpretasiyaların yer alması nəzəri müstəvidəki səciyyələndirmə işini çətinləşdirmişdir ki, bu da son nəticədə iltisaqi dillərdə geniş çeşiddə təsadüf olunan bu kimi halların əksər tədqiqatlarda sırf fonetik proseslər çərçivəsində təhlili ilə kifayətlənməsinə sövq etmişdir. Bir çox araşdırmalarda analoji faktlar, sanki, tipoloji delimitasiyadan kənarda abstrakt şəkildə mövcud olan və amorf «birikmə» istilahi ilə adlandırılan hadisə kimi dəyərlən-

¹ Тенъер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.289.

dirilməklə, əslində, «sadələşmə»nin (oprohenie) morfoloji proseslər çərçivəsində nəzərdən keçirilməsinin «unudulması»nı təcəssüm etdirməsinə baxmayaraq, bəzən onların fərqli rakursdan çözümünə də cəhd göstərilirdi. Belə ki, bu ara > **bura**, bu gün > **büyün/böyüñ**, bilək üzük > **bilərzik** kimi xəlitələşmə ünsürlərini «morphonoloji hadisə kimi nəticələnən:... fonetik dəyişmələr» qismində səciyyələndirmiş F.Cəlilovun fikirlərinin ümumi konteksti¹, tədqiqatçının bu qəbildən olan faktları nəinki fonetik yarusun sərhədlərini aşan proseslərin yekunu, hətta iltisaqi quruluşa yad elementlər statusunda qiymətləndirməyə yaxın olduğunu düşünmə imkanı verir. Qırğız dilindəki analoji faktları (**bıyl** < bu jıl → bu yıl; **bıyak** < bu jak; **büqün** < bu gün, **mintip** < munu etip) sinharmonizm hadisəsi ilə əlaqəli şəkildən nəzərdən keçirən İ.A.Batmanovun, bu kimi palatallaşmanın müşahidə edildiyi *uyğur regressiv assimilyasiyası* (əslində, oxu: «**uyğur umlautu**» – A.H.) ilə paralellik aparması², bu müəllifin də müəyyən mənada qeyri-ənənəvi yanaşma ortaya qoymuşuna dəlalət edir. Müqayisə üçün deyək ki, əksər araşdırımlarda olduğu kimi, müasir tatar dilinin quruluş xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqatda müəlliflər – A.T.Mahmudova, S.Sabirov³ oxşar faktlara (məs: köz aldına kiterü > **küzallau**; üz-üzən bilqemü > **üzbilqənənү**; taba ikmeqe > **təbikmək**) daha öncə söylənilən tərzdə yanaşmışlar.

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.88-92.

² Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвёртое). Фрунзе,, 1963, ст.198.

³ Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология . М., 1969, ст.86-87, 153-155.

Lakin türkologiyada iki müstəqil söz qovşağında baş verən xəlitələşmə prosesinin, birmənalı şəkildə, tipoloji sapma hadisəsi kimi dəyərləndirilmədiyini söyləmək də haqsızlıq olardı. Belə ki, konkret nümunələrin çözümü zamanı müraciət edəcəyimiz fikirlərdən, bu xüsusi dilçilik sahəsinə dair tədqiqatlara, problemə alternativ rakursdan baxışın tamamilə yad olmadığı ortaya çıxacaq. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, iltisaqi quruluş üçün yad ünsürlər kimi xarakterizə edilə bilən insirafi elementlərin təsbit edilərək təhlilə cəlb olunması işində bir addım öndə olduğu şübhəsiz görünən monqolsünaslıqda, bu qəbildən olan faktların məhz **fuziyon mexanizm** vasitəsilə meydana çıxası ilə bağlı mülahizələr artıq demək olar ki, aksiomatik səciyyə kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, monqol dillərində əksər mürəkkəb sözlərdə müşahidə olunan birikmə prosesi ilə fuziyon hadisəsi arasında «bərabərlik işarəsi» qoymuş T.A.Bertaqayev, gətirdiyi nümunələr sırasında **üxibüün** (< üxin «qız» + xübüün) «bala, uşaq»; **naqassı** (< naqasa «ana tərəfdən qohumlar» + ezi «qadın») «xala»; **töövay** (< ütöö baava) «babə» və ya **üster** (< üseqe öder, «yaxın gün») «dünən»; **nöqöödör** «birisi gün» (< nöqöö ödör; lügəti məna: «digər gün»); **malqaadar... ~ malqaşar...** «sabah» (< marqaşı ödör; lügəti məna «sabahkı gün»); **urcadör** «srağa gün» (urida ödör, «əvvəlki gün»); **urdanda** «inişil» (<urda ondo; hərfən: «əvvəlil») **teesxen** xen «bayaq» (<tee üeqlən «bu yaxınlardakı») və s. bu kimi qohumluq terminləri və zaman zərflərini qeyd etmişdir¹. Monqol dillərindəki «müstəqil söz+müstəqil söz»

¹ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и

modelli fuziyon birikmələrə bu qədər diqqət ayırmağımızın əsas səbəbi, digər iltisaqi dillərdə – türk dillərində, məhz həmin qrup sözlərlə bağlı qeyri-ordinar analogiyanın müşahidə olunmasından qaynaqlanır. Bu isə öz növbəsində aqlütinativlik zəminində formalaşa bilən fuziyon elementlərlə əlaqədar müəyyən frenkventallığın mövcudluğunu təsbit etmək imkanını qazandırır. Belə ki, istər monqol, istərsə də, irəlidə şahidi olacağımız kimi, türk dillərindəki həmin qrup leksemələr dilin ən arxaik qatlarını əhatə etdiyindən və eləcə də, öz semantik yükünün spesifikliyindən dolayı, yüksək işlənmə tezliyi ilə seçildiyindən, həmin müstəqil sözlər birikmə təşkil etmək üçün kifayət qədər əlverişli mövqelərə malik idilər: yüksək işlənmə tezliyi «xəlitə-ləşmənin istər fonetik, istərsə də semantik planda «ağrı-sız»lığına şərait yaratmış; qədim plastə aidliyi isə «nəsil-lərarası» mübadilə üçün yetirincə zaman qazandırmışdır.

Əslində, insirafi mexanizmin məlum xarakteristikasına görə, «sıxlaşma» tendensiyasının bir çox flektiv dil üçün yetərinçə səciyyəvi olması bəllidir. (Məs: «Biz... sıxlaşma prosesini fransız dilinin meydana gəldiyi ən erkən dövrdən müşahidə edirik» - fikrini söyləyən Ş.Balli, burada fonetik təkamülün həllədici roluna diqqət çəkərək, bunun sayəsində «elementlərin söz daxilində birikərək tədricən sadə, bölünməz... vahidlərə çevrildiyini» qeyd etmişdir: auca → oie «qaz»; patrem → pere «ata», securum → sur «inanılan», pavorem → peur «qorxu¹» və s.) Bu səciyyəvilikdən çıxış

¹ многозначности аффиксов). М., 1969, ст.72-74.

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, ст.313.

edərək, bəlkə də, ilk baxışdan sözügedən «sixlaşma» meyliliyini üniversalıq statusunda nəzərdən keçirmək olardı. Lakin söhbət konkret olaraq «müstəqil söz + müstəqil söz» modelli xəlitələşmə faktlarından getdiyindən, ümumiləşdirməni mövcud zəmində – iltisaqi dil strukturu çərçivəsində, daha dəqiq olsaq, bu tipoloji təmayülə müvafiqliyin müəyyənləşdirilməsi prizmasından aparmaqla kifayətlənməli olacağıq. Bununla belə, bu ehtimal olunan frekventalinin özü labüb olaraq universalı bazasından nəşət tapmış, başqa sözlə, Y.D.Polivanovun xarakteristikasına əsaslansaq, «ən adi insan tənbəlliyi»ndən dolayı, fizioloji və psixoloji fəaliyyətin qənaəti ilə səciyyələnən¹ tendensiyadan qaynaqlanmışdır. Deməli, potensial şəkildə dildə mövcud olan (və ya vaxtilə olmuş) forma, real nitq prosesində məhz əlavə enerji sərfiyatının qarşısının alınması ilə bağlı təhtəlşüri meylliliyin «qurbanı»na çevrilmişdir. Bu kimi hallara «dilin quruluşu və funksional təyinatı arasındaki uyğunsuzluq» prizmasından yanaşaraq onları daha qlobal səpkidə – tipoloji strukturun təkamülünü şərtləndirə biləcək amillərdən biri qismində də-yərləndirmiş V.Z.Panfilovun mövqeyindən çıxış etsək (dilçi, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz uyğunsuzluqlara misal olaraq, sözün (yəni, sözün daxili quruluşunun – A.H.) iltisaqi quruluşdan flektivliyə keçidini, daha sonra isə analitik formaların yaranmasını mümkün edən «müxtəlif növlü fonetik dəyişikliklərə və ya söz tərkibindəki morfemlərin sərhədlərinin «pozulması»na diqqət çəkmişdir), bu qəbildən «anlaşıl-mazlıqlar»dan çıxış yolunun «dilin funksional təyinatının»

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.83-84.

xeyrinə həll edildiyini¹» söyləyə bilərik. Məhz funksionallıq baxımından keyfiyyət göstəricisi daha yüksək olan variant, yəni komponentləri arasında sərhəd «pozulması» müşahidə olunan birikmələr (fərd və ya kollektiv tərəfindən) istifadə orbitinə daxil edilir və Y.D.Polivanovun qeyd etdiyi kimi, «yeni nəsil özünün... «standart» şablonu qismində artıq sözün səs tərkibi cəhətdən (istifadədən) korşalmış... yanılıtmac dubletini mənimsəyir» və «özü də (yeni nəsil – A.H.) sonra onu qısaltmağa («kormaltmağa») başlayır²».

Tədqiqatın bu bölümündə, bizi «**müştəqil söz+müştəqil söz**» modelli bilikmələr maraqlandırıldığından, diqqətimizi məhz bu qisim xəlitələşmə faktlarına yönəldək. Daha öncə monqol dillərindəki analoji faktlara təfsilatlı marağımızın səbəbi də, bu məqamda aşkarlanmış olacaq. Belə ki, monqol dillərində olduğu kimi, türk dillərində də qədim dövrlərdə formalaşmış leksik qata aidliyi şübhə doğurmayan qohumluq terminləri və zaman zərflərinin «sixlaşması», bu tendensiyanın həmin qrup sözlərdə yüksək iş əmsalı ilə təmsil olunmasının heç də təsadufi olmadığını ortaya çıxarıır ki, bu da, sözsüz ki, ilk növbədə dil-təfəkkür tandeminin təsirindən qaynaqlanan, daha sonra isə qənaət prinsipinin müdaxiləsi ilə yekun vəziyyətə çatdırılan prosesin nəticəsindən başqa bir şey deyil. Türk dillərində həmin qrup leksik vahidlərin altyapısını təşkil edən komponentlərin monqol dilindəki analoqları ilə tam və ya təxminən semantik adekvatlığı, bu fikrin doğruluğunu əyani şəkildə sübuta yetirir.

¹ Панфилов В.З. Философские проблемы языкоznания (Гносеологические аспекты). М., 1977, ст.105.

² Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкоznанию. М., 1968, ст.83.

Bu məqamda onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində bir çox zaman zərflərinin etimoloji izahını vermiş və həmin leksemərin, yəni «dilin inkişafı prosesində başqa nitq hissələrindən təcrid olunaraq *tərkib hissələrinə parçalanmayan və kök söz kimi formalaşan* (kursiv bizimdir A.H.) sadə zərflərin», əslində, bir çox halda söz birləşmələri zəminindən meydana çıxdığını bildirən Ə.Şükürlü¹, problemi sərf tipoloji rakursdan dəyərləndirməməsinə və yorumlarında müvafiq terminoloji inventardan yararlanmamasına rəğmən, mahiyyət etibarilə, sapma elementlərinin aşkarlanmasına istiqamətlənmiş dəyərli tədqiqat ortaya qoymuşdur.

(Yeri gəlmışkən, əlavə edək ki, eyni fikri mürəkkəb söz və ya söz birləşmələrinin «sıxlaşması» yolu ilə meydana gəlmiş bir çox leksemərin etimologiyası ilə bağlı məsələyə çözüm gətirmiş V.Aslanovun tədqiqatları haqqında da söyləmək mümkündür: «müstəqil söz+müstəqil söz» modelli fuziyon birikmə məhsulu olması şübhə doğurmayan leksemərin (məs: köp+yelək, ciy+yelək... və s.) əmələ gəlməsində tipoloji sapma faktının yer almasını qeyd etməsinə rəğmən, müasir «sadə» sözlərin üzvlənmə imkanlarını nümayiş etdirən dilçi, problemin tədqiqi işinə əhəmiyyətli töhvə vermişdir²).

Bayaq (>bu+yak+ok; lüğəti məna: «bu yaxın zamanda»; müq. et: **monqol. d.** «bu yaxınlardakı»)*, **inişil**

¹ Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya. B., 1980, s.394.

² Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B.: Elm, 2003; Aslanov B. Yılık haqqında və ya ciyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqlər. 2001 №2.

* Qarşılaşdırılarda Ə.Şükürlünün etimoloji izahlarından (Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya. B.,1980, s.394-395) və T.A.Ber-

(<il+uç+ün+yıl; lügəvi məna: «irəlidəki üçüncü il»; müq.et. **monqol d.** «əvvəl-il»): **srağɑ** gün (<ast+ra+kı gün, lügəvi məna: «altdakı gün»; müq.et. **monqol d.** «əvvəlki gün»); **dünən** (<dün+gün, müq. **monqol d.** «yaxın gün») və s. bu kimi leksemklärin etimoloji təhlili, onların meydana gəlməsində iştirak edən komponentlərin birgə işlənməsinin müəyyən qanuna uyğunluğunu əsaslaşdırmaq imkanı yaradır. (Qədim plastda yerləşən bu leksemklärin uzun zaman öncə formallaşmasının müəyyən anlaşılmazlıqlar üçün zəmin təşkil etdiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, yazı materialının yetərsizliyi səbəbindən, bəzi leksemklärin birmənalı etimoloji izahını vermək mümkün olmur. Konkret olaraq söyləyə bilərik ki, əgər Ə.Şükürlünün təhlillərinə əsasən, **dünən** zərfinin «müstəqil söz+müstəqil söz» modelli birikmə faktını təcəssüm etdirdiyi məlum olursa, H.Mirzəzadənin dəyərləndirmələrinə görə, həmin leksemin, tərkibində **dün** sadə zərfi və **ən** zərfdüzəldici şəkilçinin «daşlaşması»ndan törədiyi¹ müəyyənləşir ki, bu da sözügedən leksemin «müstəqil söz+şəkilçi» modelli xəlitləşmədən yaranması anlamına gəlir. Lakin bununla belə, o da bildirilməlidir ki, istənilən halda burada söhbət **fuziya mexanizminin** aktiv iştirakından gedir).

Məhz semantik şərtləndirmə əsasında daim «qonşu» mövqeləri paylaşan həmin müstəqil sözlər zaman məfhumu ilə əlaqəlikdən dolayı, gündəlik danışqda yüksək işlənmə tezliyi

taqayevin dəyərləndirmələrinrdəki (birikmə komponentlərinin ilkin lügəvi mənaları ilə bağlı) bəzi məqamlardan (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, с.72-74) istifadə edilib.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.185.

ilə seçilirdilər ki, bu da öz növbəsində onların birləşməsinin (hələ birikməsinin deyil) labüdüyüünü, daha dəqiq desək, qarşısızlınlıqını ortaya qoyurdu. Belə ki, daha öncə şahid olduğumuz kimi, «iltisaqılık» anlayışına oricinal yanaşma tərzi ilə seçilən L.Tenyerin sözləri ilə desək, «dilin inkişafı boyunca sözləri ayıran məsafə yalnız azala bilib və heç vaxt artmadığı»ndan, «nitq axınında birbaşa qonşuluqda yerləşən sözlər (özü də dilçiliyə görə, bu «qonşuluq» daimi xarakter daşımalıdır: «əgər iki söz nadir halda sintaktik əlaqə yaradırsa, bu zaman onların birləşə biləcəyi az ehtimal olunandır») ... iltisaqıləşir¹».

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modelli birikmə hallarından (monqol dillərindən) gətirilən nümunələr əsasında) xüsusi semantik qrup şəklində fərqləndirilə bilən digər leksemələri qohumluq terminləri təşkil edir. Maraqlıdır ki, türk dillərindəki analoji məzmunlu sözlər arasında da, sintaktik vahid bazasından, xəlitələşmə yolu ilə nəşət tapmış kifayət qədər leksemə təsadüf etmək mümkündür. Məs: ümumtürk səviyyəsi daşıyan **qaynana**, **qaynata** (qayın+ana/ata)* terminləri dilimizdəki **bacanaq** (<baci+inaq «dost»); ** **xakas d.: uluçə** (ulug «ulu, böyük»+içə «nənə¹»);

¹ Тенъер Люсъен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.39-40.

* Bəzi türk dillərində bu qəbildən olan terminlər maksimal xəlitələşməyə məruz qalmışlar. Məs: tatar d. kaene (<kaen+ene>); qırğız d. kayni (<kayın+ini>) (Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: СССР, 1961, ст.70).

** Hələ Əbu Həyyanın lüğətində təsadüf edilən bacanaq (Əbu Həyyan əl-Əndlusi Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak . B., 1992, s.24) termininin semantik ekvivalenti – baca, T.D.Nominxanov tərəfindən, türk və monqol dillərinin ortaq qohumluq islahatları sırasına daxil edilmişdir (Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюркско-монгольских языках. / Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Выпуск 1.Алма-Ата,1958). Lakin sonucunun baci və inaq kəlmələrinin maksimal

altay d.: ağayıñ (<ağa+ini «gənc qohum»», «kiçik qardaş²»); **türkmən d.: ka:ka³** (a[ka-aka]); müasir **türkcədə: abi** (<ağa+bey); **uyğur d.: aqinə⁴** (ağa+ini).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «süxlaşma» prosesində komponentlərin (müstəqil şəkildə) semantik analizə məruz qalmaq xüsusiyyətini tədricən itirməsi, sözügedən xəlitələşmə hallarında cərəyan edən və birikmə prosesinin formal tərəfini həll edən fonetik hadisələrlə paralel şəkildə gerçəkləşir. Doğrudur, bu cəhət «komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlamış» olan söz birləşmələrindən fərqli olaraq, «öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilməyən» və daha öncə «ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsən, ya da bu əlaqəni çox zəiflədən» vahidlərin (müvafiq tərzdə)birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərdə⁵ də özünü bürüzə vermiş olur (məs; bitki adlarından) **1) istiot, bağayarpağı və 2) göbələk, çıyələk** kimi leksemələri müqayisə edək. Fuziyon birikmə nəticəsində meydana gələn son qrup fitonimlərdə olduğu kimi(daha ətraflı bax⁶), birincilərdə də komponentlərin leksik-semantik

xəlitəşməsindən törəmiş variant olduğunu və ya birikmənin ikinci komponentinin fərqli leksem təşkil etdiyini birmənalı şəkildə söyləmək çətindir.

¹ Грамматика хакасского языка . М., 1975, ст.19.

² Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, ст.37.

³ Кулиев А. Термины родства в туркменском языке Автореф. дис... канд. фил. наук. Ашхабад, 1967, ст.8.

⁴ Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, ст.37.

⁵ Y.Seyidov Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B.. 1992.; səh. 51

⁶ Aslanov B. Yılık haqqında və ya çıyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiq-lər.2001 №2; Dmitrieva L.B. Словообразование и некоторые семантические

müstəqilliyindən sözbət gedə bilməz. Lakin hər iki planlı (həm semantik, həm də morfoloji) dəyişikliklərin müşahidə olunması baxımından (fuzuyon mexanizm sayəsində), komponentar analizi mümkünşüzləşən həmin lekseməri, bəlkə də, yeni dil mühitində «sadələşməyə» məruz qalan alınma ifadə-cümlələrlə müqayisə etmək daha məqsədəmüvafiq olardı (Sözsüz ki, bu qarşılaşdırımda fərqli linqvositiativ faktorlardan dolayı, tam adekvatlıqdan uzaq olan nisbi analogiya izləniləcəyi gözardı etmədən, müqayisəni müəyyən mənada şərti səciyyə daşımıası nəzərə alınmalıdır). Belə ki, dil əlaqələri problemi kontekstində bu qəbildən alınmaların təbiətinə aydınlıq gətirməyə çalışan U.Vaynrayxa görə, bilinqvemlərin danışığında geniş çeşiddə yer alan və «analizə məruz qalmayan şəkildə mənimşəniləcəyindən», «sadələşən» sintaktik vahidlər, leksik interferensiya faktı kimi qavranılır ki, (məs: dilçi, ABŞ italyancasının tədqiqatçısı Menariniyə istinadən, **azzoraiti** (<that's all right), hər şey qayda-sındadır; oldu»; **variuvanni** (<what do you want?) «siz nə istəyirsiniz?»; **goraelli** (<go to hell!) «cəhənnəm ol!» **vazzumara** (<what's the matter?) «nə baş verib?» və ya **siriollo** (<city hall) «ratuşa»; «bələdiyyə»; **sanemagona** (<son of a gun) «firıldaqçı» və s. bu kimi faktları qeyd edir), bu da həmin qisim faktları sosio və psixolinsivistik müstəvidə təhlil edən müəllif tərəfindən müəyyən mənada emosional gərginlik amili ilə əlaqələndirilərək «affektiv alınmlar» kimi xarakterizə edilməsinə yol açmışdır¹. Başqa sözlə

модели названий, относящихся к анатомии растений в тюркских языках. // Проблема общности алтайских языков, Л.1971, ст.152-160.

¹ У.Вайнрайх Языковые контакты. Киев, 1979.; 82-83.

desək, «interferensiyanın... növünün, danışanın emosional gərginlik» səviyyəsindəki fərqliliyindən acılılığının yetərincə, qəliz psixoloji problem olduğunu bildirən dilçinin «ikidilli şəxslərin... qrammatik interpretasiyaya laqeyd münasibətindən törəyən «affektiv ifadələrin» «fənlərarası (söhbət, əsasən, dilçilik və psixologiya fənlərindən gedir – A.H.) müstəvidə tədqiq edilməsinin vacibliyini vurğulamaqla, məsələnin, özünün də etiraf etdiyi kimi, sadəcə, təsbiti ilə kifayətlənməsinə baxmayaraq¹, U.Vaynrayx, dolayısı ilə L.Tenyerin «iltisaqıləşmə»ni mümkün edən səbəblərlə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrin lehinə olan fikirlər səsləndirmişdir. Sadəcə olaraq, fransız dilçisi daşıdığı semantik yük və təşkil etdiyi kombinasiyaların formal xasiyyətlərini fərqləndirmədən, istənilən növ sintaktik vahidlərin «iltisaqıləşmə» perspektivlərini dəyərləndirmiş olduğu halda, amerikan tədqiqatçısının araşdırmasında, konkret olaraq müvafiq emosional təyinatı gerçəkləşdirən və bu səbəbdən də tez-tez qonşu mövqeləri paylaşan leksemərin yaratdığı birləşmə daxilindəki «sadələşmə» təhlil edilmişdir. Bu dəyərləndirmələr sayəsində aşkarlanan müddəaların kəsişməsindən daha bir faktın ortaya çıxdığını təsbit etmiş olarıq: təkcə yüksək işlənmə tezliyi deyil, eləcə də emosional gərginlik amili də sintaktik vahidlərin komponentlərinin xəlitələşməsinə təkan verə bilər. Məhz bu məqam – birikməyə sövq edən digər faktorla (əslində, bu amili, yaxın və daimi pozisyon «qonşuluğ»un aparıcı xüsusiyyəti fonunda, yardımçı faktor kimi, dəyərləndirmək daha düzgün olardı) bağlı hasıl olunan fikir-

¹ У.Вайнрайх Языковые контакты, 1979.; 140, 82.

lər, başqa bir qrup birikmə faktlarının təhlilinə keçid etmək imkanını qazandırır. Belə ki, haqqında bəhs etmək istədiyimiz «müstəqil söz+müstəqil söz» modelli fuziyon birikmələrin bir qismini, yuxarıda qeyd olunan istilahla - «affektiv ifadə» termini ilə tanımlamaq mümkündür ki, bu da onların meydana gəlməsində morfonoloji dəyişikliklər üçün münbit zəminin mövcudluğu ilə bərabər, emosional gərginlik amilinin də rol oynadığını düşünməyə əsas verir. Söhbət müasir türk dillərinin söz yaradıcılığında kifayət qədər çoxsaylı olan fiziyon təbiətli tipoloji sapma faktları arasında özünəməxsusluğunu ilə seçilən və prepozisyon komponentin daimiliyindən dolayı, ayrıca qrup şəklində nəzərdən keçirilə bilən «nə» sual əvəzlikli xəlitələşmələrdən gedir.

3.4.2. Fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birikməsi?

İlk önce, xatırladaq ki, bir çox türkoloqun, o cümlədən Q.İ.Ramstedtin qeyd etdiyinə görə, türk dillərinin sözdəyişmə və sözdüzəltməsi... prefiksləşməni» tanımır¹. N.K.Dmitriyev və E.V.Sevortyan da bu fikri bir daha təsdiqləyərək, müasir Türkiyə türkcəsində, eləcə də, digər türk dillərində prefiksler tapmağa can atan dilçiləri tənqid etmişlər². Deyilənlərlə razılaşsaq da, onu da qeyd etməliyik ki, müasir türk dilində əsl türk kəlməsinin (türk dillərindəki prefikslərin, bir qayda olaraq, alınma təbiətli morfemlər olması məlumdur), müəyyən mənada, prefiksləşməyə yönəlik inkişafda olması müşahidə edilməkdədir. Məsələn: **niçin, nasıl, netmek** və s. kimi sözlərdəki

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ср.27.

² Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ср.36, 89.

[n], «nə» sözündən törəyərək öönüə əlavə edildiyi leksemə qeyri-müəyyənlik və ya sual anlamı qazandırmışdır. (Ümumiy-yətlə, türk dillərinin müqayisəli tarixi aspektdə təhlilini aparmış B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bir qrup sual əvəzliklərində yer almış «n» elementinin qeyri-canlılığı işarə etdiyini sübuta yetirmişlər¹. A.N.Kononov qeyd edilən nümunələrə; yüksək danişq tempinin nəticəsi kimi meydana gərdiyini önə sürdüyü (yüksek emosional gərginlikdən törəyən «affektiv ifadələr»dəki birikmə hallarını yada salaq-A.H.) **nideceksin** (<ne ediceksin), **neylemeli** (<ne eylemeli) misallarını da əlavə edir². «Nə» sual əvəzliyinin digər müstəqil sözlə fuziyon xəlitə yaratması faktlarına başqa türk dillərinin leksik materialında da təsadüf etmək mümkündür. Məs: **tatar d.** nərsə (<«nə irs»ə) «nə³» **qaqauz d** nəsi (l) (<nə asıl) «hansi», «necə⁴», **türkmən d.** nəše (<nə işə) «niyə⁵». Sonuncu faktla bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, türkmən dili tədqiqatçısı A.P.Potseluyevski, həmin əvəzliyin **nə və iş** müstəqil sözlərinin birikməsindən törədiyini bildirdiyi⁶ halda, Azərbaycan araşdırmaçısı H.Mirzəzadə, klassik ədəbi dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunmuş analoji məzmunlu **nişə və neşün**

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М. 1986, ст.138.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, ст.44.

³ Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М., 1969, ст.200.

⁴ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.62.

⁵ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.26.

⁶ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке..., ст.26.

əvəzliklərinin (**Nışə** sormazsan ki, əhvali-dili-şeyda nədir (Füzuli); **Nösün** bundan əgər qılsa nəzarə (Fədai) və s.) **nə** və **üçün** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini və ç>ş səs dəyişimi sayəsində fərqli fonetik cildə düşdüğünü bildirmişdir¹. İlk baxışdan fuziyon mexanizm məhsulu olması şübhəsiz görünən bu linqvistik faktların, dilçilik ədəbiyyatlarında təqdim olunan tipoloji xarakteristikasına gəlincə, məsələnin heç də ehtimal edildiyi qədər sadə olmadığı üzə çıxır. Belə ki, türkologiyada həmin, bəlkə də, bəsit sayıla biləcək birikmə faktlarına iki fərqli münasibətin hökm sürür və bu da sözügedən sapma elementlərini ümumilikdə «müstəqil söz+müstəqil söz» modelli xəlitələşmə hadisəsinin adekvat dəyərləndirilməsində növbəti maneəyə çevirir. Nəzəri problem isə yenə də morfoloji təsnifat kriterilərinin fərqli yorumları ilə bağlı yaranan qarşıqlıqdan qaynaqlanır. Sözünü etdiyimiz fərqli yanaşmalardan birincisi və zənnimizcə, daha doğru olanı bu elementlərin flektiv təmayül ünsürü olması fikrini eks etdirir. Daha öncə də, söylədiyimiz kimi, «müstəqil söz+müstəqil söz» tipli xəlitələşmələr türkologiyada, o cümlədən, Azərbaycan dilciliyində geniş şəkildə araşdırılmamışdır və bu baxımdan təqdim olunan, mülahizə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət H.Mirzəzadənin «həm *morfonoloji diffuzluğuna (fuziya)* (kursiv-bizimdir – A.H.), həm də intonasyon və kontekstual məzmununa görə **neyləməli** vahidi **nola**, **nolur** modal sözlərinə uyğundur: **Neyləməli**, göz görür, əqlim kəsir (M.Ə.Sabir²)» mülahizəsindən gedir. Fərqli mövqe türkmən dilində analozi «affektiv

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.118-119.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.246.

ifadə»ləri araşdırmış A.P.Potsulyevskinin tədqiqatında sərgilənir. Dilçi bu kimi sözlərin yaranmasındaki fuziyon məhiyyət daşıyan proseslərin rolunu inkar etməsə də, ümumilikdə, bu hadisənin inkorporasiyanın türkmen dilindəki relikt izləri olması qənaətinə gəlir və öz fikrini əsaslandırmışa çalışaraq yazır: «*Tam inkorporlaşmanın* ən mühüm əlaməti bir mürəkkəb söz çərçivəsində cümlənin iki baş üzvünün: subyekt və predikatın birləşməsidir... *Türkmen dilinə gəlinçə, biz belə bir misal gətirə bilərik ki*, burada...qeyri-müəyyən subyekt-«**nə**» əsası... «**olur - olar**»la bir sözdə birləşmişdir¹ » (kursiv bizimdir.-A.H.) Zənnimizcə, A.P.Potsuludevski gəldiyi nəticədə haqlı deyil. Belə ki, hər hansı bir dildə inkorporlaşan təbiətli tipoloji sampalardan danışmaq üçün bu dilin istənilən bir qramatik kateqoriyasında sözügedən ünsürlərin müəyyən cümlədaxili münasibətlər yaratmağa qadir olduğunu sübut etmək lazımdır. Türkmen dilində (və eləcə də digər türk dillərində) isə yalnız bir halda, qeyri-müəyyən **subyekt** (və ya **obyekt**; sonuncuya dair tədqiqatçı aşağıdakı nümunələri gətirir: «netmək», «neyleyin», «nedersin²» və s.) və **predikatın** bir söz forma çərçivəsində birləşməsi mümkün olmuşdur. Digər hallarda isə – «neşim», «neşe» və s. sözlərdə sual əvəzliyi A.P. Potseluyeludevskiyə görə, təyin funksiyasında çıxış edir³. Deməli, burada yalnız bir söz **«inkorporlaşan»** birikmə kimi meydana çıxır, bu isə əsl mənada holofrastik dil xarakteristikasına uyğun gəlməyən bir hadisədir.

¹ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.11-12.

² Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке..., ст.28-29.

³ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке., ст.26-27.

Digər tərəfdən tədqiqatçının təqdim etdiyi misallarda «nə» sual əvəzliyinin cüzi istisna ilə saitlə başlayan fel və ad qruplu sözlərin önünə birləşərək fuziyon xəlitə əmələ gətirməsi diqqəti çəkir. Deməli, sözügedən hadisə relikt formanın dildə yaşayan izləri deyil, yüksək danişiq tempi zamanı nitqi səlis-ləşdirməyə doğru meyldən doğan obyektiv hadisənin təzahürüdür və o, ilk növbədə fonetik səciyyə daşıyır: A.M.Şerbak türk dillərində nitq prosesi zamanı intonasianın qeyri-müaviziliyinin iki qonşu sözün hecaları arasında **sandxi** hadisəsinə yol açdığını qeyd etmişdir¹. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə də xarici sandxi – «sözlərin qovşağında mövqe ilə şərtləndirilən səs dəyişimi hadisəsi»² müşahidə olunur.

Başqa sözlə, hər iki aspektdə sözügedən nümunələrdəki birikmə halları öz fakültativliyi ilə seçilir. Doğrudur, inkorporlaşan quruluş üçün də fakültativlik yad deyil və U.L.Çeyf əksər hallarda felə məhz postsemantik patientin və çox vaxt da qeyri-canlı məfhum bildirən isim kökünün inkorporlaşdığını qeyd edir³. İlk baxışdan, hər iki halda müəyyən istisnaların mövcud olması haqqında təəssürat yarana bilər. Lakin türk dillərindəki fakültativlik sözün öz fonetik cildinin məhdud imkanlarından dolayı («nə» samitlə başlayan sözlərə assimilyativ təsir etmək iqtidarında deyil), müəyyən analogiya əsasında bir qrup leksik-grammatik məna daşıyıcıları ilə fuziyon birikmə yaratmaqdə aciz olmasında təzahür tapırsa, inkorporlaşan dil-lərdəki sözügedən qəbildən olan fakultativlik həmin quruluşun struktur özəlliklərindən qaynaqlanır.

¹ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.108-109.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.394.

³ Трубецкой Н.С. Основы фонологии М., 1960, ст.320.

Deməli, türk dillərində müşahidə olunan **neyləmək**, **nasıl**, **nəşə** və s. kimi linqvistik faktlar müasir dildə keçmiş dil quruluşu qatının relikt formaları kimi deyil, daha sonrakı mərhələdə dayanan morfoloji struktura keçid cəhdləri kimi açıqlana bilər.

Onu da qeyd edək ki, bu fuziyon xəlitələşmə faktlarının təhlili problemi müəyyən mənada tipoloji sapma xarakterli törəmə sait uzunluqları məsələsi ilə əlaqəliyini də ortaya qoyur. Belə ki, tarixi – dialektoloji səpkili araşdırmasında E.Əzizov «saitlə bitən və saitlə başlayan» sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin qovuşması»ndan törəyən uzun **e** səsinin təkcə müasir şivələrdə (məs: ne:lədin (Naxç); ne:lirsən (Cəbr.) və s.) deyil, klassiklərimizin dilində istifadə olunan leksemindrədə də (məs: nedəlim (Füzuli); nedim, netdin, nedərdi (Fədai) və s.) təsadüf olunduğunu» qeyd etmişdir¹. Problemin təhlilində yaranmış obyektiv şərait – bu kimi faktları məhz diaxtronik müstəvidə araşdırılmış tədqiqatların (H.Mirzəzadə, E.Əzizov və b.) mövzu ilə bağlı dəyərələndirmələrə cəlb edilməsi, həmin birikmələrin «tarixiliyi» ilə əlaqəli məqamlara münasibət bildirmək zərurətini ortaya qoyur.

Dil və nitq dixatomiyası (D.de Sössür) birincinin sosial, statik, sinxronik, rasional mahiyyətinin – digərinin fərdi, dinamik diaxronik, emosional təbiətinə qarşı qoyulmasından törəmişdir ki, bu «əks»liyin arasında kəskin səddin çəkilməsinin real gerçeklikdəki proseslərin altyapısını tam xarakterizə etmək iqtidarında olmadığından sonrakı dövr dilçiləri

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.132.

tərəfindən bir çox halda da uğurlu əlaqələr sistemi kimi səciyyələnən «dil-norma-nitq» (E.Koseriu) modeli¹ ortaya çıxmışdır. «Yazılı dilin şifahidən həmişə geri qalması» (Vandries) ilə bağlı fikri² xatırlasaq, ayrı-ayrı fəndlərin canlı danışığındakı uzual səciyyə kəsb etməyə başlayan və deməli, növbəti mərhələdə dil normasına çevrilmə ehtimalı olan dəyişiklikləri izləmək üçün ən optimal yollardan biri məhz fərqli nitq formalarını tədqiqata cəlb etməkdir, başqa sözlə, orijinala maksimal yaxın şəkildə yazıya alınmış canlı danışığın öyrənilməsidir. Bu mənada, daha öncələr bildirdiyimiz kimi, subyektivizmdən kənar – tam obyektiv şəkildə, yəni müəllif fərdiyyətindən doğan üslubi özəlliklərlə yüklenməyən, xalqın dil təfəkkürü süzgəcindən keçərək arınmış və onun (dilin) norma çərçivələri ilə sərhədlənməyən ən saf halını qoruyub saxlayan folklor nümunələri dil quruluşundakı müxtəlif dövrlərə aid tipoloji tendensiyaların araşdırılması üçün əvəzsiz məxəz rolunu oynayır. Problemlə bağlı tədqiqata cəlb etdiyimiz xalq yaradıcılığı örnəkləri bizə istər «dil-norma-nitq» modeli əsasında reallaşan arasıksılməz regenerasiya, istərsə də tipoloji müstəvidəki təkamül prosesləri ilə əlaqədar ümumi səciyyə daşıyan bəzi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Konkret olaraq «nə» sual əvəzlikli xəlitələşmə faktları ilə bağlı məsələyə qayıdaraq qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinin statistik təhlili bu səpkili birikmə hallarının sözügedən eposun dili üçün yetərincə kütləviyyini ortaya qoyur (eposun dilinin statistik təhlili bu qəbil-

¹ Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş.B., 2006.

² Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, ст.253.

dən olan **nedəlim; neylər, neçin; nola və s.** birikmə faktlarının 34 dəfədən az olmayaraq, təsadüf edildiyini müəyyənləşdirmişdir¹).

Eyni fikri ədəbi dillə müqayisədə mütəhərrikliyi ilə seçildiyindən dilimizdəki potensial halda mövcud olan fuziyon xəlitə yaratmaq tendensiyasını əyani şəkildə ortaya qoyan dialektlər haqqında, daha dəqiq söyləsək, həmin dialektlərin «ədəbi forması» olan folklor nümunələri haqqında da söyləmək mümkündür.* Təqdim olunan müssallardakı fuziyon elementlər «nə» sual əvəzliyinin digər müstəqil sözlə xəlitələşməsi yolu ilə vahid leksemə çevriləməsi nəticəsində gerçəkləşən tipoloji sapma hadisəsi üçün spesifik örnəkləri təcəssüm etdirirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daha önce də söylənildiyi kimi, bəzi türk dillərində bu kimi hallar adekvat yazı həllini taplığı halda, dilimizin müasir orfoqrafik normaları həmin qəbildən olan xəlitələşmələrin yazında əks olunmasının qarşısını alır. Lakin bununla belə, müasir mətbuatın dilində şifahi nitqdə geniş biçimdə istifadə olunan bu «lek-

¹ Mahmudov M., Vəliyeva K., Sultanov V., Pines A. Kitabi Dədə Qorqudun statistik təhlili. B.: Elm, 1999, s.54-55.

* Məs: Bir nənədən almadiğ,

Necollıq bacı-qardaş? [Kərkük folkloru anttologiyası. B,1987. (tərtibçi: prof.Q.Paşayev.); səh.166]

Noldı qəridən oldu
Zılfı sarıdan oldu [Kərkük folkloru ... ;səh.169]

...Sənnən ayrı düşənin
Nolacaq hali, gözəl [Kərkük folkloru;səh.273]

Fəqir oğlan neyləsin
Hər nə edər qız edər [Kərkük folkloru;səh.50]

sem»lərin qeyri-normativ yazıya alınması hallarına da təsadüf etmək mümkündür.^{**}

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modelli birikmə halları ilə bağlı dəyərləndirmələrimizi (xəlitələşmə məhsulu olan ayrı-ayrı leksemlərin etimoloji təhlili məsələlərinə daha artıq yer vermədən) mövzu ilə bağlı nəzəri ümumiləşdirmələr apararaq yekunlaşdırmaq istərdik. Belə ki, təqdim olunan dəyərləndirmələr bu model əsasında ortaya çıxan fuziyon birikmələr arasında müəyyən təsnifatlandırma aparmaq üçün maraqlı material təqdim etmişdir ki, bu əsasda da biz həmin xəlitələrin yaranma üsuluna görə, iki qrupa bölünməsini mümkün hesab edirik. Zənnimizcə, birinci qrupa müəyyən semantik missiya ilə daim yanaşı işlədilən istənilən iki sözün bazasında meydana gələn ***tuvin d. sarjaq*** «yağ (inək yağı)» (<sarıq «sarı» +çaq «yağ») [tuv¹], **bilərzik** (<bilək+üzük), **bayaq** (<bu+yaq), **abi** (<ağa+bəy) və s. bu tipli birikmə halları aid edilə bilər. İkinci qrupun isə hər hansı bir (postpozisyon və ya prepozisyon mövqedəki) ortaqlı komponentə əsasən, müəyyən semantik ümumilik qazanan leksik qruplaşmaları ehtiiva etdiyini söyləmək mümkündür. Məs: mongol dilində ortaqlı oder «gün» lekseminin iştirakı ilə meydana gəlmış **üster** «dünən», **nöqöödör** «birisi gün»; **urcadör** «sırağa gün» zərfləri və ya türk dillərindəki işaret (bu, şu) və sual əvəzliklərinin (nə) postpozisiyadakı müstəqil leksemlə birikməsindən törəmiş **bura**, **şura**, **nərə** və s. bu kimi sözləri

^{**} Məs: «Əşı, bilirsən neyləyirdi?!» («525-ci qəzet» 27.IV.2001); «Noolar, sən də yatma, dur» («Yeni Musavat» 17. IV.2001).

¹ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкоznания, 1969, №1.

həmin qrupa daxil etmək olar. Hətta səthi statistik analiz sonuncların daha çoxsaylı olmasını düşünməyə əsas verir. Ehtimal ki, bu onların semantik «missiyası» ilə əlaqədardır. Belə ki, yuxarıda təqdim olunan nümunələrdən və araşdırmanın bu bölümündə nəzərdən keçirilən leksik faktlardan göründüyü kimi, sözügedən qrup üçün ümumi semantikanın (məs: **yelək**-ümumiyyətlə, «meyvə» və **çiyələk**, **göbələk**) ayrı-ayrı çalarlar üzrə konkretləşməsi xarakterikdir. Və bu məqam onun çoxsayılılığını şərtləndirən aparıcı amildir. Həmin faktorun altyapısını təşkil edən səbəbə gəlincə, çox güman ki, o, dil ilə sarsılmaz vəhdət təşkil edən təfəkkürün inkişaf spesifikasi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, «hissi-konkretlikdən çıxış edərək abstraktlıqdan keçib təfəkkürdəki (keyfiyyətcə yeni olan – A.H.) konkretliyə doğru hərəkətin özündə, ilk növbədə, analiz və sintez kimi üsulları ehtiva etdiyini» əsas götürsək, sintez sayəsində, ortaqlığı təsbit edilən əşya və hadisələrinin, «hissələri bir-birindən ayıran spesifikliyi fiksə edən analiz» sayəsində daha konkretliklə fərqləndirildiyini görəcəyik¹.

3.4.3. Qədim leksik plastda yer almış bir qrup fuziyon birikmə faktları haqqında

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modelli fuziyon birikmə hallarının, leksikanın qədim plastında qərar tutan digər qrup sözlərdə də yer aldığı ehtimal etmək mümkündür. Söhbət **bura**, **şura**, **nərə** və s. bu tipli leksemələrdən gedir. Hələ vax-

¹ Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, с.303-304.

tilə 1846-cı ildə M.Kazimbəy «**hara**» zərfinin etimologiyasına aydınlıq gətirməyə çalışaraq onun iki müstəqil komponentin (**ha** və **yer**)^{*} birikməsindən əmələ gəldiyini önə sürmüdüdür¹. Başqa sözlə, burada iki söz qovşağındakı sərhəd «pozulması» sayəsində meydana çıxan tipoloji anomaliya faktının – fizyon xəlitələşmə prosesinin yer alması təsbit edilə bilər. G.Paulun «sintaktik birləşmənin mürəkkəb sözə keçməsi o qədər tədrici bir prosesdir ki, onlar arasında (sintaktik birləşmə və mürəkkəb söz – A.H.) dəqiq sərhəd çəkmək qeyri-mümkündür²» [fikrindən çıxış edərək deyə bilərik ki, konkret olaraq, sözügedən komponentlərin – danışiq anında «qonşu» mövqedə işlənən «ha» və «yer» sözlerinin məhz hansı məqamda iltisaqi əsaslı birləşmə təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək çətin olduğu kimi, xəlitələşmə meyllərinin baş qaldırıldığı dönəmi də təxmin etmək mümkünsüzdür. Artıq mürəkkəb söz olmaqdan çıxaraq bölünməz bütövə çevrilmiş **hara** sözünün analoqu olan **bura**, **ora**, **şura**, **nerə** və s. bu kimi zərflərə gəlincə, onlar da öz növbəsində, birikmə təşkil edən komponentlərdən məhz prepozisiya mövqeyində olan element sayəsində differensiallıq qazanmağa müvəffəq olmuşlar. Yeri gəlmışkən, işaret əvəz-

* İşarə əvəzliyi ilə müstəqil leksemərin birikmə hallarını belə, böylə, şöylə kimi zərflərdə də izləmək mümkündür. Doğrudur, Ə.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, sonuncu komponentlə bağlı V.Kotviç, F.D.Aşınin, L.A.Pokrovskaya, A.N.Kononov, K.M.Musayev və başqaları tərəfindən fərqli mülahizələr irəli sürülsə də (Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B.,1992, s.208-215), istənilən halda nəzərdən keçirilən leksemərin fuziyon mexanizm təzahürü olması faktı, zənnimizcə, şübhəsizdir.

¹ Казымбек М.Общая грамматика турецко - татарского языка. Казань,1846, ст.122.

² Пауль Г. Принципы истории языка. М.,1960, ст.388.

liklərində müşahidə olunan oxşar vəziyyət (**böylə, şöylə, öylə**) problemə tipoloji müstəvidə çözüm gətirməyə çalışan A.P.Potsuleyvskini «qədim türklərin inkorporasiya şəraitində mövcud olmuş sintaktik quruluşlu nitqinin relikt izləri¹ ilə bağlı qənaətə gəlməyə vadar etmişdir.*

Əgər qeyd olunan sözlərin birinci komponentləri üzvlənmə zamanı daha uğurlu mövqedədirse («bura»da – **bu**, «şura»da – **şu** və s. aydın sezilən və məna differensiyasını icra edən elementlərdir), birikmənin ikinci hissəsinin məhz hansı sözün deformasiyaya uğramış variantı olması ilə bağlı birmənalı fikir mövcud deyil. Belə ki, polemika əsasən M.Kazimbəy – O.Bötlinq mülahizəsinin («yer» sözü ilə bağlı) tərəfdarları və V.V.Radlovun «**ara**» hipotezini qəbul edənlər arasında gedir.

Birincilər sırasında olan M.Ryasenen **nərə** (<**nə** yer) sözünün heca düşümü kimi fonetik prosesin nəticəsində meydana gəldiyini qeyd etmişdir². M.Kazimbəyin ehtimalının əleyhidarlarından N.K.Dmitriyev isə **ara** sözünün (saitlərin harmoniyasına müvafiq şəkildə) **bu** (**bura<bu ara**), **şu** (**şura<şu ara**) və s. sözlərlə, vurğusuz saitin reduksiyası ilə müşayət olunan birikmə əmələ gətirdiyini qeyd etmişdir³). Bu iki fərqli yanaşma ilə bağlı, bəlkə də, ən oricinal mövqeyi

¹ Понциевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.140.

* Bu ehtimal ilk dəfə azərbaycanlı alim tərəfindən səsləndirilməsinə baxmayaraq, müvafiq ədəbiyyatlarda onun müəllifliyi yanlış olaraq, bu fikri beş il sonra (1851) təkrarlayaqq, dolayısı ilə müdafiə etmiş O.Bötlinqin adı ilə bağlanılır (Məs: Aşnin F.Д. Об этимологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имён типа BURA (Бура) «этот место». / Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, ст.96).

² Рясиен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, ст.46.

³ Дмитриев Н.К. Наречия места в турецком языке. / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.157.

F.D.Aşnin ortaya qoyur: Türkoloq **bura** sözünün etimologiyasının izahında V.V.Radlov mülahizəsinə üstünlük verdiyi halda, **nere**-nin üzvlənməsində M.Kazimbəy hipotezini tətbiq edir¹. Əslində, **bura** və **nere** sözlərinin istər yaranma üsulunda, istərsə də son komponentlərinin fonetik cildində ciddi fərqlilik yoxdur. Belə olan təqdirdə, dilçinin tərəddüdünə yol açan səbəbləri müəyyənləşdirmək və ümumiyətlə, hipotezlərdən hansının daha doğru olması ilə bağlı məsələyə münasibət bildirmək lazımdır.

«y» konsonantının protetik samitlər sırasında yer alması, eləcə də, dilimizin arxaik leksik qatında, fonetik variəntlərin müstəqilləşməsi sayəsində əmələ gəlmış kifayət qədər sözün mövcudluğu faktı, semantik yük və fonetik cild baxımından müəyyən oxşarlığa malik olan bu leksemələrin özlərinin də həmin üsulla meydana gəldiyini ehtimal etmək imkanı qazandırır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bir çox tədqiqatlarında iltisaqi dillərdə qrammatik məna daşıyıcılarının müstəqil sözlərin deleksikalizasiyası nəticəsində ümumişdirilmiş (kəmiyyət, zaman, hal və s. ilə bağlı) anlam kəsb etməyə başlamasından dolayı, əmələ gəlməsi haqqında postulatdan (şəkilçilərin digər üsullarla meydana gəlməsi) faktları da təsadüf edilir ki, bunlar da özləri ilə tipoloji anomaliya hadisəsini təcəssüm etdirir. Bax: səh «şəkilçi ablautu»...) çıxış edən A.M.Şerbak **-ra**, **-rə** şəkilçilərinin **ara** və **yer** sözləri ilə genetik bağlılığının (məhz, hər iki sözlə «qohumluq» əlaqələrinin mövcudluğundan söhbət gedir –

¹ Ашнин Ф.Д. Об этиологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имён типа BURA (Бура) «это место». / Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, ст.103.

A.H.) xüsusi sübuta ehtiyacı olmadığını bildirmişdir¹ (Maraqlıdır ki, A.M.Şerbak bu dəfə, əslində fuziya prosesinin məhsulu kimi səciyyələndirilə biləcək hadisədən – **yer** və **ara** sözlərinin –ra, rə şəkilçisinin iştirakı ilə meydana gəldiyindən söz edir). Bu mənada, dilçinin ehtimalının doğruluğunu sübuta yetirə biləcək bir faktə nəzər salmaq kifayətdir: digər türk dillərindən fərqli olaraq, kumik dilində işarə və şəxs əvəzlikləri (III şəxs) hallanarkən yönlük halda – **yar** şəkilçisindən istifadə edilir. Məs: buyar, suyar, oyar². **Ara** və **yer** leksemələrinin genetik ortaqlığı ilə bağlı ehtimalın lehinə işləyə biləcək dolayı sübut kimi, **ər** sözünün türk dillərində **yer/yər** variantlarında da təzahür tapdığını və «-sözönü mövqedə **h/y** samitlərinin işlənməsinin... qədim larinqal tələffüzün yadigarı» olduğunu bildirən F.Cəlilovun həmin leksemin «daha dərin qatda «**Məkan**» - «**yer**» - «**hərəkət**» - «**adam**» - «**kişi**» (kursiv bizimdir – A.H.) anlamları üzrə semantik şaxələnmə keçirmiş ar/er morfemi ilə bağlılığı haqqında mülahizəsini³ nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Belə ki, **ər** və **yer** leksemələrinin homogenliyi ehtimalı, protetik samit faktorunun iştirakı ilə əlaqələndirilə bilən və daha yaxın semantik bağlılığa malik olan **ara** və **yer** leksemələrinin «qohumluğu»nun heç də məntiqdən kənar fərziyyə olmadığını düşünməyə əsas verir. Qeyd olunanlar isə öz növbəsində daha öncə sözünü etdiyimiz qrup leksemərin etimologiyası ilə bağlı M.Kazimbəy və V.V.Radlov

¹ Щербак А.М. К вопросу о формах на «-па», «-ри», «- ру » в тюркских языках. // Советская тюркология, 1970, № 6, ст.30.

² Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.147.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.141-142.

versiyalarının heç də «barışmaz» mövqedə dayanmayaraq bir-birini tamamladığı fikrini təsdiqləmiş olur.

3.5. Aqlütinativ dillərdəki flektiv (daxili fleksiya və fuziya) təmayüllü elementlərin təsbiti işində morfonoloji araşdırımaların rolu haqqında

İltisaqi dillərin morfoloji sistemində, daha dəqiq desək, morfoloji və fonetik yarusların həmhüdud zonasında baş verən tipoloji sapma hadisələri haqqında dəyərləndirmələrimizi yekunlaşdıraraq onu əlavə etmək istərdik ki, sözügedən linqvisitik faktların tipoloji təbiətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı meydana gələn problem, ilk növbədə, morfoloji təsnifatla bağlı bir çox sualların hələ də birmənalı şəkildə cavablandırılmamasından qaynaqlanır. Belə ki, əksər hallarda fonetik proseslərin iştirakı həmin elementlərin tipoloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması işinə əngəl törədir. Bu gün iltisaqi dillərdəki tipoloji sapmaların dəyərləndirilməsi zamanı çətinlik törədən amillər, nə qədər qəribə görünə belə, vaxtilə bir çox halda flektiv dillərin özlərinin daxilində cərəyan edən proseslərin morfoloji funksiyani üstləndiriyini görməyə mane olurdu. S.B.Bernsteyn hind-Avropa dillərindəki ablautun uzun müddət fonetik hadisə kimi dəyərləndirildiyini (xüsusilə gənc qrammatiklər – K.Bruqman, Q.Qubşman, B.Xirt və başqaları tərəfindən bu fikrin inkişaf etdirildiyini söyləmək olar) və hətta müasir dilçilikdə də bu kimi mülahizələrin özünə tərəfdar qazandığını, ələlxüsus, slavistlərin alteransiyalar problemini sərf fonetika aspektində

çözməyə çalışdıqlarını qeyd etmişdir¹. Deməli, bütün məsələ dilin yarusları arasında sıx qarşılıqlı əlaqəsi olan sistem təbiətilə bağlıdır. Vaxtilə hökm sürmüş skeptik münasibətə baxmayaraq, hazırda flektiv dillərdə müşahidə olunan səs əvəzlənmələri halları, bu dillərin tipoloji təbiəti müstəvisində asanlıqla izah oluna bilir.

Dilin fonetik və morfoloji yarusları arasında kəskin sədd çəkmənin mümkünşüzlüyünü vurğulayan L.R.Zinder də bir çox dilçilərin morfoloji funksiya daşıyan səs əvəzlənmələrini «daxili fleksiya» adlandırmasının heç də təsadüfi olmadığını (və müvafiq şəkildə, sözdəyişmə qaydalarını) deyərkən, morfologiyanın çox vaxt məhz fonetik qaydalara müraciət etdiyini bildirmişdi². Lakin tədqiqatımızın obyektiini təşkil edən dil faktları ilə bağlı problem ondan ibarətdir ki, bir çox halda qəbul edilmiş standartlar dəyərləndirmənin dolğun biçimdə aparılmasına heç də yardım etmir. Bunun nəticəsidir ki, iltisaqi dillərdəki bir çox fonetik əvəzlənmələrin (söhbət daha çox kök morfemdaxili alternasiya hallarından gedir) ya aqlütinativ, ya da flektiv təmayülə aidiyəti (eləcə də bu və ya digər səviyyəli yaxınlığı) məsələsində qəti seçim tələbi bu seçimin sonuncunun lehinə olmasının qarşısını alır. Belə ki, həmin əvəzlənmələr əksər hallarda iltisaqi dillərin spesifikliyi ilə şərtlənirlər (məs: «əksinə sinharmonizm» - uyğur (turk) «umlaut»un da olduğu kimi) və bəzi tədqiqatçıların heç bir fərq görməməsinə baxmayaraq, əsl flektiv tendensiyalardan müəyyən qədər seçilirlər. Lakin

¹ Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языко-знания, 1968, № 4, ст.45.

² Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979, ст.13-14.

konkret dil müstəvisindən irəli gələn spesifika, həmin elementlərin qeyri-iltisaqi tipoloji mahiyyətini etiraf etməyə mane olmamalıdır. Axı, hətta insirafi dillərin özündə belə, P.S.Kuznetsovun bildirdiyi kimi, «istənilən dilin səs əvəzlənmələri sistemi özü ilə ardıcıl laylaşmalar sırasını təcəssüm etdirib, ... ayrı-ayrı əvəzlənmələrin morfemləşmə səviyyəsi, yəni dilin morfoloji yarusunda oynadığı rol fərqli ola bilirsə¹», iltisaqi dillərdəki alternasiyalar da, tipoloji dəyərləndirmə zamanı standartlaşmış qəliblərlə müqayisədə müəyyən güzəşt qazana bilərlər. Bu zaman inkişafın tədrici (yəni, sıçrayışları tanımayan) bir proses olduğu da göz önünə alınmalıdır. Deməli, sözügedən linquistik faktlar fonetika və morfoloji arasındakı aralıq zəmində nəzərdən keçirilməlidir.

Tipoloji delimitasiya zamanı («fonetika və morfoloji arasındakı birləşdirici həlqə olan») morfonologiyanın nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayan N.S.Trubetskoy da, elə bu qəbildən faktlara əsaslanaraq, «güman ki, dil tiplərinin morfonoloji aspektdən müəyyənləşdirilməsi zamanı bütün yer kürəsi dillərinin rassional tipoloji təsnifatının tərtibi üçün imkan yaranacaqdır» - fikrini irəli sürmüdü².

Maraqlıdır ki, flektiv dillərin, konkret olaraq «german dillərinin tipologiya şkalasındaki yeri yalnız sərf morfoloji xarakteristika ilə deyil, eləcə də morfonoloji keyfiyyətlərlə sıx şəkildə əlaqəlidir³». Lakin onu da qeyd etməliyik ki, problemin

¹ Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языко-знания, 1968, № 4, стр.45.

² Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, стр.118.

³ Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М., 1983, стр.103.

sırf morfoloji təsnifatın meyarlarından (yəni onların qeyri-müəyyənliyindən) qaynaqlığını söyləmək yanlışlıq olardı. Belə ki, məsələnin daha dərin qatlarda yatan kökləri var. Bu da səs əvəzlənmələri probleminə münasibətdə dilçilik ədəbiyyatında hökm sürən qarışılıqla bağlıdır. Vaxtilə B.de Kurtene «ənənəvi alternasiyaların kökünün fonetikada olmadığını» və bununla belə onların qrammatikada nəzərdən keçirilməsinin də mümkünşüzlüyünü qeyd etmiş və bu da, öz növbəsində A.A.Reformatskinin «onda dil sistemi və dil haqqında elm sistemində «ənənəvi əvəzlənmələr»in yeri həradadır?» - haqlı sualını doğurmuşdur¹. Səs əvəzlənmələrinin dil yaruslarının iyerarxiyasındakı yeri problemi F.de Sösürü də maraqlandırmışdır. İsveçrə dilçisi onların arasında təsnifata yol vermədən, birmənalı şəkildə «qrammatika və sinxroniyaya aidiyatlığı»nı təsbitləmiş və genezis etibarilə fonetik səviyyədən başlanğıc götürmələrinin buna (qrammatikaya aidliyə – A.H.) qətiyyən mane olmadığını vurgulamışdır². Deməli, problem harda isə fonetika və morfolojiyanın həmhüdud zonasında cərəyan edən proseslərdən qaynaqlanırdı və bunu olduqca düzgün dəyərləndirən N.S.Trubetskoy bir çox sualları aradan qaldırmağa yönəlmış yeni elmi təlimin – morfonologiyanın əsasını qoydu.

Morfonologiyanın banisinin onun (yəni morfonologiyanın) təkcə sami və hind-Avropa dillərinin qrammatikalarda yer almadığı və əsl mənada morfologiyası olan istə-

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, стр.100.

² Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языко-знания, 1968, № 4, стр.46.

nilən dildə izlənildiyi ilə bağlı tezisi¹, ilk növbədə, digər Praqa funksionalisti V.Skaliçkada skeptik münasibət doğurmuşdur. O, türk dili strukturunda türk morfonologiyası haqqında danışmağa əsas verə biləcək faktların mövcud olmaması haqqında fikir irəli sürmiş və bəzi hallarda təqdirlə qarşılıanmışdır². Bu mülahizənin əsassızlığı türkoloqların də-yərli araşdırırmaları sayəsində³ sübuta yetirilmişdir.

İlk dönəmlərdə iltisaqi dillərdəki morfonoloji potensialın tam dəyərləndirilməməsi məhz qəlibləşmiş «Avropa model»i ilə əlaqədardır. Yeni meyarların tətbiqi isə sırf fonetik müstəvidə çözümlənən bir çox problemin həllinə imkan verə bilərdi. Bu mənada maraqlıdır ki, türk dillərində variantlarının sayı bəzən hətta on altıyadək yüksələn (məs: yakut dilində: -lar// -ler// -lor// -lör; -dar// -der// -dor// -dör; tar// -ter// -tor// -tör; nar// -ner// -nor// -nör) şəkilçilərin fonetik cildinin morfoloji interpretasiya qazanmış assimilyasiya prosesinin nəticəsində differensiyallaşdığını önə sürən A.Məmmədov onların məhz morfonologiya müstəvisində təhlil etməyi təklif edirdi⁴.

¹ Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, стр.116.

² Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языкоznания, 1968, № 4, стр.56.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988; Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından ocerklər. Bakı, 1985; Zalxoev B.I. Fonologiya i morfonologiya aglütinativnykh jazykov (osobennosti funktsionirovaniya sistem fonem). Novosibirsk, 1980; Čerkasskiy M.A. Türkskiy vokalizm i singarmonizm. M., 1965; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3; Mamedov A.M. Assimiliatsiya v svete vzaimootnoshenija fonetiki i grammatiki // Sovetskaya turkologiya, 1972, № 4.

⁴ Mamedov A.M. Assimiliatsiya v svete vzaimootnoshenija fonetiki i grammatiki // Sovetskaya turkologiya, 1972, № 4, str.14, 16.

Yeni yanaşma ilə bağlı, ilk önce, onu bildirmək istərdik ki, biz iltisaqi dillərdə yer alan bütün səs əvəzlənmələri hallarının və konkret olaraq, tədqiqat sırasında nəzərdən keçirdiyimiz linqvitistik faktların birmənalı şəkildə flektiv təbiətə malik olması ilə bağlı iddia irəli sürməkdən uzağıq. Lakin həmin elementlərin yetərincə kütləviləşməsi və artıq dil sistemi üçün nəzərə çarpacaq dərəcədə əhəmiyyətli çəki qazanması onların hansı tipoloji təmayülün, belə demək mümkünsə, «xeyrinə işləməsini» görməməzlikdən gəlmənin yanlışlıq olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Bir məqam heç bir şübhə doğura bilməz: iltisaqi və insirafi təmayüllərin həmhüdud zonasında yer alan bu proseslər tipoloji mahiyyət baxımından sonuncuya daha yaxındırlar. Zənnimizcə, bu gerçəkliyin təkcə bəzi konkret sahəli araşdırımlar səviyyəsində deyil, normativ qrammatikaları əhatə edə biləcək şəkildə etirafı (doğrudur, nadir istisnalar mövcuddur¹ , iltisaqi təmayül haqqında, xüsusi ilə kök morfemin muxtariyyəti ilə bağlı postulatların şərtiliyi ilə bağlı gümanlara son qoyacaq. Bu kimi yanaşma metodik planda da doğru addım olardı. Nümunə üçün qeyd edək ki, inkorporlaşan dilin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş tədqiqatda bu dildə iltisaqi təmayülün aktiv iştirakının və eləcə də flektiv ünsürlərin yer almasının açıq etirafı² nivx dilinin strukturu ilə tanışlıq zamanı yarana biləcək sualları daha öncədən cavablandırılmış olur.

Qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək bildirmək istərdik ki, daha öncəki böülümlərdə araşdırılan tipoloji sapma elementləri, iltisaqi dil quruluşunun sonraki dövrlərinə təsadüf etdi-

¹ məs: Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941, стр.24, 51.

² Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л., 1965, стр.26, 71-73.

yindən onlar (haqqında qeyd etdiyimiz, lakin fonetik və morfoloji yarusların həmhüdud zonasında yer alan sapma elementlərinin təhlili çərçivəsində dəyərləndirilməsi məqsədə uyğun olmayan və araşdırılmasını növbəti tədqiqatlara saxladığımız səs əvəzlənməli sözyaradıcılığından fərqli olaraq), əvvəlki struktur mərhələsinin relikt izləri sayla bilməz. Bu səbəbdən də, onların iltisaqi dillərdə iştirak payının azalacağını güman etmək yanlışlıq olardı. Lakin flektiv təmayülə yaxın, bu qəbildən olan sapma ünsürlərinin çökisinin artacağını və bununla da, «dil paradiqmasında morfonoloji hadisələrin iştirak payının radikal dəyişməsinin, (dilin) tipoloji özəlliyini eyni radikallıqla yeniləşməsinə gətirib çıxarması¹» fikrinin iltisaqi dillərdə əyani şəkildə gerçəkləşəcəyini və belə olduğu halda, həmin hadisənin nə zaman reallaşacağını dəqiq proqnozlaşdırmaq da dilçiliyin imkanları xaricindədir. Belə ki, dilin struktur cəhətdən yenidən şəkillənməsi olduqca uzunmüddətli və tədricən cərəyan edən bir prosesdir. Lakin türk dilləri arasında **iltisaqi – fuziyon quruluşa doğru inkişafda olması** faktı konstatasiya edilmiş türkmən dili² bu dil ailəsində baş verən hadisələrin tendensiyasına işarə edir.* Aqlütinativ quruluşlu fin-uqor dillərində müəyyən paradiqmatik münasibətlərin icrası zamanı flektiv təbiətli mexanizmin tez-tez işə düşməsi bir çox tədqiqatlarda təsdiqlənmişdir. Xatırladaq ki, V.I.Litkin, fin-uqor ulu dilinin tamamilə aqlütinativ olduğu hal-

¹ Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М., 1983, стр.103.

² Понциевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, стр.45.

* Müqayisə üçün xatırladaq ki, analitik flektiv quruluşlu olmuş bolqar dili də, öz ədəbi variantında, bu istiqamətli dəyişiklikləri təsbit etmiş slavyan qrupuna daxil olan ilk dildir. Bu işə digər qohum dillərin danışq formasında cərəyan edən proseslərin, ümumi tendensiyanın mücdəcisi olduğunu düşünməyə vadar cdır.

da, ondan töreyən müasir dillərdə «flektiv xarakterli xüsusiyyətlərin» geniş şəkildə təzahar tapdığını bildirmişdir¹. Onun fi-kirlərinə şərik çıxan digər fin-uqorşunas alim K.Y.Maytinskaya da həmin ailəyə daxil olan dillərin, istisnasız olaraq, hamısında insirafi elementlərin müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir². Problemi daha kəskin şəkildə qoyan G.İ.Kert isə saam dilinin əsasında, ümumiyyətlə, təkcə aqlütinasiyanın deyil, «iki müxtəlif tipin dayandığını» (söhbət aqlütinativlik və flektivlikdən gedir – A.H.) və istər saam dilinin, istərsə də fin və eston dillərinin artıq «təmiz iltisaqılık»dən yetərincə uzaq olduğunu önə sürmüdüdür³. Flektiv yönümlü elementlərin çəkisinin yüksəldiyinin monqol dillərinə nəzərən də təsbit edildiyini yada salsaq, dəyişikliklərin istiqamətini təxmin etmiş olaraq. Qəti mühafizəkarlığını əsrlər uzunu qorumağa müvəffəq olan iltisaqi quruluşun yaxın gələcəkdə tipoloji anlamda metamarfoza uğramayacağına əmin olsaq da, F.de Sössürün fonetik dəyişikliklərin (artıq müəyyənləşdi ki, morfonoloji dəyişikliklərin – A.H.) dilin qrammatik özəyini silkəlməyə qadir olması ilə bağlı məlum fikri⁴ və eləcə də həmin kontekstdə nəzərdən keçirilən tipoloji sapma faktları, bəzi aqlütinativ dillərdə bu konser-vatizmin bir qədər səngimək üzrə olduğunu düşünməyə əsas verir.

¹ Основы финнско-угорского языкоznания. М., 1976, стр.22.

² Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финнско-угорского языкоznания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, стр.217.

³ Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финнско-угорского языкоznания, М.-Л., 1962, стр.144-145.

⁴ Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

– Linqvistik tipologiyanın iki əsrlik tarixi boyu ən müxtəlif mərhələlərdə aqlütintiv dil tipinin «primitivliyi» və «əlverişsizliyi» ilə bağlı söylənilən fikirlər; habelə qeyri-flektiv quruluşlu dillərə münasibətdə sərgilənən «hind – Avropa təkübbürü» heç bir məntiqi əsasa söykənmir və faktiki bazadan məhrumdur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin təsbitini çətinləşdirən başlıca maneə qismində bu təmayül-lərin arasındaki delimitasiya probleminin birmənalı həll qazanmaması nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, dil tipinin «ideal» reallaşma mümkünüyünü önə sürən bir qrup tədqiqatçılar sapma faktlarının təsbitinə şans tanımadığı kimi, tam əks yanaşma sərgiləyərək onlar (bu təmayüllər) arasında prinsipial fərqli mövcudluğunu inkar edən araşdırmaçılardan anomaliya ünsürlərinin mövcudluğunu nəzəri cəhətdən, demək olar ki, istisna edirlər. Tədqiqat boyu təhlilə cəlb edilən faktlar, hər iki qütbəşən nəzəriyyənin real dil materialının ortaya qoyduğu vəziyyətə nəzərən qeyri-adekvatlığına şübhə yeri qoymur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayülli elementlərin adekvat səciyyələndirmə qazanmasına çətinlik törədən amillər sırasında sözügedən ünsürlərin bir çox halda «hind - Avropa standart»ından, yəni əsl flektivlik zəminindəki analogları şkalasından dəyərləndirilməsi kimi mütləq yanaşma halları da qeyd edilməlidir. Bu isə öz növbəsində təkcə il-tisaqılıyin məlum mühafizəkar təbiətinin nəzərə alınmaması

anlamına gəlməyib ümumiyyətlə, (istənilən tipoloji determinantlı) dil sisteminin yadstrukturlu təmayül elementlərinin aparıcı quruluş özəlliklərindən kəskin fərqlənməsinin qarşısını almağa yönəlik nizamlayıcı təbiətinin gözardı edilməsi kimi səciyyələndirilə bilər.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılmasına gəlincə, bu təmayül zəminində yer alan insirafı ünsürləri 1) umlaut və ablaut hadisələrinə müəyyən uyğunluğuna görə «daxili fleksiya»ya yaxınlaşan və 2) söz-şəkilçi, söz-söz, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən birikmələrdən qaynaqlanlığı üçün fuziyon mahiyyət kəsb edən elementlər olaraq fərqləndirmək mümkündür. İltisaqi sistemin konservativ mahiyyətinin tipoloji sapmaların ümumi dil dəyişmələri fonunda kəskin təzad təşkil edə biləcək səpkidə anomalliq nümayiş etdirməsinə mane olmasından dolayı, «Türk ablantu» və eləcə də törəmə köklərin meydana gəlməsində rol oynamış derivativ fuziya prosesi daha öncəki mərhələlərdə, yəni aqlütinativ quruluşun formallaşma periodunda aktivlik nümayiş etdirdiyi halda, digər qrup sapma elementləri nisbətən sonrakı dövrə təsadüf edir.

– Tədqiqatımız boyu aparılan nəzəri dəyərləndirmələr aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındaki müxtəlifliklərin bəsit fonetik hadisələr olmayıb yetərinçə prinsipial fərqlərə əsaslandığını, lakin bununla belə, onlar (aqlütinativ və flektiv təmayüllər) arasında kəskin sədd çəkməyin qeyri-mükünlüyünü təsbit etməyə imkan verir.

– Tədqiqat sırasında təhlilə cəlb edilən «obyektli təsrif» hadisəsinin tipoloji səciyyələndirməsinə yönəlik ara-

dirmalar, istər iltisaqi struktur zəminində boy göstərən, is-tərsə də bəzi flektiv quruluşlu dillərdə təsadüf edilən bu kimi faktların mahiyyət etibarilə inkorporlaşan komplekslərə yaxın olmasına rəğmən, onun komponentlərinin aqlütinativ mexanizm vasitəsilə birləşdiyini təsbit etməyə imkan verir.

– Monoqrafiya işi üzərində araşdırımlar sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətə malik olmasının aşkarlanmasına və bu fikrin konkret dil faktlarına istinadən təsdiq qazanmasına şərait yaratdı. Belə ki, problemin istər diaxronik, is-tərsə də sinxronik istiqamətli təhlili ahəng qanunun iltisaqi dil tipi üçün struktur-tipoloji təbiətə malik olmasına şübhə yeri qoymayaraq konkret olaraq, polisintetiklikdən aqlütinasiyaya keçid prosesində və eləcə də sonuncunun (aqlütinasiyanın) affiksal inventarının formallaşmasında; habelə iltisaqiliyinin dayanıqlığının təmin edilməsində onun (sinharmonizmin) müstəsna rol oynadığına əminlik yaradır. Bununla belə, tədqiqat, aqlütinasiyanın «keşiyi»ndə duran ahəng qanunun özünün də anomaliyalara rəvac verə biləcək potensiala malik olması faktını aşkarladı. Söyügedən problem ətrafında aparılan dəyərləndirmələr və bu kontestdə nəzərdən keçirilən konkret dil faktları sinharmonizmin potensialında iltisaqiliyin sərhədlərini aşa biləcək "birikmə meyliliy"inin kodlaşdırıldığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, təhlilə cəlb olunan bir çox sapma elementləri, münbit şərait yarandığı təqdirdə, ahəng qanunun öz "limit"ini, yəni aqlütinasiyanın «məqbul bildiyi» çərçivəni aşaraq bu təmayülün (iltisaqiliyin) təməl sütunlarına zərbə endirə biləcək şəkildə harmonizasiya reallaşdırıldığını və bununla da, daxili fleksiyaya yaxın səciyyəli ünsürlərin və ya fuziyon

xəlitaləşmələrin meydana gəlməsinə rəvac verdiyini ortaya qoyur.

– Sinharmonizmin birbaşa və dolayı iştirakı ilə meydana gələn flektiv təmayüllü bir qrup elementlər (ablaut və umlaut tendensiyalı ünsürlər) arasında ciddi delimitasiya aparılaraq birincilərin daha erkən dövr söz yaradıcılığına aidliyi təsbitləndi.

– «Uyğur umlautu»nun təhlili kontekstində müxtəlif vaxtlarda problemin dəyərləndirilməsi zamanı səsləndirilən fikirlər təhlil edilərkən sinharmonizmin «primitivliyi» ilə bağlı Steyntal, Malmberq, Şərif və başqalarının iddialarının absurdluğu sübuta yetirildi. Aydın edildi ki, ahəng qanun nəinki bu hadisənin geniş şəkildə müşahidə edildiyi dilin daşıyıcılarının əqli naqışının işarə etmir, əksinə istər qavrayış estetikası, istər tələffüz rahatlığı baxımdan bir çox üstünlük'lərə malikdir.

– Tədqiqat əsnasında «uyğur umlautu»nu meydana gətirən intralingvistik və estralingvistik faktlar dəyərləndirildi. Məlum oldu ki, bu qəbildən tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsi ilə sinharmonizmin zəifləməsi arasında üzvi bağlılıq mövcuddur. Bu istiqamətdəki araşdırırmalar, həmin zəifləmədə İran substratın «izləri»ni axtaran bəzi dilçilərin mövqeyinin yanlışlığını sübuta yetirərkən prosesi digər iltisəqi quruluşlu dillərdə müşahidə edilən tendensiyalarla – vokal konvergensiyası ilə paralel zəmində təhlil etmiş dilçilərin haqlı mövqedən çıxış etdiklərini ortaya qoydu. Təhlillər eləcə də tembr ümumiyyinə meyillilik amilinin, o cümlədən dil duyumu konservativminin sinharmonizmin əks məcraya yönəlməsində önəmli rol oynadığını aşkarlamışdır.

– «Uyğur umlautu»nun german analogu ilə müqayi-səsindən yol alan təhlillər, bir tərəfdən birincinin tam mənası

ilə flektiv səciyyəli element olduğunun iddia edilməsinin mümkünüzlüyünü ortaya qoymuş halda, digər tərəfdən elə həmin faktların və tipoloji müqayisə əsasında əldə edilən nəticələrin aqlütinativ təmayül müstəvisindəki təkrar dəyərləndirməsi əsasında, onların bu dil tipi üçün anomaliya səciyyəsi daşımاسına şübhə yeri saxlamamışdır. Bu isə sözügedən «uyğur umlautu» hadisəsinin tam flektiv təbiətli olmasa da, flektiv təmayüllü (tendensiyalı) elementləri ehtiva etməsinə əminlik yaradır.

– Türk dillərində şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementlərinin ister sinxronik, istərsə də diaxronik müstəvidə təhlili problemin tipoloji aspektində çözümünün qaçınılmaz olduğunu və həmin ünsürlərin ilkin rüşeymlərinin erkən türk dili dönməmində qoyulduğunu aşkarlayır. Məlum olur ki, derivativ səciyyəli «Türk ablautu»nda olduğu kimi, əvəzlik «ablautu»nun meydana gəlməsində də sait səs müvaziliyi tendensiyası həllədici rol oynamışdır.

– Şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasındaki flektiv təmayüllü elementlərin bir qrupunun meydana gəlməsində əsaslı iştirak payı olan törəmə sait uzanmalarının digər sözformalar çərçivəsində də izlənilməsi, və bu faktların iltisاقılıyın aparıcı özəlliklərdən biri sayılan kök-şəkilçi sərhəd toxunulmamazlığının pozulması şəraitində əmələ gəlmış olması, habelə analoji birikmələrin digər aqlütinativ quruluşlu dillərdə də təsbit edilərək sapma statusunda dəyərləndirilməsi türk dillərindəki bu kimi elementlərində tipoloji anomaliya səciyyəsi daşımاسını düşünməyə əsas verir.

– Aqlütinativ quruluşlu türk dillərində yer alan fuziyon elementlərin dil sistemindəki mövqeyi ilə bağlı aparılan təhlillər dilin qədim plastında bu qəbildən faktların mövcudluğu ilə məlumatların erkən dil mərhələsində sözügedən (aqlütinativ və flektiv) təmayüllərin bərabərhüquqlu birgəmövcudluq sürdürdüyüünə dəlalət etmədiyini ortaya qoyur. Dil təkamülü nəzəriyyəsi müstəvisində aparılan dəyərləndirmələr fərqli tipoloji xarakteristikaya malik dil faktlarının birgəmövcudluğunun tipoloji tendensiyalar mübarizəsinin fəsadları olmayıb, struktur təkamülün sistemdaxili motivasiyası ilə şərtləndiyini söyləməyə əsas verir.

– Diaxronik aspektədə aparılan dəyərləndirmələr Türk dillərindəki formantların böyük əksəriyyətini təşkil edən təkfonemli affiksal morfemlərin hind-Avropa dillərindəki fleksiyalardan heç nə ilə fərqlənmədiyi ilə bağlı iddiaların yanlışlığını əyani şəkildə ortaya qoyur. Təhlillər müasir görünümdə tipoloji sapma faktı olması heç bir şübhə doğurmayan şəkilçilərin, əsas etibarı ilə, iltisəqi elementlərin nitq axını zamanı məruz qaldığı labüb fuziyonlaşma tendensiyasının fəsadları olduğunu söyləməyə əsas verir.

– İltisəqi quruluşlu dillərdəki pleonastik affiksal laylaşmanın təhlili onların tipoloji sapma faktları olmasını söyləməyə imkan verir. Bu qrup sapma elementlərinin tipoloji müstəvidəki təhlill onların iltisəqi quruluşun labüb struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasına meylliliyindən törədiyini, başqa sözlə, tipoloji sapma faktlarının dilin öz struktur özəlliyi ilə sankiyiyalaşdığını ortaya qoyur.

– «*Söz > şəkilçi*» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmə faktlarının təhlili onların əsl tipoloji mahiyyəti-

nin bir çox hallarda yanlış dəyərləndirildiyini göstərmişdir. Şəkilçi keçidini iltisaqılıyın əlahiddə səlahiyyəti olması fikrinin təsir altında formalaşmışmış bu yanaşma, əsasən, tələffüz rahatlığına meyllilik sayəsində meydana çıxan bu xəlitələşmə prosesinin aqlütinavlıyə xas olmayan tərzdə reallaşması faktını gözardı etmişdir.

– İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə hallarının təhlili bu qəbildən olan morfem «tikiş»lərindəki xəlitələşmə hallarının da, müəyyən mənada, iltisaqi quruluşun fərdi özəllikləri ilə sanksiyalaşdığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, bu kimi hadisələr zamanı bir növ «iltisaqi tərtiblənmə mexanizmi» işə düşür. Lakin bu və ya digər obyektiv səbəblərdən dolayı, həmin mexanizm bəlli limiti aşaraq fuziyon birikmələrin meydana gəlməsinə yol açır.

– İki müstəqil söz qovşağında yer alan xəlitələşmə prosesləri ilə bağlı aparılan təhlillər problemin nəzəri müstəvidəki dəyərləndirmələrində aşkar fikir müxtəlifliyinin mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin adekvat tipoloji definisiyası işinə əsaslı maneə törədən bu yanaşma müxtəlifliyi eyni tipoloji sapma faktlarının tam fərqli (aqlütinativ və ya fuziyon) tipoloji xarakteristika qazanmasına yol açır. Apardığımız təhlillər hər hansı bir dil faktının tipoloji səciyyələndirilməsi zamanı onun diaxronik müstəvidə izlənilən tipoloji modifikasiyalarına istinad edilmənin yanlışlığını ortaya qoyur.

– İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bir qrup xəlitələşmə faktlarının tipoloji definisiyası ilə bağlı aparılan

dəyərləndirmələr onların tipoloji təbiəti ilə əlaqəli bəzi məsələlərin sadəcə, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin «həmhüdud zonası» ilə sərhədlənməyini ortaya qoyur. Həmin qrup sapma elementlərin çoxrakurslu tipoloji təhlili onların fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birikməsi olması ilə bağlı sualların cavablandırılmasına imkan verir. Belə ki, sözündən qəbildən olan xəlitələşmə prosesləri yalnız məhdud qrup sözlərdə təsadüf etdiyindən, onları, bəzi tədqiqatçıların bildirdiyi kimi, «inkorporlaşan» birikmə faktları kimi dəyərləndirmək olmaz.

– Qədim leksik plastda yer almış bir qrup tipoloji sapma faktlarının təhlili erkən dil mərhələsində və eləcə də növbəti dövrlərdə kökdaxili səsəvəzlənmələri və fuziyon birikmə hallarının müstərək mövcudluq sürdürübilməsini əyani şəkildə təsdiqləyir. Aparılan dəyərləndirmələr eyni bir kökün sinharmonik variantlarının müvafiq qrup morfemlərlə fərqli fuziyon xəlitələşmələr törədə biləcəyi faktını ortaya qoyur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayülli elementlərin təhlili, bu faktların fonetik və morfoloji yarusların «həmhüdud zonası»nda yer almasından çıxış edərək onların ilk növbədə morfonologiya problemi olduğunu tam əyanılıklə aşkarlayır. Bu isə öz növbəsində, tipoloji sapma nəzəriyyəsinin bünövrəsində morfoloji təhlillərin durduğunu ortaya qoymaqla yanaşı, tipoloji nəzəriyyələrin «sabah»ının məhz bu səpkili (morfonologiya) araşdırırmalar sayesində yeni keyfiyyət mərhələsində qərar tuta biləcəyinə əminlik yaradır.

A.Y.Hajiyeva

INTERNAL INFLEXION AND FUSION IN AGGLUTINATIVE LANGUAGES

SUMMARY

The typological digressions, concretely the problem of inflected element in agglutinative languages are investigated in the monograph. Though the fact of the existence of the typological digression elements was admitted in a number of researches, their systematic investigation was not carried out. For this reason the specific features of these elements in the attitude to the leading typological tendency, their shape of participation in the formation of language structure and other problems remain unsolved. All these made inevitable the preparation of theoretical approach which will satisfy the ascertainment and description of typological digressions elements and will take into consideration the features of «sensitive zones» among agglutinative – inflected types. In the dissertation the reason and condition of formation of inflected elements in agglutinative languages, the questions of their specific features have been studied systematically within the framework of monographic research not only by Azerbaijan linguistics, but also in general turkology for the first time.

The monograph consists of an introduction, three chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actually of the theme, purposes and tasks of the investigation, it's theoretical and practical

significance, scientific novelty is substantiated and the methods are determined.

The first chapter of the research is called «Some digression elements taking place on the basis of agglutination – as logical continuation of processes occurring in adjacent zone of agglutinative and inflected tendencies. (A look at factors reflecting the basis of typological anomalies through comparative analysis of the different and same features of agglutinative and inflected language' leading peculiarities)». In this chapter the peculiarities of agglutinative and inflected languages are investigated comparatively, the baselessness of the Indian-Europe arrogance existed in the attitude to agglutinative languages is proved; the typological essence of synharmonisms offering facilities to the formation of a number of digress elements is valued.

The second chapter of the research is called «Formation reasons of some internal inflection facts, its peculiarities and harmony with inflected tendency in agglutinative Turkic languages». In this chapter the facts of «Uigur umlaut and Turkic ablaut» are analyzed, their formation reasons and conditions are determined.

The third chapter is called “About nature, reasons and conditions of the appearance of the fusions elements in the agglutinative Turkish languages and about their position in the system of language”. In this chapter are investigated the elements of the fusions, which occur on “morphemic seams” of combinations of the type word + word, word + affix.

In the conclusion final provisions are summarized.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI*Azərbaycan dilində*

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B.: BDU nəşriyyatı, 1992.
2. Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
4. Azərbaycan dialektoloji lügəti. I cild. Ankara: 1999.
5. Allahverdiyev E. Qarabağ dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri / Tarixi və tətbiqi dilçilik. Bakı: Elm 1993.
6. Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B.: Elm, 2003.
7. Aslanov B. Yılık haqqında və ya çiyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqlər, 2001 №2
8. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqdərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi / Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. Bakı: Elm, 1984.
9. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı: Maarif, 1973.
10. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979.
11. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.
12. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-seman-

- tik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
14. Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öcerklər. Bakı: ADU mətbəəsi, 1985.
15. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1984.
17. Əbu Həyyan əl-Əndalusi Kitab əl-idrak li-lisani əl-əstrak . B.: Maarif, 1992.
18. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1999.
19. Əlizadə S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981.
20. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994.
21. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983.
22. Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1981.
23. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloji. III hissə. B.: Maarif, 1973.
24. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. B.: Mütərcim, 2006.

25. Mahmudov M., Vəliyeva K., Sultanov V., Pines A. Kitabi Dədə Qorqudun statistik təhlili. B.: Elm, 1999.
26. Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
27. Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3.
28. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986.
29. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990.
30. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: Maarif, 1989.
31. Qəribova J. Türk dillərində aqlütinasiya, fleksiya və fuzyanın qarşılıqlı əlaqəsi (Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri işığında)//Türkologiya, 1995, № 1.
32. Qıpçak M. Türk dillərində -*s cəmlik morfemi. / Filoloji araşdırmlar. XVIII kitab. B.: BDU nəşriyyatı, 2003.
33. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988.
34. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B: Yaziçı, 1993.
35. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B.: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1992.
36. Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3.
37. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.

38. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
39. Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya. B.: Elm, 1980.
40. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
41. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində fellərin fono-semantik inkişafı: Fil.elm.dok ... dis.avtoref. Bakı, 1999.
42. Xəlilov B.Ə. Fellərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, 1998.
43. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
44. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı: Elm, 1984.

Rus dilində

45. В.А.Аворин. Об основных различиях между аглютинативной и флексивной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.
46. Адмони В.Г. Регенерация морфологических форм в германских языках / Историко – типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972 .
47. Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1974.

48. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата: Наука, 1971.
49. Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику (Имя. Глагол). М.: Наука, 1990.
50. Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2.
51. Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Главная редакция восточной литературы, 1975.
52. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979.
53. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблемы реконструкции): Дис. ... докт. фил. наук. Баку, 1973.
54. Асланов В.И. М.А.Казым-бек-языковед // Советская тюркология. 1970, №6.
55. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
56. Ашнин Ф.Д. Об этимологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имён типа **BURA** (Бура) «это место». / Тюркологические исследования». М.- Л.:Наука.,1963
57. Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972.
58. Балашшиа Й. Венгерский язык. М.: Издательство иностранной, литературы, 1951.

59. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.:Наука, 1955.
60. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973.
61. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М.: Изд. АН СССР, 1958
62. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1972.
63. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М.: Наука, 1979.
64. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988.
65. Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6.
66. Баскаков Н.А. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сары-югорском языке. / Тюркологические исследования М., 1976.
67. Баскаков Н.А. Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркских языках // Вопросы языкознания . 1975, №1.
68. Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М.: Издательство АН СССР, 1965.
69. Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйголов. Алма-Ата: Наука, 1978.
70. Батманов И.А. Современный киргизский язык (из-

- дание четвёртое). Фрунзе: Илим, 1963.
71. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979.
 72. Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4.
 73. Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972.
 74. Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблaut в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, № 6.
 75. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М.: Наука, 1969.
 76. Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М.: Издательство восточной литературы, 1961.
 77. Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2.
 78. Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
 79. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск: Наука, 1989.
 80. Благова Г.Ф. Комбинация аффиксов множественности – исконно алтайская константа или типоло-

- гический паралллизм? // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
81. Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1 .
82. Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально – лингвистическом освещении. // Вопросы языкознания» 1968, №6
83. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.
84. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1959.
85. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань: Татар. Госиздат., 1953.
86. Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание. Част 1-я (общая), Казань: Государственное издательство ТССР, 1922.
87. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1915.
88. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.
89. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.

90. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
91. Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951..
92. Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлатных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе: Издательство Киргизского филиала АН СССР, 1946.
93. Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суми языка. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-финской ССР. 1948.
94. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М.: Издательство АН СССР, 1953.
95. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. Л.: Наука, 1965.
96. Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968.
97. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970.
98. Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
99. Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск: Наука, 1987.
100. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вище

школа, 1979.

101. Валиев М., Данияров Х.Д. Поливанов о сингармонических говорах узбекского языка / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1., Самарканд: Издательство Самаркандского университета, 1964.
102. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Государственное социально – экономическое издательство, 1937.
103. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, М., 1964.
104. Вейсов Б. Чередование звуков – один их видов словаобразования: Автореф. дисс... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972.
105. Верба Н.К. Функциональная характеристика древнемонгольского комплекса В+Ү~д+В в современных монгольских языках / Проблемы внутренней и внешней лингвистики. М.: Наука, 1978.
106. Верещагин Е.М. Пассивный и активный билингвизм и языковое контактирование / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие. Е.Д.Поливанова» Том 1. Самарканд: Издательство Самаркандского университета, 1964.
107. Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М.: Наука, 1973.
108. Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова:

- Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966.
109. Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе: Илим, 1970.
 110. Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкоznания, 1969, №1.
 111. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Учпедгиз, 1947.
 112. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. Л.: Издательство Ленинградского Восточного Института имени А.С. Енукидзе, 1929.
 113. Володин А.П. Некоторые особенности агглютинации в личных формах ительменского глагола / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
 114. Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л.: ГАИМК, 1933.
 115. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1960.
 116. Гаджиев Т.И. О специфике проявления закона гармонии в азербайджанском литературном языке. / Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию акад. АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева, Б.: Элм, 1971.
 117. Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. // Вопросы языкоznания, 1975, № 1.
 118. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной линг-

- вистики (Среднеазиатский ареал). М.: Наука, 1975.
119. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол – связка настоящего времени в тюркских языках ? // Советская тюркология, 1971, № 5.
120. Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматологии), М.: Радуга, 1982.
121. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1977.
122. Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.
123. Грамматика киргизского литературного языка / Под редакцией Э.Абдуллаева, С.Кудайбергенова, О.В.Захоровой (отв.ред.), А.Орусаева, А.Турсунова, Часть I, Фрунзе: Илим, 1987.
124. Грамматика хакасского языка / под редакцией проф. Н.А.Баскакова. М.: Наука, 1975.
125. Гринберг Дж. Кvantitativnyj podkhod k morfologicheskoy tipologii jazykov / Novoe v lingvistike. Vypusk III. M.: Izdatelstvo iostrostrannoj literatury, 1963.
126. Гукасян В, Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б.: Элм, 1986.
127. фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М.: Прогресс, 1984.

128. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М.: Наука, 1981.
129. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков / Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972.
130. Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4.
131. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
132. Десницкая А.В. К вопросу о взаимоотношении агглютинации и флексии / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
133. Джумагулов Ч. Язык сиро-туркских (неисторианских) памятников Киргизии. Фрунзе: Илим, 1971.
134. Джунисбеков А. Гласные казахского языка (экспериментально-фонетическое исследование) Алматы: Наука, 1972.
135. Дилячар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке (с.65-72) / *Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова*, Л.: Наука, 1976.
136. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть

- I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
137. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
138. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в гагаузском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
139. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
140. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
141. Дмитриев Н.К. Наречия места в турецком языке. / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951.
142. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
143. Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
144. Дмитриева Л.В. Словообразование и некоторые семантические модели названий, относящихся к

- анатомии растений в тюркских языках. // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
145. Добродомов И.Т. Вопросы хакасского литературного языка / Советская тюркология, 1985, № 6.
146. Дульзон А.П. Пратюркские форманты глагольного лица / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976.
147. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
148. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941.
149. Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары: Издательство Чувашского государственного университета, 1954.
150. Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
151. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М.: Высшая школа, 1965.
152. Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., Издательство АН СССР, 1960.
153. Жирмунский В.М. Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М.: Издательство АН СССР, 1956.
154. Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных ти-

- пов. М.-Л.: Наука, 1965.
155. Жукова А.Н. Инкорпоративный комплекс как словосочетание в языках чукотско-камчатской группы // Вопросы языкознания, 1984, № 6.
156. Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопросы языкознания, 1961, №4.
157. Журинская М.И. Лингвистическая типология / Общее языкознание. Внутренняя структура языка М.: Наука, М., 1972.
158. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.
159. Залхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков (особенности функционирования систем фонем). Новосибирск: Наука, 1980.
160. Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета Института Языкознания. АН СССР, Л.: Издательство АН ССР, 1961.
161. Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
162. Исхаков Ф.Г. Долгие гласные в тюркских языках, / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М.: Издательство АН СССР, 1955.

163. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Беглые гласные в татарском и некоторых других тюркских языках. / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
164. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М.: Издательство восточной литературы, 1961.
165. Казымбек М. Общая грамматика турецко – татарского языка. Казань, 1846
166. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкремизма) Алма-Ата: Наука, 1986.
167. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата: Наука, 1969.
168. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986.
169. Кенесбаев С.К. Фонетика / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1962.
170. Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финно-угорского языкознания, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
171. Киэда М.Грамматика японского языка. Том II, М.: Издательство иностранной литературы, 1959.
172. Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956.
173. Клинов Г.А. Введение в кавказское языкознание.

- М.: Наука, 1986.
174. Клинов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980.
175. Клинов Г.А. О понятии морфологического прогресса в языке / Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л.: Наука, 1965.
176. Клинов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6.
177. Клинов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М.: Наука, 1983.
178. Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2.
179. Ковшова А.А. Сингармонизм тюркского слова // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика М.: Наука, 1984.
180. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979.
181. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956.
182. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.
183. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4.
184. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Струк-

- тура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971.
185. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских runi-
ческих памятников VII-IX вв. Л.: Наука, 1980.
186. Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамма-
тических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, №1.
187. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтай-
ский языков и его значение для решения проблемы
общности алтайских языков. // Проблема общности
алтайских языков, Л.: Наука, 1971.
188. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М.:
Издательство восточной литературы, 1962.
189. Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском
языке. // Вопросы языкознания , 1958, №6.
190. Крушевский Н.В. Избранные работы по языкозна-
нию, М.: Наследие, 1998.
191. Кубрякова Е.С. Морфонологические характеристи-
стики и их роль в типологическом описании языков /
Лингвистическая типология. М.: Наука, 1985.
192. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в
описании языков. М.: Наука, 1983.
193. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков.
М.: Издательство Московского университета, 1954.
194. Кулиев А. Термины родства в туркменском языке
Автореф. дис... канд. фил. наук. Ашхабад, 1967
195. Кумахов М.А. О структуре предложения в языках
полисинтетического типа / Универсалии и типоло-
гические исследования. Мещаниновские чтения.
М.: Наука, 1974.
196. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербай-

- джанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951.
197. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К.: Прогресс, 1978.
198. Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
199. Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
200. Липин Л.А. Аккадский язык. М.: Наука, 1964.
201. Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финнско-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
202. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М.: Издательство АН ССР, 1955.
203. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969.
204. Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
205. Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финнско-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития

- финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
206. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951.
207. Мальмберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М.: Издательство иностранной литературы, 1962.
208. Мамедов А.М. Ассимиляция в свете взаимоотношения фонетики и грамматики // Советская тюркология, 1972, № 4.
209. Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, №5.
210. Мамедов А.М. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках / Вопросы азербайджанской филологии. выпуск II. Баку: Элм, 1984.
211. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: Элм, 1985.
212. Mapp Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку: Азгиз, 1927.
213. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М.: Издательство иностранной литературы. 1960.
214. Мартынцев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. 1974, №6.
215. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов М.: Наука, 1960.
216. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975.
217. Мельников Г.П. Некоторые способы описания и

- анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания 1962, № 6.
218. Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
219. Мельников Г.П. О некоторых типах словоразграничительных сигналов в языках тюркских и банту // Народы Азии и Африки (История, экономика, культура), М.: Издательство АН СССР, 1962, №6.
220. Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие М.: Наука, 1969.
221. Мельчук И.А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания, 1963, №4.
222. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку: Элм, 2004.
223. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004.
224. Мещанинов И.И. Агглютинация и инкорпорирование // Вопросы языкознания, 1962, № 5.
225. Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1936.
226. Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л.: Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Уни-

- верситета, 1948.
227. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л.: Наука, 1978.
228. Милевский Т. Предпосылки типологического языкоznания / Исследования по структурной типологии М.: Издательство АН СССР, 1963.
229. Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкоznания, 1966, № 2.
230. Морфологическая типология и проблема классификации языков. / Под редакцией Б.А. Серебренникова и О.П. Сунника. М.-Л.: Наука, 1965.
231. Мукимова Н. Агглютинация в русском языке / Вопросы языкоznания (сб. стат. посвящ. 90-лет. Акад. Аз. АН ССР. М.Ширалиева). Баку: Элм, 2000.
232. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
233. Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1960.
234. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1963.
235. Насилов Д.М. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976
236. Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках. // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука 1971.
237. Нахуцришвили Г.Л. Об агглютинативном характере осетинского именного склонения // Вопросы языкоznания, 1969, №1.

238. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
239. Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюркско-монгольских языках. / Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Выпуск 1. Алма-Ата.: Наука Казах.ССР.,1958
240. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий / Под. ред. В.С.Расторгуева. М.: Наука, 1975.
241. Основы финнского-угорского языкознания / Под. ред. К.Е.Майтинской. М.: Наука. 1976.
242. Палль В.И. Эстонский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
243. Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
244. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
245. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л.: Наука, 1965.
246. Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6.
247. Панфилов В.З. Проблема слова и «инкорпорирование» в нивхском языке // Вопросы языкознания, 1960, №6.
248. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания // Вестник КГУ. Серия филологическая. №1. Казань, 1962.

- ния (Гносеологические аспекты). М.: Наука, 1977.
249. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960.
250. Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
251. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж: Издательство Воронежского университета. 1972.
252. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
253. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Издательство АН СССР, 1961.
254. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М.: Наука, 1991.
255. Поливанов Е.Д. Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка // Известия АН СССР, 1931.
256. Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923.
257. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М.: Главная редакция восточной литературы, 1968.
258. Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961.
259. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад: Ылым, 1975.
260. Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад: Ылым, 1945.
261. Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков

- в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, №3.
262. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М.: Издательство Иностранной литературы, 1957.
263. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971.
264. Растворгугева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М.: Наука, 1975.
265. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
266. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967.
267. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947.
268. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М.: Наука, 1966.
269. Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М.: Издательство АН СССР, 1955.
270. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970.
271. Риттер Е.Н. Внутренняя флексия в немецком языке

- // Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1. Самарканд: Издательство Самаркандского государственного университета им. Алишера Навои, 1964.
272. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М.: Издательство Иностранной литературы, 1955.
273. Сабиров К.С. Местоимение / Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М.: Наука, 1969.
274. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М.: Издательство АН СССР, Том 1, 1953.
275. Сарыбаев Ш.Ш. Местоимение / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата. Издательство АН Казахской ССР, 1962.
276. Севортьян Э.В. Аффиксы глагольного словообразования в азербайджанском языке. М.:Наука , 1966.
277. Севортьян Э.В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? // Вопросы языкознания, 1975, №4.
278. Севортьян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М.: Издательство АН СССР, 1955.
279. Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке. / Проблемы семантики. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1974.
280. Сенкевич-Гудкова В.В. Особенности агглютинации в саамском языке (на материале склонения су-

- ществительных нотозерского диалекта) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
281. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1934.
282. Серебренников Б.А. Загадка аффиксального аблauta а:ы в тюркских языках. // Советская тюркология, 1980 № 3.
283. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
284. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М.: Наука, 1983.
285. Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.
286. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968.
287. Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М.: Наука, 1964.
288. Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
289. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986.

290. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкоznания, 1966, №4.
291. Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
292. Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
293. Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
294. Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961.
295. Современный русский литературный язык. М.: Высшая школа, 1988.
296. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология / Под редакцией Х.Р.Курбатова, Л.Т.Махмутовой, Л.П.Смоляковой, Э.Р.Тенишева. М.: Наука, 1969.
297. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М.: Наука, 1977.
298. Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М.: Наука, 1985.
299. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема

- классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
300. Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6.
301. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М.: Логос, 1993.
302. Спиркин А.Г. Основы философии. М.: Политиздат, 1988.
303. Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
304. Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1953.
305. Стеблин-Каменский М.И. К вопросу о трёх периодах в скандинавском умлауте на и. / Вопросы грамматики. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1960.
306. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975.
307. Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
308. Суник О. П. О глаголах «быть» и «стать» в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
309. Суник О.П. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
310. Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Издательство

- восточной литературы. 1960.
311. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1963.
312. Сыромятников Н.А. Становление новояпонского языка. М.: Наука, 1965.
313. Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата: Наука. 1987.
314. Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
315. Тенишев Э.Р. Стой саларского языка. М.: Наука, 1976.
316. Тенишев Э.Р. «Кутадгу Билиг» и «Алтун ярук» // Советская тюркология. 1970, № 4.
317. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык ёлтых уйголов. М.: Главная редакция восточной литературы, 1966.
318. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988.
319. Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
320. Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
321. Тодаева Б.Х. Монгольский язык. М.: Наука, 1973.
322. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проб-

- леме // Вопросы языкоznания, 1958, №1.
323. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
324. Трубецкой Н.С. Основы фонологии М.: Издательство иностранной литературы. 1960.
325. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Издательство Казанского университета, 1977.
326. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (Част вторая). Казань: Издательство Казанского университета, 1968.
327. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М.: Наука, 1965.
328. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкоznание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М.: Издательство АН СССР, 1956.
329. Хабичев М. Карабаево – балкарское именное словообразование Чебоксары : Наука, 1971.
330. Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1..
331. Царенко Е.И. К вопросу о морфологической и фонологической структуре слова в агглютинативных языках // Филологические науки. 1975, № 6.
332. Церетели К. Основы урмийского сингармонизма // Сообщения Академии Наук Грузинской ССР. 1946, № 9-10.
333. Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-

- маньчжурских языков. Л.: Учпедгиз, 1949.
334. Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975.
335. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.: Наука. 1965.
336. Чейф У.Л. Значение и структура языка. М.: Наука, 1975.
337. Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1952.
338. Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
339. Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4.
340. Шамис Е.М. Слова и их значения: из чего они состоят или всё ли мы понимаем. М.: Гуманитарии, 2001.
341. Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М.: Наука, 1980.
342. Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
343. Шипова Е.Н. Имя существительное / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1962.
344. Широкова А.В. Сравнительная типология разност-

- руктурных языков. М.: Добросвет, 2000.
345. Штейнтал Г. Грамматика, логика и психология / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
346. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа. 1963.
347. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
348. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
349. Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра», «-ри», «- ру » в тюркских языках. // Советская тюркология, 1970, № 6.
350. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. 1972, № 4 .

351. Щербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования аффиксальных морфем в тюркских языках. // Советская тюркология. 1974, №1.
352. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л.: Наука, 1977.
353. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука, 1981.
354. Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1.
355. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.
356. Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4.
357. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965.
358. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М.: Издательство АН СССР, 1958.
359. Юшманов Н.В. Амхарский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1959.
360. Юшманов Н.В. Сингармонизм урмийского наречия / Памяти акад. Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л.: Издательство АН СССР.
361. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.

362. Яхонтов С.Е. Грамматические категории аморфного языка / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.

Digər dillərdə

363. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. I cild. İstanbul: Edebiyat fakültesi basımevi, 1970.
364. Deny J. Türk dili grameri. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
365. Emre A.C. Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matfaası, 1949.
366. İmer K. Dilde degişme və gelişme açısından Türk dil devrimi. Ankara: Ankara üniversitesi basımevi, 1976.
367. Kahraman T. Çağdaş Türkiye türkçesindeki fiillerin durum ekli tamamlayıcıları. Ankara: Filiz Matbaacılık, 1996.
368. Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa PWN Polish Scientific Publishers, 1973.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AQLÜTİNATİVLİK ZƏMİNİNDƏ YER ALAN BƏZİ SAPMA ELEMENTLƏRİ – AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLLƏRİN HƏMHÜDUD ZONASINDA CƏRƏYAN EDƏN PROSESLƏRİN MƏNTİQİ DAVAMI KİMİ.....	
19	
1.1. Tipoloji araşdırmlarda aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşu haqqında: hind-Avropa «təkəbbür»ündən – «sərhəd»siz liberallığıdək.....	
19	
1.2. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlər – morfonologiya problemi kimi.....	
33	
1.3. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılması haqqında	
41	
1.4. Aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındaki fərqliliklərin mahiyyəti haqqında	
49	
1.5. Aqlütinativ dillərdə sinharmonizm – struktur-tipoloji hadisə kimi	
58	
1.6. Polisintetizmdən iltisaqılıyə keçid mərhələsində sinharmonizmin həlledici rolu haqqında.....	
71	
1.7. «Obyektli təsrif» - aqlütinasiya yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma elementi	
86	

1.8. Polisintetizmdən iltisaqılıyə keçid dönəmində meydana gələn bəzi tipoloji sapma elementlərin formallaşmasında sinharmonizm faktorunun rolu haqqında	90
1.9. İltisaqi dillərin affiksal inventarının formallaşmasında sinharmonizmin iştirakı haqqında	93
II FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ BƏZİ DAXİLİ FLEKSİYA SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN FAKTLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLƏ UYGUNLUĞU HAQQINDA	103
2.1. Umlaut və sinharmonizmin müqayisəsi və ya ahəng qanununun «primitivliyi» haqqında	103
2.3. Sinharmonizmin flektiv mexanizmin iş əmsalını artırı bilən özəllikləri haqqında.....	118
2.4. İltisaqi dillərdə «daxili fleksiya» problemi	132
2.5. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən faktorlar və yarandığı dövr haqqında.....	146
2.6. «Əksinə sinharmonizm» və german umlautu: tipoloji qarşılaşdırma və səciyyələndirmə	166
2.7. Türk dillərinin şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementləri haqqında.....	178
2.8. İltisaqi dillərdəki bəzi törəmə sait uzunluqlarının tipoloji təbiəti haqqında	190
III FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YER ALAN FUZİYON ELEMENTLƏRİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ MÖVQEYİ,	

TƏBİƏTİ VƏ YARANMA SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİ HAQQINDA.....	202
3.1 Fuziyon mexanizmin iltisaqi strukturdakı mövqeyi haqqında	202
3.2. İltisaqi quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasından törəyən pleonazm elementləri fuziyonlaşma tendensiyasının altyapısı kimi	216
3.3. «Söz > şəkilçi» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmələr haqqında	230
3.4. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə halları haqqında.....	246
3.4.1. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən xəlitələşmə proseslərinin tipoloji dəyərləndirməsindəki fərqli yanaşmalar haqqında....	246
3.4.2. Fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birikməsi?	260
3.4.3. Qədim leksik plastda yer almış bir qrup fuziyon birikmə faktları haqqında.....	269
3.5. Aqlütinativ dillərdəki flektiv (daxili fleksiya və fuziya) təmayüllü elementlərin təsbiti işində morfonoloji araşdırımaların rolu haqqında	274
NƏTİCƏ	282
SUMMARY	290
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	292

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

369. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri .B.:BDU nəşriyyatı,1992.
370. Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
371. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
372. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara:1999.
373. Allahverdiyev E. Qarabağ dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri / Tarixi və tətbiqi dilçilik. Bakı: Elm 1993.

374. Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B.: Elm, 2003.
375. Aslanov B. Yilək haqqında və ya çiyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqlər, 2001 №2
376. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi / Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. Bakı: Elm, 1984.
377. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı: Maarif, 1973.
378. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979.
379. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.

380. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971.
381. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
382. Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı: ADU mətbəəsi, 1985.
383. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
384. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1984.
385. **Əbu Həyyan əl-Əndalusi Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak . B.: Maarif. 1992.**
386. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1999.
387. Əlizadə S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və

- onların derivatları / Türk dillerinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981.
388. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994.
389. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983.
390. Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillerinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1981.
391. **Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya.III hissə.B.:Maarif,1973.**
392. **Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş.B.:Mütərcim,2006.**

393. Mahmudov M., Vəliyeva K., Sultanov V., Pines A. Kitabi Dədə Qorqudun statistik təhlili. B.: Elm, 1999.
394. Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
395. Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqlər, 1999, № 3.
396. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986.,
397. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990.
398. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: Maarif, 1989.
399. Qəribova C. Türk dillərində aqlütinasiya, fleksiya və fuziyanın qarşılıqlı əlaqəsi (Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri işığında) // Türkologiya, 1995,

№ 1.

400. Qıpçak M. Türk dillərində - *s cəmlik morfemi. / Filoloji araşdırırmalar. XVIII kitab. B.:BDU nəşriyyatı,2003.
- 401.Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988.
- 402.Rəcəbov Ə.,Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri.B:Yazıcı,1993.
- 403.Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri.B.:Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı,1992.
- 404.Şərif Abd. İltisaqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3.
- 405.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.
406. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.

407. Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya.B.: Elm, 1980.
408. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
409. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində fellərin fono-semantik inkişafı: Fil.elm.dok ... dis.avtoref. Bakı, 1999.
410. Xəlilov B.Ə. Fellərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, 1998.
411. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
412. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı: Elm, 1984.

Rus dilində

413. B.A. Аврорин. Об основных различиях между агглютинативной и флексивной аффиксацией / Морфологическая

структуре слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.

414. Адмони В.Г. Регенерация

морфологических форм в германских языках / Историко – типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972 .

415. Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1974.

416. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата: Наука, 1971.

417. Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику (Имя. Глагол). М.: Наука, 1990.

418. Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова //

Советская тюркология, 1976, № 2.

419. Амирова И.А., Ольховиков Б.А.,

Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Главная редакция восточной литературы, 1975.

420. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979.

421. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблемы реконструкции): Дис. ... докт. фил. наук. Баку, 1973.

422. Асланов В.И. М.А.Казым-бек-языковед // Советская тюркология. 1970, №6, 140 с.

423. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.

424. Ашнин Ф.Д. Об этиологии азербайджанских, гагаузских, крымско-

- татарских и турецких имён типа **BURA**
(Бура) «это место». / Тюркологические
исследования». М.- Л.:Наука.,1963
425. Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология/Принцип типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972.
426. Балашшиа Й. Венгерский язык. М.: Издательство иностранной, литературы, 1951.
427. **Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.**
М.:Наука, 1955.
428. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973.
429. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М.: Изд. АН СССР, 1958
430. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М.: Наука, Главная

редакция восточной литературы, 1972.

431. Баскаков Н.А. Историко-типологическая

морфология тюркских языков (структура

слова и механизм агглютинации). М.:

Наука, 1979.

432. Баскаков Н.А. Историко-типологическая

фонология тюркских языков. М.: Наука,

1988.

433. Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и

процессы грамматикализации

самостоятельных слов в тюркских языках

// Вопросы языкознания, 1978, №6.

434. Баскаков Н.А. Об одном древнем

типе структуры сказуемого в сары-

югурском языке. / Тюркологические

исследования М., 1976

435. Баскаков Н.А. Происхождение форм

повелительно-желательного наклонения

в тюркских языках // Вопросы
языкознания . 1975, №1.

436. Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм /

Исследования по сравнительной
грамматике тюркских языков. Часть I.
Фонетика, М.: Издательство АН СССР,
1965.

437. Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских
уйголов. Алма-Ата: Наука, 1978.

438. Батманов И.А. Современный киргизский
язык (издание четвёртое). Фрунзе: Илим,
1963.

439. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее
языкознание. М.: Просвещение, 1979.

440. Бернштейн С.Б. Введение в славянскую
морфонологию // Вопросы языкознания,
1968, № 4.

441. Бертагаев Т.А. Билингвизм и его
разновидности в системе употребления /

Проблема двуязычия и многоязычия. М.:
Наука, 1972.

442. Бертагаев Т.А. Количествоенные
чредования гласных и аблaut в
монгольских языках // Вопросы
языкознания, 1971, № 6.

443. Бертагаев Т.А. Морфологическая
структура слова в монгольских языках (О
фузии, символизации, анализме,
внутренней флексии, сингармонизме и
многозначности аффиксов). М.: Наука,
1969.

444. Бертагаев Т.А. О морфологическом строении
бурятского языка, М.: Издательство
восточной литературы, 1961.

445. Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и
изменение звукового состава слова //
Вопросы языкознания, 1968, №2.

446. Бертагаев Т.А. Чредование фонем и

- сингармонизм в агглютинативных языках /
Морфологическая типология и проблема
классификации языков, М.-Л.: Наука,
1965.
447. Бётлингк О.Н. О языке якутов.
Новосибирск: Наука, 1989.
448. Благова Г.Ф. Комбинация аффиксов
множественности – исконно алтайская
константа или типологический
параллелизм? // Проблема общности
алтайских языков, Л.: Наука 1971.
449. Благова Г.Ф. О типах и структурных
разновидностях подежного склонения в
тюркских языках. // Вопросы
языкознания, 1975, №1 .
450. Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный
плеоназм в сравнительно –
историческом и ареально -
лингвистическом освещении. //

Вопросы языкоznания» 1968, №6

451. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.
452. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1959.
453. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкоznание в связи с другими тюркскими языками. Казань: Татар. Госиздат., 1953.
454. Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкоznание. Част 1-я (общая), Казань: Государственное издательство ТССР, 1922.
455. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1915.
456. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкоznанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.

457. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.
458. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
459. Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951..
460. Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе: Издательство

Киргизского филиала АН СССР, 1946.

461. Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-финской ССР. 1948.
462. Будагов Р.А. Очерки по языкоznанию. М.: Издательство АН СССР, 1953.
463. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. Л.: Наука, 1965.
464. Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968.
465. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970.
466. Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
467. Бураев И.Б. Становление звукового строя

- бурятского языка. Новосибирск: Наука, 1987.
468. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вище школа, 1979.
469. Валиев М., Данияров Х.Д. Поливанов о сингармонических говорах узбекского языка / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1., Самарканд: Издательство Самаркандского университета, 1964.
470. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Государственное социально – экономическое издательство, 1937.
471. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, М., 1964.
472. Вейсов Б. Чередование звуков – один их

видов словообразования: Автореф. дисс...
канд. фил. наук, Ашхабад, 1972.

473. Верба Н.К. Функциональная
характеристика древнемонгольского
комплекса $B+Y\sim d+B$ в современных
монгольских языках / Проблемы
внутренней и внешней лингвистики. М.:
Наука, 1978.

474. Верещагин Е.М. Пассивный и активный
билингвизм и языковое контактирование /
Материалы конференции «Актуальные
вопросы современного языкознания и
лингвистическое наследие. Е.Д.Поли-
ванова» Том 1. Самарканд: Издательство
Самаркандского университета, 1964.

475. Виноградов В.А. Методы типологии /
Общее языкознание. Методы
лингвистических исследований, М.:
Наука, 1973.

476. Виноградов Б.А. Сингармонизм и фонология слова: Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966.
477. Виноградов Б.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе: Илим, 1970.
478. Виноградов Б.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкоznания, 1969, №1.
479. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Учпедгиз, 1947.
480. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л.: Издательство Ленинградского Восточного Института имени А.С. Енукидзе, 1929.
481. Володин А.П. Некоторые особенности

- агглютинации в личных формах ительменского глагола / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
482. Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л.: ГАИМК, 1933.
483. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1960.
484. Гаджиев Т.И. О специфике проявления закона гармонии в азербайджанском литературном языке. / Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию акад. АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева, Б.: Элм, 1971.
485. Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. // Вопросы языкознания, 1975, № 1.

486. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М.: Наука, 1975.
487. Гаджиева Н.З. // Советская тюркология, 1971, № 6.
488. Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматологии), М.: Радуга, 1982.
489. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1977.
490. Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.
491. Грамматика киргизского литературного языка / Под редакцией Э.Абдуллаева, С.Кудайбергенова, О.В.Захоровой (отв.ред.), А.Орусбаева, А.Турсунова, Часть I, Фрунзе: Илим, 1987.

492. Грамматика хакасского языка / под редакцией проф. Н.А.Баскакова. М.: Наука, 1975.
493. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III.М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
494. Гукасян В, Асланов В.
Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б.: Элм, 1986.
495. фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М.: Прогресс, 1984.
496. Гухман М.М. Историческая типология и

- проблема диахронических констант. М.: Наука, 1981.
497. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков / Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972.
498. Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4.
499. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
500. Десницкая А.В. К вопросу о взаимоотношении агглютинации и флексии / Морфологическая типология и

- проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
501. Джумагулов Ч. Язык сиро-туркских (несторианских) памятников Киргизии. Фрунзе: Илим, 1971.
502. Джунисбеков А. Гласные казахского языка (экспериментально-фонетическое исследование) Алма-Ата: Наука, 1972.
503. Дилячар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке (с.65-72) / Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л.: Наука, 1976.
504. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.

505. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
506. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в гагаузском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
507. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в турменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
508. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
509. Дмитриев Н.К. Наречия места в

- турецком языке. / Памяти академика
Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство
Ленинградского Государственного
Университета имени А.А.Жданова, 1951.
510. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М.:
Издательство восточной литературы, 1960.
511. Дмитриев Н.К. Чередование гласных
заднего и переднего ряда в одном и том же
корне отдельных тюркских языков /
Исследования по сравнительной
грамматике тюркских языков. Часть I.
Фонетика. М.: Издательство АН СССР,
1955.
512. Дмитриева Л.В. Словообразование и
некоторые семантические модели названий,
относящихся к анатомии растений в
тюркских языках. // Проблема общности
алтайских языков, Л.: Наука 1971.
513. Добродомов И.Т. Вопросы хакасского

литературного языка / Советская
тюркология, 1985, № 6.

514. Дульзон А.П. Пратюркские форманты глагольного лица / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976.
515. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
516. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941.
517. Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары: Издательство Чувашское государственного университета, 1954.
518. Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь. М.:

Советская энциклопедия, 1990.

519. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М.: Высшая школа, 1965.

520. Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., Издательство АН СССР, 1960.

521. Жирмунский В.М. Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М.: Издательство АН СССР, 1956.

522. Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.

523. Жукова А.Н. Инкорпоративный комплекс как словосочетание в языках чукотско-

- камчатской группы // Вопросы языкознания, 1984, № 6.
524. Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопросы языкознания, 1961, №4.
525. Журинская М.И. Лингвистическая типология / Общее языкознание. Внутренняя структура языка М.: Наука, М., 1972.
526. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.
527. Залхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков (особенности функционирования систем фонем). Новосибирск: Наука, 1980.
528. Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа

языков. Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета Института Языкознания. АН СССР, Л.: Издательство АН СССР, 1961.

529. Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
530. Исхаков Ф.Г. Долгие гласные в тюркских языках, /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М.: Издательство АН СССР, 1955.
531. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Беглые гласные в татарском и некоторых других тюркских языках. /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.:

- Издательство АН СССР, 1955.
532. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М.: Издательство восточной литературы, 1961.
533. Казымбек М. Общая грамматика турецко - татарского языка. Казань, 1846
534. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкремизма) Алма-Ата: Наука, 1986.
535. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата: Наука, 1969.
536. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986.
537. Кенесбаев С.К. Фонетика / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской

ССР, 1962.

538. Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финнско-угорского языкознания, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
539. Киэда М.Грамматика японского языка. Том II, М.: Издательство иностранной литературы, 1959.
540. Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956.
541. Клинов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М.: Наука, 1986.
542. Клинов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980.
543. Клинов Г.А. О понятии морфологического

- прогресса в языке / Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л.: Наука, 1965.
544. Клинов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6.
545. Клинов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М.: Наука, 1983.
546. Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2.
547. Ковшова А.А. Сингармонизм тюркского слова // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика М.: Наука, 1984.
548. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979.
549. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.:

Издательство АН СССР, 1956.

550. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.
551. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4.
552. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971.
553. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л.: Наука, 1980.
554. Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, № 1.
555. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских

- языков. //Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука, 1971.
556. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М.: Издательство восточной литературы, 1962.
557. Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкоznания , 1958, №6.
558. Крушевский Н.В. Избранные работы по языкоznанию, М.: Наследие, 1998.
559. Кубрякова Е.С. Морфонологические характеристики и их роль в типологическом описании языков / Лингвистическая типология. М.: Наука, 1985.
560. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М.: Наука, 1983.
561. Кузнецов П.С. Морфологическая

- классификация языков. М.: Издательство
Московского университета, 1954.
562. **Кулиев А.** Термины родства в
туркменском языке Автореф. дис... канд.
фил. наук. Ашхабад, 1967
563. Кумахов М.А. О структуре предложения в
языках полисинтетического типа /
Универсалии и типологические
исследования. Мещаниновские чтения.
М.: Наука, 1974.
564. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в
азербайджанском языке // Известия АН
СССР. Отделение литературы и языка.
Том XIII, выпуск 1, 1951.
565. Лайонз Дж. Введение в теоретическую
лингвистику. К.: Прогресс, 1978.
566. Левитская Л.С. К реконструкции
пратюрского вокализма / Сравнительно-
историческая грамматика тюркских
языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.

567. Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
568. Липин Л.А. Аккадский язык. М.: Наука, 1964.
569. Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкоznания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
570. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М.: Издательство АН ССР, 1955.
571. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969.
572. Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в

- агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
573. Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финнско-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
574. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951.
575. Мальмберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М.: Издательство иностранной литературы, 1962.
576. Мамедов А.М. Ассимиляция в свете взаимоотношения фонетики и грамматики // Советская тюркология, 1972, № 4.

577. Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, № 5.
578. Мамедов А.М. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках / Вопросы азербайджанской филологии. выпуск II. Баку: Элм, 1984.
579. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: Элм, 1985.
580. Mapp Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку: Азгиз, 1927.
581. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М.: Издательство иностранной литературы.

1960.

582. Мартынцев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. 1974, №6.

583. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов М.: Наука, 1960.

584. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975.

585. Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания 1962, № 6.

586. Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.

587. Мельников Г.П. О некоторых типах словоразграничительных сигналов в

языках тюркских и банту // Народы Азии и Африки (История, экономика, культура), М.: Издательство АН СССР, 1962, №6.

588. Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие» М.:Наука, 1969.
589. Мельчук И.А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания, 1963, №4.
590. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку: Элм, 2004.
591. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004.
592. Мещанинов И.И. Агглютинация и

инкорпорирование // Вопросы
языкознания, 1962, № 5.

593. Мещанинов И.И. Новое учение о языке.

Стадиальная типология. Л.: Го-
сударственное социально-экономическое
издательство. 1936.

594. Мещанинов И.И. Новое учение о языке на

современном этапе развития. Л.:
Издательство Ленинградского
Государственного Ордена Ленина
Университета, 1948.

595. Мещанинов И.И. Члены предложения и
части речи. Л.: Наука, 1978.

596. Милевский Т. Предпосылки
типологического языкознания / Иссле-
дования по структурной типологии М.:
Издательство АН СССР, 1963.

597. Моллова М. К истории тюркского
вокализма // Вопросы языкознания, 1966,

№ 2.

598. Морфологическая типология и проблема классификации языков. / Под редакцией Б.А.Серебренникова и О.П.Суника. М.-Л.: Наука, 1965.
599. Мукимова Н. Агглютинация в русском языке / Вопросы языкознания (сб. стат. посвящ. 90-лет. Акад. Аз. АН ССР. М.Ширилиева). Баку: Элм, 2000.
600. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
601. Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1960.
602. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1963.
603. Насилов Д.М. К истории

вспомогательных глаголов в тюркских языках / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976

604. Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках. // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука 1971.

605. Нахуцишвили Г.Л. Об агглютинативном характере осетинского именного склонения // Вопросы языкознания, 1969, №1.

606. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.

607. Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюркско-монгольских языках. / Вопросы истории и диалектологии казахского языка , Выпуск 1. Алма-

- Ата.:Наука Казах.ССР.,1958
608. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий / Под. ред. В.С.Расторгуева. М.: Наука, 1975.
609. Основы финнского-угорского языкознания / Под. ред. К.Е.Майтинской. М.: Наука. 1976.
610. Палль В.И. Эстонский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
611. Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
612. Панфилов В.З. Грамматика нивхского

- языка. Часть 1, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
613. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л.: Наука, 1965.
614. Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6.
615. Панфилов В.З. Проблема слова и «инкорпорирование» в нивхском языке // Вопросы языкознания, 1960, №6.
616. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (Гносеологические аспекты). М.: Наука, 1977.
617. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960.
618. Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1963.

619. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж: Издательство Воронежского университета. 1972.
620. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, Москва, 1964.
621. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Издательство АН СССР, 1961.
622. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М.: Наука, 1991.
623. Поливанов Е.Д. Образцы неиранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка // Известия АН. СССР, 1931.
624. Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923.

625. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкоznанию. М.: Главная редакция восточной литературы, 1968.
626. Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961.
627. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад: Ылым, 1975.
628. Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад: Ылым, 1945.
629. Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкоznания, 1971, №3.
630. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкоznание. М.: Издательство Иностранный литературы, 1957.
631. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ: Бурятское

книжное издательство, 1971.

632. Растворгумова В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М.: Наука, 1975.
633. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
634. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1967.
635. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947.
636. Реформатский А.А. Иерархия

- фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М.: Наука, 1966.
637. Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М.: Издательство АН СССР, 1955.
638. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970.
639. Риттер Е.Н. Внутренняя флексия в немецком языке // Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1. Самарканд: Издательство Самаркандского государственного университета. им.

Алишера Навои, 1964.

640. Рясянен М. Материалы по исторической

фонетике тюркских языков М.:

Издательство Иностранной литературы,

1955.

641. Сабиров К.С. Местоимение /

Современный татарский литературный

язык. Лексикология. Фонетика.

Морфология. М.: Наука, 1969.

642. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика

монгольских языков. М.: Издательство АН

СССР, Том 1, 1953.

643. Сарыбаев Ш.Ш. Местоимение /

Современный казахский язык. Фонетика и

морфология. Алма-Ата. Издательство АН

Казахской ССР, 1962.

644. Севортян Э.В. Аффиксы

глагольного словообразования в

азербайджанском языке. М.:Наука ,

1966.

645. Севортян Э.В. Всегда ли при

реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? // Вопросы языкознания, 1975, №4.

646. Севорян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М.: Издательство АН СССР, 1955.

647. Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке. / Проблемы семантики. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1974.

648. Сенкевич-Гудкова В.В. Особенности агглютинации в саамском языке (на материале склонения существительных нотозерского диалекта) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.

649. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи.

- М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1934.
650. Серебренников Б.А. Загадка аффиксального аblaута а:ы в тюркских языках. // Советская тюркология, 1980 № 3.
651. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
652. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М.: Наука, 1983.
653. Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.

654. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968.
655. Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М.: Наука, 1964.
656. Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
657. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986.
658. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4.
659. Скаличка В. О современном состоянии

типовидии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.

660. Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий.

Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.

661. Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.

662. Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961.

663. Современный русский литературный

язык. М.: Высшая школа, 1988.

664. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология / Под редакцией Х.Р.Курбатова, Л.Т.Махмутовой, Л.П.Смоляковой, Э.Р.Тенишева. М.: Наука, 1969.

665. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М.: Наука, 1977.

666. Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М.: Наука, 1985.

667. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.

668. Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу

- об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6.
669. де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М.: Логос, 1993.
670. **Спиркин А.Г. Основы философии.**
М.: Политиздат, 1988.
671. Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
672. Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1953.
673. Стеблин-Каменский М.И. К вопросу о трёх периодах в скандинавском умлауте на и. / Вопросы грамматики. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1960.
674. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975.

675. Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
676. Суник О. П. О глаголах «быть» и «стать» в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
677. Суник О.П. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
678. Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Издательство восточной литературы. 1960.

679. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1963.
680. Сыромятников Н.А. Становление новояпонского языка. М.: Наука, 1965.
681. Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата: Наука, 1987.
682. Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
683. Тенишев Э.Р. Стой саларского языка. М.: Наука, 1976.
684. Тенишев Э.Р. «Кутадгу Билиг» и «Алтун ярук» // Советская тюркология. 1970, № 4.
685. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых

- уйгуров. М.: Главная редакция восточной литературы, 1966.
686. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988.
687. Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
688. Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
689. Тодаева Б.Х. Монгольский язык. М.: Наука, 1973.
690. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1.
691. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский

- лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
692. Трубецкой Н.С. Основы фонологии М.: Издательство иностранной литературы. 1960.
693. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Издательство Казанского университета, 1977.
694. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (Част вторая). Казань: Издательство Казанского университета, 1968.
695. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М.: Наука, 1965.
696. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М.: Издательство АН СССР, 1956.

697. Хабичев М. Карабаево –
балкарское именное словообразование
Чебоксары : Наука, 1971.
698. Холодович А.А. Из истории японской
лингвистики. Агглютинативная теория и
проблема родственных связей японского
языка // Известия АН СССР. Отделение
литературы и языка, 1941, №1..
699. Царенко Е.И. К вопросу о
морфологической и фонологической
структуре слова в агглютинативных
языках // Филологические науки. 1975, №
6.
700. Церетели К. Основы урмийского
сингармонизма // Сообщения Академии
Наук Грузинской ССР. 1946, № 9-10.
701. Цинциус В.И. Сравнительная фонетика
тунгусо-маньчжурских языков. Л.:
Учпедгиз, 1949.
702. Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика

- хакасского языка М., 1975.
703. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.: Наука. 1965.
704. Чейф У.Л. **Значение и структура языка.** М.: Наука, 1975.
705. Чикобава А.С. Введение в языкознание. Част I, М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1952.
706. Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
707. Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4.
708. Шамис Е.М. Слова и их значения: из чего

они состоят или всё ли мы понимаем. М.:
Гуманитарии, 2001.

709. Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкоznании XIX-XX веков. М.: Наука, 1980.
710. Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
711. Шипова Е.Н. Имя существительное / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1962.
712. Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М.: Добросвет, 2000.
713. Штейнталль Г. Грамматика, логика и

- психология / Звегинцев В.А. История языкоznания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
714. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа. 1963.
715. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
716. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
717. Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра», «-ри», «- ру» в тюркских языках. // Советская тюркология, 1970, № 6.
718. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. 1972, № 4.
719. Щербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования

**аффиксальных морфем в тюркских
языках. // Советская тюркология.
1974, №1.**

720. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л.: Наука, 1977.
721. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука, 1981.
722. Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1.
723. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.
724. Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4.

725. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965.
726. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М.: Издательство АН СССР, 1958.
727. Юшманов Н.В. Амхарский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1959.
728. Юшманов Н.В. Сингармонизм урмийского наречия / Памяти акад. Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л.: Издательство АН СССР.
729. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.
730. Яхонтов С.Е. Грамматические категории аморфного языка / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.

Digər dillərdə

731. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. I cild.
İstanbul: Edebiyat fakültesi basımevi.
1970.
732. Deny C. Türk dili grameri. İstanbul:
Maarif Matbaası, 1941.
733. Emre A.C. Türk lehçelerinin mukayeseli
grameri (ilk deneme). İstanbul:
Bürhaneddin Erenler Matfaası, 1949.
734. İmer K. Dilde degişme və gelişme açısından
Türk dil devrimi. Ankara: Ankara
üniversitesi basımevi, 1976.
735. Kahraman T. Çağdaş Türkiye
TÜRKÇESİNDEKİ FIİLLERİN DURUMU EKLİ
TAMAMLAYICIları. Ankara: Filiz
Matbaaçılık, 1996.
736. Milewski T. Introduction to the study of
language, The Hague, Paris: Warzawa PWN
Polish Scientific Publishers, 1973.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	
GİRİŞ	4

I FƏSİL. AQLÜTİNATİVLİK ZƏMİNİNDE
YER ALAN BƏZİ SAPMA ELEMENTLƏRİ –
AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV
TƏMAYÜLLƏRİN HƏMHÜDUD ZONASINDA
CƏRƏYAN EDƏN PROSESLƏRİN MƏNTİQİ
DAVAMI KİMİ (tipoloji anomaliyaların altyapısını
şərtləndirən amillərə aqlütinativ və flektiv dillərin
aparıcı özəlliklərinin fərqli və oxşar cəhətlərinin
müqayisəli təhlili aspektindən
baxış).....14

1.1. Tipoloji araşdırmalarda aqlütinativ və
flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşu
haqqında: hind-Avropa «təkəbbür»ündən –
«sərhəd»siz liberallığadək.....14

1.2. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü
elementlər morfonologiya problemi
kimi.....23

1.3. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılması haqqında.....	28
1.4. Aqültinativ və flektiv təmayüllər arasında fərqliliklərin mahiyyəti haqqında.....	33
1.5. Aqlütinativ dillərdə sinharmonizm – struktur - tipoloji hadisə kimi.....	38
1.6. Polisintetizmdən iltisaqiliyə keçid mərhələsində sinharmonizmin həllədici rol haqqında.....	46
1.7. «Obyektlı təsrif» – aqlütinasiya, yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma elementi.....	55
1.8. Polisintetizmdən iltisaqiliyə keçid dönəmində meydana gələn bəzi tipoloji sapma elementlərinin formallaşmasında sinharmonizm faktorunun rol haqqında.....	58

1.9. İltisaqi dillərin affiksal inventarının formalaşmasında sinharmonizmin iştirakı haqqında.....	60
--	----

**II FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU
TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ DAXİLİ FLEKSİYA
SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN BƏZİ TİPOLOJİ
SAPMA FAKTLARININ YARANMA
SƏBƏBLƏRİ, ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FLEKTİV
TƏMAYÜLƏ UYĞUNLUĞU
HAQQINDA.....66**

2.1. Umlaut və sinharmonizmin müqayisəsi və ya ahəng qanunun «primitivliyi» haqqında.....	66
---	----

2.2. İltisaqi quruluşun «əlverişsizliyi» haqqında.....72	72
--	----

2.3. Sinharmonizmin flektiv mexanizmin iş əmsalını artırı bilən özəllikləri haqqında.....	75
2.4. Aqlütinativ dillərdə «daxili fleksiya» problemi.....	83
2.5. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən faktorlar və yarandığı dövr haqqında.....	92
2.6. «Əksinə sinharmonizm» və german umlautu: tipoloji qarşılaşdırma və definasiya.....	105
2.7. Türk dillərinin şəxs əvəzliklərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementləri haqqında.....	112
2.8. İltisaqi dillərdəki bəzi törəmə sait uzunluqlarının tipoloji təbiəti haqqında.....	121

2.9. Aqlütinativ dillərdəki flektiv (daxili fleksiya və fuziya) təmayüllü

**elementlərin təsbiti işində morfonoloji
araşdırımaların rolu**

haqqında.....

.....128

**III FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU
TÜRK DİLLƏRİNĐƏ YER ALAN FUZİYON
ELEMENTLƏRİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ
MÖVQEYİ, TƏBİƏTİ .VƏ YARANMA SƏBƏB
VƏ ŞƏRAİTİ HAQQINDA.**

*3.1 Fuziyon mexanizmin iltisaqi strukturdağı
mövqeyi haqqında.*

3.2. İltisaqi quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasından törəyən pleonazm elementləri fuziyonlaşma tendensiyasının altyapısı kimi.

3.3. «Сюз > шякылчи» keçidində baş verən bəzi fuziyln xəlitələşmələr haqqında

3.4. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə halları haqqında

3.4.1. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən xəlitələşmə proseslərinin tipoloji dəyərləndirməsindəki fərqli yanaşmalar haqqında.

3.4.2. Fuziyon xəlitə , yoxsa inkorparasiya birikməsi?

3.4.3.Qədim leksik plastda yer almış bir qrup fuziyon birikmə faktları haqqında

NƏTİCƏ.....
.....134

ƏDƏBİYYAT.....	
.....	139